

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Τέχνη – Πολιτιστική Κληρονομιά – Αναπτυξιακές Πολιτικές

Διπλωματική Εργασία

**Οι διαστάσεις και η δυναμική του πολιτιστικού τοπίου και
των πολιτιστικών διαδρομών στην περιοχή του Λουτρακίου
(Δήμος Λουτρακίου - Περαιχώρας - Αγίων Θεοδώρων).**

Αξιοποίηση της πλατφόρμας Historypin.

Φούφα Νικολέτα Νίκη (Α.Μ. 524667)

Επιβλέπων Καθηγητής: Μάρκος Κωνσταντάκης

Πάτρα, Ιούνιος 2026

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Νίκης Νικολέτας Φούφα που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέα ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Οι διαστάσεις και η δυναμική του πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών στην περιοχή του Λουτρακίου (Δήμος Λουτρακίου - Περαχώρας - Αγίων Θεοδώρων). Αξιοποίηση της πλατφόρμας Historypin.

Νίκη Νικολέτα Φούφα

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής

Μάρκος Κωνσταντάκης

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής

Ευάγγελος Παυλής

Πάτρα, Ιούνιος 2026

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλω να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας. Καταρχάς ιδιαίτερα ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Μάρκο Κωνσταντάκη, για την πολύτιμη καθοδήγηση, την υποστήριξη και τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις, καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας τον Ευχαριστώ επίσης όλους τους καθηγητές των ενοτήτων και την οικογένειά μου Γιώργο, Κωνσταντίνο, Αναστασία, για την αμέριστη κατανόηση, υπομονή και ηθική συμπαράσταση. Ακόμα εγκάρδια ευχαριστώ τους Στέλλα, Ελένη, Έφη, Ανδρομάχη, Γιώργο, Μαίρη, Σοφία, Ανδριανή, Μελπομένη, Κατερίνα, Φρόσω. Τον κύριο Σωτήρη Πρωτοπαπά, για το υλικό και τις γνώσεις που μου παρείχε καθώς και για την προσφορά του γενικότερα στον τόπο. Ευχαριστώ τον κ. Αντρέα Σιώκο, ο οποίος ως μέλος και ψηφιακός δημιουργός στο Facebook έχει δημιουργήσει προφίλ (Andreas Siokos) δίνοντας τον τίτλο *«Αυτές οι φωτογραφίες είναι ένα αφήγημα της ζωής του Λουτρακίου που αγαπήσαμε»*. Μεγάλο μέρος του υλικού μας του Historypin έχει αντληθεί μέσα από αυτό το αφήγημα κατόπιν αδείας του ιδίου. Επίσης ήθελα να εκφράσω ευχαριστώ στους αείμνηστους Νικόλαο Α. Μαργιωρή και Τασία Αλικάκου για όλα. Χωρίς την συμβολή όλων αυτών, η ολοκλήρωση της εργασίας αυτής, δεν θα ήταν δυνατή.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί να μελετήσει τις διαστάσεις και την δυναμική του πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών εστιάζοντας στην περιοχή του Λουτρακίου του Δήμου Λουτρακίου – Περαιχώρας- Αγίων Θεοδώρων. Επίσης θα υπάρξει αξιοποίηση της διαδραστικής πλατφόρμας του Historypin η οποία αποτελεί ένα αποθετήριο φωτογραφιών, αντίστοιχου θέματος, με το οποίο ο χρήστης της ψηφιακής αυτής εφαρμογής, θα μπορεί να γνωρίσει και να περιηγηθεί.

Η εργασία αφορά την αναζήτηση τοπίων και διαδρομών στην περιοχή του Λουτρακίου υπό την έννοια της πολιτιστικής παραμέτρου, και μιας πολυδιάστατης προοπτικής. Η Κορινθία ευρύτερα αλλά και η περιοχή του Λουτρακίου ειδικότερα φέρει σημαντικές αρχαιότητες καθώς και μεταγενέστερα σημαντικά πολιτισμικά δείγματα και δείγματα έργων από την πολυσχιδή ελληνική τέχνη κάθε εποχής, όπως την Δίολκο, αρχαίους ναούς και βυζαντινά απομεινάρια ναών, την διάνοιξη του Ισθμού, του 20^{ου} αι έως και πιο σύγχρονα έργα με ανάλογη αισθητική όλα.

Η μελέτη αυτών καθώς των αρχαίων έως των νεότερων αντιλήψεων και αλληλεπιδράσεων σχετικά με τον χώρο, το βλέμμα, τον τόπο, το τοπίο, τις διαδρομές, τον πολιτισμό της δυτικής σκέψης και της ελληνικής, επιτρέπει να συνδυάσουμε να διακρίνουμε, να κατανοήσουμε, να γνωρίσουμε και άλλες πτυχές. Η πολιτιστική διάσταση του τοπίου έχει τις ρίζες της στην γεωγραφική επιστήμη¹. Το ελληνικό σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο και οι πολιτιστικές διαδρομές φέρουν πολλαπλές αναγνώσεις πέραν των κυρίαρχων χαρακτηρισμών που υπερισχύουν, όπως γραφικό παραδοσιακό, τουριστικό κ.α.

Με κύριο άξονα το ευρύ πλαίσιο του πολιτισμού, που σηματοδοτεί την συλλογική νοηματοδότηση του κόσμου, την ατομική θέση σε αυτόν, τις κοινωνικές πρακτικές την ταυτότητα, την αισθητική, την τέχνη, την επιστήμη, την θρησκεία και την αλληλεξάρτηση με την οικονομία και την παραγωγή. Η ανάδειξη των αισθητικών, ιστορικών, φυσικών κ.α. διαστάσεων των πολιτιστικών τοπίων και των πολιτιστικών διαδρομών, της περιοχής, φέρει ως κύριο άξονα τον πολιτισμό.

¹ Εδραιώθηκε 19^ο αι αρχές 20^{ου} αι υπήρξαν δυο σχολές διαφορετικές περί ανθρώπου, του ώρου και της φύσης

Η σφαίρα του πολιτισμού σχετίζεται με την πολιτισμική κληρονομιά, την ταυτότητα του τόπου, την αισθητική, τον τουρισμό και την ανάπτυξη, Το πολιτιστικό τοπίο και οι διαδρομές αναδεικνύουν την πολιτιστική κληρονομιά, την ταυτότητα, τα συστήματα των αξιών και αποτελούν κύριους μοχλούς ανάπτυξης τόσο για την τοπική κοινωνία και ευρύτερα για το κράτος και χρειάζεται σωστή πολιτική διαχείριση, για να προστατέψει, να ενισχύσει την βιωσιμότητα των πτυχών αυτών και να τις αναδείξει.

Στην περιοχή του Λουτρακίου που μελετάμε συνυπάρχουν τα ιδιαίτερα στοιχεία του περιβάλλοντος που το κάνουν να διακρίνεται. Επίσης υπάρχουν πολλαπλά δείγματα αρχαίων, βυζαντινών και νεότερων στοιχείων που συγκροτούν ένα πολυσύνθετο πολιτιστικό τοπίο και διαδρομές αντίστοιχα, όπου η υλική και άυλη πολιτισμική κληρονομιά, η ιστορία, τα αρχαιολογικά μνημεία, οι μύθοι, οι αφηγήσεις, η πνευματικότητα του τόπου (*genius loci*), η ετεροτοπία και η αισθητική εμπειρία του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος αλληλοσυμπλέκονται. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολυαισθητηριακή πρόσληψη του χώρου και στη συναισθηματική διασύνδεση ανθρώπου και περιβάλλοντος.

Λέξεις – Κλειδιά

Πολιτιστικό τοπίο, Πολιτιστικές διαδρομές, Πολιτιστική Κληρονομιά, Αισθητική, Λουτράκι, Θερμαλισμός, Historypin,

Abstract

This thesis attempts to study the dimensions and dynamics of the cultural landscape and cultural routes, focusing on the area of Loutraki in the Municipality of Loutraki–Perachora–Agioi Theodoroi. It also utilizes the interactive platform Historypin, which serves as a repository of photographs and related videos, allowing users of this digital application to explore and become familiar with the area. The study concerns the exploration of routes and landscapes through the lens of the cultural parameter, whether referring to the urban landscape itself, natural areas beyond the urban structure, areas contained within it, or those adjacent to it. The examination of perceptions and interactions related to space, vision, place, landscape, and culture—from antiquity to the modern era in the Mediterranean region—is important, as it reveals the role of human presence. The cultural dimension of landscape has its roots in the field of geography. Contemporary Greek cultural landscapes and cultural routes allow for multiple interpretations beyond dominant labels such as picturesque, traditional, or touristic. Highlighting the aesthetic, historical, natural, and other dimensions of cultural landscapes and cultural routes—both in general theoretical terms and specifically in relation to the study area—places culture at the core. Culture, as a broad framework, signifies the collective interpretation of the world, the individual’s position within it, and social practices ranging from everyday activities to those more socially recognized and promoted. It encompasses identity, aesthetics, art, science, and religion, and is interdependent with the economy and production. The sphere of culture is linked to cultural heritage, place identity, aesthetics, tourism, and development. Cultural landscapes and routes highlight cultural heritage, identity, and value systems, serving as key drivers of development for both the local community and the state. Proper policy management is required to protect these aspects, enhance their sustainability, and promote them effectively. In the Loutraki area under study, distinctive environmental features coexist, making it stand out. There are also multiple examples of ancient, Byzantine, and modern elements that together form a complex cultural landscape and corresponding routes. Here, tangible and intangible cultural heritage, history, archaeological monuments, myths, narratives, the spirit of the place (*genius loci*), heterotopia, and the aesthetic experience of both the natural and built environment are

intertwined. Particular emphasis is placed on the multisensory perception of space and the emotional connection between humans and their environment.

Πίνακας Περιεχομένων

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	iv
Περίληψη	v
Abstract	vii
Πίνακας Περιεχομένων	Error! Bookmark not defined.
Πίνακας Περιεχομένων Εικόνων	xi
1. Εισαγωγή	1
1.1 Μεθοδολογία και Σκοπός της εργασίας	5
2. Θεωρητικό υπόβαθρο	8
2.1 Νοηματοδοτική χαρτογράφηση του αρχαίου κόσμου-πολιτιστική διάσταση	8
2.2 Χώρος, χρόνος, πολιτισμός και κουλτούρα: έννοιες και σημασιολογική εξέλιξη	10
2.3 Η εξέλιξη της έννοιας του τοπίου στη Δυτική σκέψη	15
2.4 Αισθητική θεώρηση και αντίληψη του τοπίου	18
2.5 Το πολιτιστικό τοπίο: έννοια, θεσμικό πλαίσιο και προστασία	20
2.6 Πολιτιστική κληρονομιά και πολιτιστικές διαδρομές	22
2.7 Πολιτιστικός τουρισμός: θεωρητικό πλαίσιο και σύνδεση με τις πολιτιστικές διαδρομές	29
2.8 Historypin: ψηφιακό εργαλείο γεωχωρικής αφήγησης και ανάδειξης πολιτιστικών διαδρομών	31
3. Δυναμική και διαστάσεις πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών του Λουτρακίου και της ευρύτερης περιοχής	34
3.1 Η αισθητική εξέλιξη του τοπίου του Λουτρακίου	35
3.2 Η ιστορική διαδρομή της περιοχής και η πολιτιστική φυσιογνωμία ανά εποχή	38
3.3 Το φυσικό ανάγλυφο και η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του τόπου	43
3.4. Ετεροτοπικές σκηνές	47
3.5 Δίοικτος —ένα πολιτιστικό τοπίο διαχρονικής συνέχειας	52

3.6 Ισθμός της Κορίνθου	54
3.7 Ναός Ποσειδώνα στην Ισθμία 7 ^ο αι π.Χ. - Δείγμα τεχνολογικού πειραματισμού καινοτομίας της πρώιμης αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής.....	56
3.8 Ισθμια: πανελλήνιο ιερό και φορέας πολιτιστικής έκφρασης	57
3.9 Λίμνη Βουλιαγμένης : φύση, μύθος και πολιτιστική μνήμη	61
3.10 Η ανακάλυψη του Ηραίου: το αρχαιολογικό έργο του Humfry Payne ζωντανό πολιτιστικό τοπίο	62
3.11 Διπολική διευθέτηση τρόπος διαμοίρασης του τοπίου.....	67
3.12 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο Φάρος στο ακρωτήριο Μελαγάβι - κατάληξη της πολιτιστικής διαδρομής	71
3.13 Ιαματική παράδοση και συλλογική ταυτότητα του τοπίου.....	73
3.14 Βυζαντινοί Ναοί και βυζαντινή αισθητική	78
3.15 Ιερός Ναός Αγίου Ανδρέου του 12 ^{ου} αι.....	82
3.16 Σπηλαιώδης Ναός του Ι ^{ου} αι Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου	83
3.17 Ο Όσιος Πατάπιος – μνήμη ασκητών της ερήμου του 4 ^{ου} αι	88
3.18 Genius loci- Η μυστικιστική εγγύτητα των πολιτιστικών τοπίων και διαδρομών	91
3.19 Ως χωρογραφία -χωρική σχέση και νόημα - Περιπατητική προς το Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου	98
3.20 Παναγία η Γιάτρισσα – ζωντανές μνήμες.....	102
4. Historypin	104
4.1 Εφαρμογή Historypin: ψηφιακή ανάδειξη πολιτιστικών διαδρομών στο Λουτράκι.....	104
4.2 Πολιτιστικές διαδρομές και πολιτιστικά τοπία του Λουτρακίου: συστηματική ανάλυση μέσω Historypin.....	106
4.3 Φωτογραφίες μέσα από την συλλογή του Historypin.....	108
Συμπεράσματα	130
Βιβλιογραφία	134

Πίνακας Περιεχομένων Εικόνων

Εικόνα 1 Η αρχική όψη του Λουτρακίου (Πηγή: Κουκουλάς, Α. (1990). Στ' αγνάρια του τόπου μου.).....	36
Εικόνα 2 Το παραλιακό μέτωπο του Λουτρακίου σε διαφορετικές δεκαετίες (Πηγή: Facebook, Andreas Siokos , 9 Αυγούστου, 2016)	39
Εικόνα 3 Δεκαετία 1950 Λουτράκι (Πηγή Facebook: Andreas Siokos, 21 Ιουνίου) .	51
Εικόνα 4 Τουριστική διαφημιστική αφίσα για το Λουτράκι (Πηγή: Δημιουργός : Πεχλιβανίδης Μ & Σια Παπαγεωργίου Ντόρις, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)	51
Εικόνα 5 Δίορκος (Πηγή: www.laografiko-perachoras.gr)	52
Εικόνα 6 Δίορκος (Πηγή: www.laografiko-perachoras.gr)	52
Εικόνα 7 Το «πέραμα» στον Ισθμό -Λουτράκι - Κόρινθος	55
Εικόνα 8 Αρχαιολογικός Μουσείο Ισθμίας (Πηγή: https://loutraki.gov.gr/el/Αρχαιολογικό).....	56
Εικόνα 9 ΗραίΟ Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)	62
Εικόνα 10 Ανασκαφή στο χώρο του Ηραίου με τον Payne (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr , Φωτογραφικό αρχείο: Αθανασίου Πρωτοπαππά).....	63
Εικόνα 11 ΗραίΟ Περαχώρας Αρχαιολόγος Payne , Ανασκαφή στο χώρο του Ηραίου.	64
Εικόνα 12 ΗραίΟ Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)	65
Εικόνα 13 ΗραίΟ Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)	66
Εικόνα 14 ΗραίΟ Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)	68
Εικόνα 15 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο (ΦΕΚ1370/Β/18-10-2001) (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας: www.laografiko-perachoras.gr).....	71

Εικόνα 16 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο (ΦΕΚ1370/Β/18-10-2001) (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας: www.laografiko-perachoras.gr).....	71
Εικόνα 17 Δημοτική Ιαματική Πηγή - Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936	73
Εικόνα 18 Δημοτική Ιαματική Πηγή - Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936	75
Εικόνα 19 Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάη- Θανάσης) Πίσσια, τοιχογραφίες	81
Εικόνα 20 Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάη- Θανάσης) Πίσσια, τοιχογραφίες	82
Εικόνα 21 Ρωσικού τύπου σταυρός, 1904. Αριστ.: σκηνώμα Οσίου Παταπίου. Δεξ.: ο π. Κώστας Σουσάνης, εφημέριος, κατά την εύρεση του σκηνώματος του Οσίου Παταπίου (Κουκουλάς Α., Στ' αγνάρια του τόπου μου, 1990, σ. 470, 496, 498–499).	88
Εικόνα 22 Δημοτική Πηγή Ψηφιδωτό Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, https://loutraki.gov.gr).....	91
Εικόνα 23 Δημοτική Πηγή- Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενόπουλου, 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, https://loutraki.gov.gr).....	91
Εικόνα 24 Δημοτική Πηγή- Ψηφιδωτό Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, https://loutraki.gov.gr).....	92
Εικόνα 25 Λουτράκι, δεκαετία 1960, πλαζ ΕΟΤ. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook: Siokos, A. (16 Ιουλίου 2025). Η φωτογραφία έχει υποστεί βελτίωση από τον Nabi Karabulut.....	109
Εικόνα 26 Λουτράκι, δεκαετία 1980, παραλιακή ζώνη. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	110
Εικόνα 27 Λουτράκι, δεκαετία 1950, ξενοδοχείο «Πηγαί». Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (2 Νοεμβρίου 2025).	111
Εικόνα 28 Λουτράκι, δεκαετία 1950, το πρώτο λεωφορείο στη διαδρομή Λουτράκι– Αθήνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (22 Μαΐου 2025).	111

Εικόνα 29 Λουτράκι, πηγές Καραντάνη και Οικονόμου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (6 Αυγούστου 2025).	112
Εικόνα 30 Άποψη του Λουτρακίου, ξενοδοχεία και ταβέρνα (Ξενοδοχείο «Καρέλλειο», «Μάριον», ταβέρνα Α. Κολιάκου). Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos. Η φωτογραφία έχει βελτιωθεί από τον Nabi Karabulut.	113
Εικόνα 31 Λουτράκι, δεκαετία 1960, το λιμάνι της πόλης. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (20 Οκτωβρίου 2022). Αρχική φωτογραφία του Α. Σπύρου, σε ασπρόμαυρη εκτύπωση.....	114
Εικόνα 32 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	115
Εικόνα 33 Ισθμός Κορίνθου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (12 Μαρτίου 2025).....	116
Εικόνα 34 Περαχώρα Κορινθίας. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.....	117
Εικόνα 35 Λουτράκι, αρχές 20ού αιώνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	118
Εικόνα 36 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	119
Εικόνα 37 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	120
Εικόνα 38 Λουτράκι, αρχές 20ού αιώνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	121
Εικόνα 39 Πλατεία Λουτρακίου, 1924. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	121
Εικόνα 40 Σεισμός της 23ης Απριλίου 1928, άποψη από την Περαχώρα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (2026).....	122
Εικόνα 41 Ιαματικά Λουτρά Λουτρακίου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	123
Εικόνα 42 Ιαματικά Λουτρά Λουτρακίου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	124
Εικόνα 43 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	124

Εικόνα 44	Μελέτη ανέγερσης περιπτέρου της Πηγής Λουτρακίου. Φωτογραφική/αρχειακή ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	125
Εικόνα 45	Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	125
Εικόνα 46	Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου, Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	126
Εικόνα 47	Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.	127
Εικόνα 48	Μονή Οσίου Παταπίου, Λουτράκι. Αρχείο Νίκης Νικολέτας Φούφα.	128
Εικόνα 49	Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάη Θανάσης), Πίσσια. Πηγή: Δήμος Λουτρακίου–Περαχώρας–Αγίων Θεοδώρων (loutraki.gov.gr).	129

1. Εισαγωγή

Η έννοια του πολιτιστικού τοπίου μελετάται διεπιστημονικά και προϋποθέτει την κατανόηση της διαχρονικής σχέσης του ανθρώπου με τον χώρο, τον χρόνο, τη φύση και τον πολιτισμό. Η παρούσα εργασία διερευνά τη δυναμική και τις διαστάσεις του πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών της περιοχής του Λουτρακίου, στο πλαίσιο του Δήμου Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων του νομού Κορινθίας, αξιοποιώντας παράλληλα την ψηφιακή πλατφόρμα Historypin για τη δημιουργία μιας συλλογής ψηφιοποιημένων φωτογραφιών με συνοδευτικό κείμενο, η οποία λειτουργεί ως ζωντανό αρχείο μνήμης — μια «χρονομηχανή» που ενισχύει την πολιτισμική διάδραση και την κριτική αντίληψη της πολιτισμικής πορείας του τόπου. Η πλοήγηση αυτή συμβάλλει στην πολιτισμική διάδραση, δημιουργώντας μια είδους πολιτισμικής αίσθησης στον χρόνο και ενός μέτρου σύγκρισης και γόνιμης κριτικής ως προς την πολιτισμική πορεία του τόπου.

Το θεωρητικό μέρος της εργασίας (Κεφάλαιο 2) οργανώνεται γύρω από επτά επιμέρους θεματικές ενότητες. Αρχικά εξετάζονται οι θεμελιώδεις έννοιες του χώρου, του χρόνου, του πολιτισμού και της κουλτούρας, ως πεδίο στο οποίο εγγράφονται ανθρώπινες δραστηριότητες, συλλογικές μνήμες, αξίες και νοήματα. Ακολουθεί η μελέτη της εξέλιξης της έννοιας του τοπίου στη δυτική σκέψη (2.3), από τις πρώτες νεωτερικές αντιλήψεις έως τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, και η αισθητική θεώρηση και αντίληψη του τοπίου (2.4), με έμφαση στην πορεία διαμόρφωσης αυτής της αντίληψης διαχρονικά. Στη συνέχεια αναλύεται το πολιτιστικό τοπίο ως έννοια, θεσμικό πλαίσιο και αντικείμενο προστασίας (2.5), καθώς και η πολιτιστική κληρονομιά και οι πολιτιστικές διαδρομές (2.6), μέσα από την πορεία της θεσμοθέτησής τους σε διεθνές επίπεδο (UNESCO, ICOMOS) και την ανάδειξη των βασικών εννοιολογικών τους πτυχών. Η θεωρητική ενότητα ολοκληρώνεται με την εξέταση του πολιτιστικού τουρισμού (2.7), σε άμεση συνάρτηση με τις πολιτιστικές διαδρομές, και με μια πρώτη παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο η εφαρμογή Historypin (2.8) μπορεί να αναδείξει αυτή τη δυναμική στα τοπία και τις διαδρομές του τόπου, συμβάλλοντας στη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Το Κεφάλαιο 3 εστιάζει στη μελέτη περίπτωσης του Λουτρακίου και της ευρύτερης περιοχής, εξετάζοντας διαδοχικά: την αισθητική εξέλιξη του τοπίου του Λουτρακίου

(3.1) την ιστορική διαδρομή της περιοχής και την πολιτιστική της φυσιογνωμία ανά εποχή (3.2) το φυσικό ανάγλυφο και τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του τόπου (3.3) τις «ετεροτοπικές» σκηνές που δημιουργούνται στην περιοχή λόγω της ταυτότητάς της ως πρώτης λουτρόπολης της Ελλάδας και του έντονου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που τη διακρίνει (3.4)· τον Δίολκο, ως παράδειγμα πολιτιστικού τοπίου διαχρονικής συνέχειας (3.5)· τον Ισθμό της Κορίνθου (3.6)· τον Ναό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, δείγμα τεχνολογικού πειραματισμού και καινοτομίας της πρώιμης αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής του 7ου αι. π.Χ. (3.7) τα Ίσθμια, ως πανελλήνιο ιερό και φορέα πολιτιστικής έκφρασης (3.8) τη λίμνη Βουλιαγμένη, υπό το τριπλό πρίσμα φύσης, μύθου και πολιτιστικής μνήμης (3.9)· την ανακάλυψη του Ηραίου μέσα από το αρχαιολογικό έργο του Humfry Payne, ως ζωντανό πολιτιστικό τοπίο (3.10)· τη διπολική διευθέτηση ως τρόπο διαμοίρασης του τοπίου (3.11) το ιστορικό διατηρητέο μνημείο του Φάρου στο ακρωτήριο Μελαγάβι, ως κατάληξη της πολιτιστικής διαδρομής (3.12) την ιαματική παράδοση και τη συλλογική ταυτότητα του τοπίου (3.13) τους βυζαντινούς ναούς και τη βυζαντινή αισθητική (3.14) τον Ιερό Ναό του Αγίου Ανδρέα του 12ου αιώνα (3.15) τον σπηλαιώδη ναό-ασκηταριό του Οσίου Παταπίου (3.16) και τη μνήμη των ασκητών της ερήμου του 4ου αιώνα που αντιπροσωπεύει ο Όσιος Πατάπιος (3.17)· την έννοια του *genius loci* ως μυστικιστικής εγγύτητας των πολιτιστικών τοπίων και διαδρομών (3.18) τη χωρογραφία ως χωρική σχέση και νοσηματοδότηση, μέσα από την περιπατητική διαδρομή προς το Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου (3.19)· και, τέλος, την Παναγία τη Γιάτρισσα ως παράδειγμα ζωντανών, **ενεργών** μνημών (3.20).

Το 4^ο Κεφάλαιο 4 παρουσιάζει την πρακτική εφαρμογή της πλατφόρμας Historypin: την ψηφιακή ανάδειξη των πολιτιστικών διαδρομών του Λουτρακίου (4.1), τη συστηματική ανάλυση των πολιτιστικών τοπίων και διαδρομών της περιοχής μέσω της πλατφόρμας (4.2), και την παρουσίαση της σχετικής συλλογής φωτογραφιών (4.3), η οποία είναι διαθέσιμη στη διεύθυνση historypin.org/collections/25704/.

Η δημιουργία και ανάδειξη συλλογής αντιπροσωπευτικών ψηφιοποιημένων φωτογραφιών με συνοδευτικό κείμενο λειτουργεί σαν ένα ζωντανό αρχείο μνήμης, μια χρονομηχανή

Μέσα από αυτή τη διττή —θεωρητική και εμπειρική— προσέγγιση, η εργασία επιχειρεί να καταδείξει ότι η φύση στην περιοχή του Λουτρακίου δεν αντιμετωπίζεται ως

απομονωμένο φυσικό υπόβαθρο, αλλά ως στοιχείο που συνδιαμορφώνεται διαρκώς με την ανθρώπινη παρουσία και την πολιτισμική εμπειρία, συγκροτώντας ένα πολυστρωματικό πολιτιστικό τοπίο ζωντανό και εξελισσόμενο.

Στην αρχαία ελληνική σκέψη, η έννοια της φύσης (φύσις) συνδέεται με μια ευρύτερη αντίληψη για την τάξη του κόσμου, τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και τη θέση του μέσα σε αυτό. Ο φυσικός χώρος δεν αποτελεί απλώς σκηνικό της ανθρώπινης δράσης, αλλά μέρος μιας κοσμολογικής και φιλοσοφικής αντίληψης, όπου ο τόπος, η κοινότητα, η μνήμη και η ανθρώπινη δημιουργία αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Ο τόπος αποκτά πολιτισμικό περιεχόμενο μέσα από την ιστορία, τις πρακτικές, τα έργα και τις αφηγήσεις που αναπτύσσονται σε αυτόν.

Η μετάβαση από την έννοια του χώρου και του τόπου στην έννοια του τοπίου σηματοδοτεί μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει τον κόσμο γύρω του. Στη δυτική σκέψη, η εξέλιξη της αναπαράστασης του χώρου μέσω της αναγεννησιακής προοπτικής συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου τρόπου θέασης του τοπίου. Ωστόσο, το τοπίο δεν περιορίστηκε στην οπτική του διάσταση, αλλά σταδιακά συνδέθηκε με την αισθητική εμπειρία, τη μνήμη και τις πολιτισμικές σημασίες του τόπου.

Κατά τον 18ο αιώνα, με τη συγκρότηση της Αισθητικής ως φιλοσοφικού πεδίου, η φύση, η ομορφιά και η εμπειρία του τοπίου αποτέλεσαν αντικείμενα συστηματικής θεωρητικής επεξεργασίας.

Παράλληλα, η κατανόηση του τοπίου δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στη δυτική αισθητική παράδοση, αλλά χρειάζεται να εξετάζεται μέσα από τις ιδιαίτερες πολιτισμικές συνέχειες κάθε τόπου. Στην ελληνική πραγματικότητα, το τοπίο συγκροτείται από τη συνύπαρξη διαφορετικών ιστορικών στρωμάτων, από την αρχαιότητα, τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση έως τη νεότερη κοινωνική και πολιτιστική εμπειρία. Οι έννοιες του ωραίου, του υψηλού και αργότερα του γραφικού διαμόρφωσαν νέους τρόπους πρόσληψης της φύσης και συνέβαλαν στη συγκρότηση της σύγχρονης αντίληψης του τοπίου.

Η φύση, η γεωγραφική θέση, η αρχιτεκτονική, η θρησκευτική μνήμη, οι αφηγήσεις και οι ανθρώπινες πρακτικές δημιουργούν ένα σύνθετο πολιτιστικό τοπίο.

Οι διαστάσεις και η δυναμική του πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών μέσα από αποκτούν νόημα και ζωντανεύουν στην περιοχή αυτή του Λουτρακίου. Το πολιτιστικό τοπίο δεν είναι μόνο ένα μνημείο ή ένας αρχαιολογικός χώρος, αλλά ένας χώρος όπου η φύση και η ανθρώπινη δραστηριότητα έχουν διαμορφώσει διαχρονικά μια ιδιαίτερη ταυτότητα. Υπό αυτή την έννοια, στο Λουτράκι και ευρύτερα στην περιοχή η έννοια του πολιτιστικού τοπίου αναδεικνύεται μέσα από τη διαχρονική συνύπαρξη φυσικού περιβάλλοντος και ανθρώπινης παρουσίας. Το φυσικό ανάγλυφο με το ιαματικό νερό συγκροτούν τον πυρήνα της ταυτότητας του τόπου όπως συμβολίζει και το όνομά του από την αρχαιότητα Θέρμαι και στην συνέχεια Λουτράκι. Η ίαση σωματική, νοητική, ψυχική και εν τέλει η πνευματική τελείωση, ενυπάρχουν στην ιστορία του τόπου με τους εκφραστές αυτών. Η ιστορία της λουτροθεραπείας, από την αρχαιότητα είναι σημαντική..καθ' όλη την διάρκεια των χρόνων όπως καταδεικνύουν ευρήματα όπως η Ρωμαϊκή έπαυλη.

Ως πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας, το φυσικό στοιχείο του ιαματικού νερού συνδυάζεται με την ιστορία της λουτροθεραπείας, την αρχιτεκτονική των λουτρικών εγκαταστάσεων έως της πιο σύγχρονης έκδοσης τους στην θέση του παλαιού Λουτρακίου όπου αποτελεί ένα ξεχωριστό πολιτιστικό τοπίο όπου ελκύει το τουριστικό ενδιαφέρον και ζωντανεύει την συλλογική μνήμη.

Η περιοχή φέρει αρχαιολογικό έντονο ενδιαφέρον και ιδιαίτερη πολιτισμική και συμβολική σημασία. Η παρουσία του Ηραίου Περαιώρας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Χρονολογείται από την αρχαϊκή περίοδο και συνδέεται με τη λατρεία της θεότητας.

Η επιλογή της θέσης του ιερού, σε άμεση σχέση με τη θάλασσα και το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, φανερώνει την αρχαιοελληνική αντίληψη του τόπου όχι ως ουδέτερου χώρου, αλλά ως φορέα νοήματος, ιερότητας και συλλογικής μνήμης.

Αντίστοιχα, στην περιοχή των Ισθμίων, του Ισθμού με την αρχαία Δίολκο, η παρουσία της λατρείας του Ποσειδώνα και η σύνδεση της περιοχής με το θαλάσσιο στοιχείο αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο η φύση στην αρχαία ελληνική σκέψη ενσωματωνόταν σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό και κοσμολογικό σύστημα. Φυσικά υποδεικνύουν και τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές επιλογές αντίστοιχα.

Η διαχρονική αυτή σχέση συνεχίζεται και στις μεταγενέστερες περιόδους, όπου η βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση προσθέτει νέα επίπεδα νοημάτων μέσα από τη

θηρησκευτική μνήμη, την αρχιτεκτονική, τα μνημεία και τις τοπικές αφηγήσεις. Έτσι, το πολιτιστικό τοπίο του Λουτρακίου συγκροτείται ως ένα σύνθετο ιστορικό στρώμα, στο οποίο συνυπάρχουν η αρχαιότητα, η βυζαντινή κληρονομιά, η νεότερη ιστορία και η σύγχρονη εμπειρία του τόπου.

Το πολιτιστικό τοπίο και η πολιτιστική διαδρομή λειτουργεί ως τρόπος ανάγνωσης αυτού του πολυσύνθετου τοπίου και της πολιτιστικής κληρονομιάς υλικής και άυλης. Απέναντι στην ίδια πολιτισμική κληρονομιά η σχέση δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά διαρθρώνεται καθώς συνδέει μνημεία, φυσικά στοιχεία και ανθρώπινες αφηγήσεις, επιτρέποντας στον επισκέπτη και στον κάτοικο να αντιληφθούν τον χώρο όχι μόνο ως γεωγραφική θέση αλλά ως φορέα ιστορικής συνέχειας και πολιτιστικής ταυτότητας.

Η περιοχή του Λουτρακίου κάτω από αυτό το πρίσμα μπορεί να θεωρηθεί ένα παλίμψηστο περιβαλλοντικής και διαχρονικής συνέχειας που φέρει μια δυναμική και πολλαπλές πολιτιστικές διαστάσεις στο τοπίο και τις διαδρομές που επιδέχονται και την έννοια της ετεροτοπίας, του *genius loci*. Πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας, με ένα ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον (προστατεύεται από το Natura 2000). Η ιστορία της περιοχής και η ταυτότητά της διαγράφουν και την πολιτισμική κληρονομιά της που λειτουργεί και ως συλλογική μνήμη για τους κατοίκους και συνέχειας με τις αξίες. Το πολιτιστικό τοπίο και οι πολιτιστικές διαδρομές αφορούν πρακτικές εφαρμοσμένης ερμηνείας της πολιτιστικής κληρονομιάς και μπορούν να συνδεθούν με τον αειφόρο και εναλλακτικό τουρισμό. Η αξιοποίηση του διαχρονικού αυτού πολιτιστικού πλούτου της περιοχής μπορεί να είναι ο πυρήνας του προσανατολισμού (Μπιτσάνη κ.α., 2006).

1.1 Μεθοδολογία και Σκοπός της εργασίας

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την μελέτη, ερμηνεία και ανάδειξη της δυναμικής και των διαστάσεων του πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών στην περιοχή του Λουτρακίου του Δήμου Λουτρακίου -Περαχώρας- Αγίων Θεοδώρων. Σε αυτό θα συμβάλει και η αξιοποίηση της πλατφόρμας του Historypin.

Το πολιτιστικό τοπίο προϋποθέτει έναν τόπο αυθύπαρκτο αλλά πέραν της φυσικής παρουσίας υπάρχει και η νοηματοδοτική πλευρά του όρου όπως αναπτύσσεται στην πορεία της νεότερου δυτικού πολιτισμού. Ο πολιτισμός αφορά ένα ευρύ πεδίο,

συλλογικών νοηματοδοτικών προσεγγίσεων χαρτογράφησης του κόσμου, της ατομικής θέσης σε αυτόν, περιλαμβάνοντας την κοινωνική ζωή, την τέχνη (Λουκάκη, 2009), την αισθητική, αλλά και πρακτικές ταυτότητας, νοημάτων, τα οποία αντιπροσωπεύουν και την διάσταση της ηθικής. Η πολιτισμική εξέλιξη αντανακλά και στην περιοχή αυτή της Κορινθίας που στην αρχαιότητα λεγόταν Περαιά, Πείραιον και το Λουτράκι. Θέρμαι λόγω της ταύτισης με τα ιαματικό νερό. Το Λουτράκι, είναι πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας και θεωρείται ένα σύνθετο πολιτιστικό τοπίο, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, των αρχαιολογικών χώρων, των θρησκευτικών μνημείων και νεότερων στοιχείων, καθώς και στοιχείων της άυλης πολιτιστικής μνήμης.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας εργασίας βασίζεται στη βιβλιογραφική ανασκόπηση και στη διεπιστημονική θεωρητική μελέτη, λόγω του ότι στο πλαίσιο της πολιτισμικής θεώρησης, συναντιούνται για έναν ευρύ διάλογο, από τον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών αναλύσεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, για το φαινόμενο του πολιτισμού, το οποίο αποτελεί ένα πεδίο (Φωτόπουλος & Κωτόπουλος, 2017).

Η προσέγγιση αυτή των διαστάσεων και της δυναμικής του πολιτιστικού τοπίου, των πολιτιστικών διαδρομών, της πολιτιστικής κληρονομιάς, της αισθητικής επιτρέπει την κατανόηση του τοπίου και των διαδρομών, ως σύνθετη πολιτισμική κατασκευή, η οποία διαμορφώνεται διαχρονικά μέσα από την αλληλεπίδραση φυσικών, ιστορικών, κοινωνικών και πολιτιστικών παραγόντων.

Η θεωρητική προσέγγιση της εργασίας συμπληρώνεται από την αξιοποίηση της ψηφιακής πλατφόρμας Historypin, μέσω της οποίας αναδεικνύεται το πολιτιστικό τοπίο του Λουτρακίου και της ευρύτερης περιοχής.

Οι φωτογραφίες αποτελούν βασικό εργαλείο τεκμηρίωσης και ερμηνείας σε πρώτο επίπεδο γιατί λειτουργούν ως ιστορικά τεκμήρια, αποτυπώνοντας πρόσωπα, τόπους, γεγονότα και όψεις της καθημερινής ζωής διαφορετικών χρονικών περιόδων. Σε δεύτερο επίπεδο, μέσα από τη συσχέτισή τους με αφηγήσεις, μνήμες και βιώματα, μετασχηματίζονται σε φορείς πολιτισμικού νοήματος, συμβάλλοντας στην ανάδειξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η εικόνα δεν περιορίζεται στην καταγραφή της πραγματικότητας, αλλά ενεργοποιεί τη μνήμη, τη συλλογική εμπειρία και τη σύνδεση των ανθρώπων με τον τόπο. Μέσα από

το ψηφιακό περιβάλλον του Historypin, οι φωτογραφίες απεικονίζουν διάφορες χρονικές στιγμές και τίθενται σε διάλογο με το σύγχρονο τοπίο, επιτρέποντας στον χρήστη να κατανοήσει τις μεταβολές του χώρου στον χρόνο και να προσεγγίσει βιωματικά την ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής.

Η θεωρητική προσέγγιση συμπληρώνεται από την αξιοποίηση της ψηφιακής πλατφόρμας Historypin όπου καταγράφηκαν και χαρτογραφήθηκαν άνω των 75 ψηφιακών σημείων με συνοδεία φωτογραφικού υλικού, και ανάλογου επεξηγηματικού κειμένου. Το υλικό προέρχεται από δημοσιεύσεις του Δήμου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας καθώς και από αναρτήσεις στο Facebook, όπως του ψηφιακού δημιουργού Andrea Sioko, Ανδρέα Σιώκο που κατόπιν αδείας αξιοποίησα υλικό του, για τεκμηρίωση.

Η πολιτισμική εξέλιξη αντανακλά και στην περιοχή αυτή της Κορινθίας που στην αρχαιότητα λεγόταν Περαία, Πείραιον και στην πόλη του Λουτρακίου που ονομαζόταν Θέρμαι. Το Λουτράκι θεωρείται η πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας και ταυτίζεται από την αρχαιότητα με το ιαματικό νερό και το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον. Ο πολιτισμός αφορά ένα ευρύ πεδίο, συλλογικών νοηματοδοτικών προσεγγίσεων χαρτογράφησης του κόσμου, της ατομικής θέσης σε αυτόν, περιλαμβάνοντας την κοινωνική ζωή, την τέχνη (Λουκάκη, 2009), η οποία αποτελεί φαινόμενο ιστορικό και κοινωνικό, την αισθητική, αλλά και πρακτικές ταυτότητας, νοημάτων, τα οποία αντιπροσωπεύουν και την διάσταση της ηθικής.

Η πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται με το πολιτιστικό τοπίο και την πολιτιστική διαδρομή και παραμένει σημαντική η προστασία της, η διατήρησή της η οποία είναι έργο που αφορά και την τοπική κοινωνία εκτός από το έργο που προσφέρει η Αρχαιολογική Υπηρεσία και οι νομοθετικές και θεσμικές παρεμβάσεις. Ταυτόχρονα χρειάζεται να ενισχυθεί ο υγιής διάλογος που θα εμπνεύσει την αναγκαιότητα της ευαισθητοποίησης απέναντι στην πολιτισμική κληρονομιά, στην έννοια του πολιτιστικού τοπίου, των πολιτιστικών διαδρομών, της αισθητικής, των αξιών, του πολιτισμού. Χρειάζεται να συνδεθεί ο άνθρωπος του τόπου αυτού καταρχάς με το ίδιο το φυσικό περιβάλλον που σταθερά του προσδίδει τα ανεκτίμητα δώρα του όπως το ιαματικό νερό. Τα Γεράνεια όρη και ο Κορινθιακός Κόλπος προστατεύονται από το Natura 2000. Ο πολυθεματικός πολιτιστικός τουρισμός συνδέεται με την πολιτισμική κληρονομιά και χρειάζεται μία σωστή διαχείριση και έναν σεβασμό.

Ίσως χρειάζεται ενίσχυση της ευαισθησίας και διαδικασίες μύησης, εκπαίδευσης, των διαφόρων πολιτιστικών και ιστορικών πτυχών, της αισθητικής, που φέρει ο τόπος . Η πολιτιστική διαδρομή ως ένα δυναμικό εργαλείο διαχείρισης και ανάδειξης αυτών δημιουργεί στον ίδιο τον κάτοικο και τον επισκέπτη αυτήν την εμπειρία της μάθησης μέσα και από βιωματική προσέγγιση που αφορά το παρελθόν (Parker & Ballantyne, 2016) .

Το Λουτράκι Κορινθίας και η περιοχή ευρύτερα αποτελεί διαχρονικά έναν σημαντικό τουριστικό προορισμό αλλά αποτελεί και έναν κρίκο ενός κύκλου μιας πολυθεματικής πολιτιστικής διαδρομής, που ξεκινά από την Αθήνα, για να συνεχίσει στην Κόρινθο - στην Αρχαία Κόρινθο και σε πολιτιστικούς σταθμούς της Πελοποννήσου.

2. Θεωρητικό υπόβαθρο

Το τοπίο προϋποθέτει έναν τόπο αυθύπαρκτο χωρίς να ταυτίζεται. «Ο πολιτισμός αφορά τόσο στην συλλογική νοηματοδοτική χαρτογράφηση του κόσμου, όσο και στην προσωπική θέση του ατόμου μέσα σ' αυτόν» (Λουκάκη, Α.(2009). Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και Αισθητική της Ανάπτυξης. Η περίπτωση του Ρεθύμνου.Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσας,. 53)².

2.1 Νοηματοδοτική χαρτογράφηση του αρχαίου κόσμου-πολιτιστική διάσταση

Οι αρχαίοι Έλληνες και ιδιαίτερα οι Ίωνες ως τοπείον, τοπήιον δήλωναν την οριοθέτηση του χώρου, όπως με φράχτες από θάμνους και την επιμέλεια της μορφής τους (Lidell–Scott, 1907), ως διάθεση για καλλωπισμό η οποία εμπεριέχει μια διάσταση, αισθητικής και πολιτισμικής διαδικασίας. Η αντίληψη του ανθρώπου για την φύση και τον χώρο δεν υπήρξε διαχρονικά σταθερή, αλλά διαμορφώθηκε μέσα από διαφορετικά πολιτισμικά φιλοσοφικά, κοινωνικά συμφραζόμενα.

Το μεσογειακό τοπίο, ως τριλογία θάλασσας, βουνού και πεδιάδας ήταν το κατάλληλο πλαίσιο εμπλουτισμένο από την συνάντηση αντίθετων και συμπληρωματικών στοιχείων και για τους αρχαίους Έλληνες υπήρξε κατοικία των θεών, άρα και τόπος προορισμένος, για ιδανική ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής και της οικονομίας (Treuil

²Λουκάκη, (2009),.53

et al, 2008, 89). Στον Ομηρικό Ύμνο για τον Πύθιο Απόλλωνα (7ος -6ος αι π.Χ.) παρουσιάζεται ο όρος Ευρώπη. Η Ευρώπη ήταν κόρη του Αγήνορα, βασιλιά της Φοινίκης, γιου του Ποσειδώνα. Ο Δίας την απήγαγε και την έφερε στην Κρήτη και από την ένωσή τους γεννήθηκαν ο Μίνωας, ο Ραδάμανθυς και Σαρπηδόνας. Ο οριενταλιστικός μύθος αυτός συνεχίζει να γοητεύει των Ελλήνων το εθνικό φαντασιακό σχετικά με την πολιτισμική καταγωγή των Ελλήνων (Πλάντζος, 2016, 11). Η αντίληψη του Ηροδότου περί χωρισμού του τότε κόσμου σε τρεις στεριές μεγάλες αυτή της Ευρώπης ταυτιζόταν σχεδόν με την ελληνική χερσόνησο, της Ασίας με την Λυδία, Φρυγία και χώρες Μικράς Ασίας και την Λιβύη πέρα από την Αίγυπτο ως Αφρική. Αυτή ήταν η οπτική αυτού που κατοικεί στο Αιγαίο και των θαλασσοπόρων. Η οριοθέτηση αυτή αλλάζει συνεχώς από τις εξελίξεις και τις αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων, χαράσσοντας νέα γεωγραφικά όρια. Ο Ηρόδοτος στην οριοθέτηση Ευρώπης, Ασίας, διακρίνει πρώτος και το στοιχείο της σύγκρουσης, λόγω και των Περσικών πολέμων, δύο κόσμων διαφορετικών που αποτυπώνεται και στην μυθολογία η απαρχή, η αιτία. Ο Αριστοτέλης διακρίνει την διαφορετική ψυχοσύνθεση των λαών, Ευρωπαίων και Ασιατών, χαρακτηρίζοντας ως θαρραλέους τους πρώτους αλλά όχι έξυπνους αιτία και της καθυστέρησης των πολιτικών θεσμών, σε αντίθεση με τους Ασιάτες. Η μεσότητα κατά τον Αριστοτέλη αφορούσε των δύο ηπείρων το μεταίχμιο και τους Έλληνες, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ των δύο ηπείρων και συνδύαζαν την γενναιότητα και την εξυπνάδα να ορίζουν την τύχη τους και να χειραγωγούν τους βαρβάρους (Berstein & Milza, 1997, 17).

Ο Μέγας Αλέξανδρος με τις κατακτήσεις του (334–323 π.Χ.) δημιούργησε ένα υπερτοπικό πολιτισμικό σύνολο, που συνέθεσε ελληνικά, ανατολικά και αιγυπτιακά στοιχεία — αυτό είναι ο Ελληνιστικός πολιτισμός. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κληρονόμησε και επέκτεινε αυτό το σύνολο, φέρνοντας αστικό πολιτισμό, δίκαιο, εμπόριο και γεωγραφική κινητικότητα σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Τα δίκτυα αυτά μαζί με της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αποτέλεσαν πράγματι τους προδρόμους των ιστορικών πολιτιστικών διαδρομών (Berstein & Milza, 1997).

Ο Στράβωνας (64-π.Χ. 24 μ.Χ.) στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, και Πτολεμαίος στη ρωμαϊκή περίοδο, ως γεωγράφοι κράτησαν την διάκριση του Ηροδότου περί τριών ηπείρων αλλά δεν κατέγραψαν κάποιο πολιτιστικό υλικό. Η ρωμαϊκή κατάκτηση επέδρασε στην εξέλιξη της Ευρώπης. Η κατάκτηση αυτή αφού κατέστρεψε,

δημιούργησε αστικό πολιτισμό σε περιοχές όπως στην Γαλατία κ.α. , δίκαιο , εμπόριο, γεωγραφική κινητικότητα κ.α. . Στις αρχές του Μεσαίωνα υπήρξε η διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε Ανατολή και Δύση. Η πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ. από γερμανικές εισβολές βαθαίνει το χάσμα και σηματοδοτεί την μετάβαση στον Μεσαίωνα . Η ελληνορωμαϊκή οικουμένη ως το 1453 διαμόρφωσε ένα πολιτισμικό και χωρικό υπόβαθρο, με την ελληνική γλώσσα, παιδεία, την χριστιανική ορθόδοξη παράδοση, την βυζαντινή αισθητική μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν δίκτυα μετακινήσεων, εμπορίου και επικοινωνίας. Τα δίκτυα αυτά αποτέλεσαν τους προδρόμους των ιστορικών πολιτιστικών διαδρομών που εξακολουθούν να αποτυπώνονται στο ευρωπαϊκό πολιτιστικό τοπίο (Berstein & Milza, 1997).

2.2 Χώρος, χρόνος, πολιτισμός και κουλτούρα: έννοιες και σημασιολογική εξέλιξη

Χώρος και χρόνος δεν αποτελούν απλώς το φυσικό πλαίσιο εντός του οποίου εκτυλίσσεται ο πολιτισμός — είναι τα ίδια παράγωγά του (Νιτσιακός, 2023, 14). Η θέση αυτή, που τοποθετεί τον πολιτισμό, ως συστατικό της ίδιας της αντίληψης του χώρου και του χρόνου, αποτελεί αφετηρία για μια εκ βαθέων επανεξέταση των εννοιών αυτών στις κοινωνικές επιστήμες. Ο Braudel είχε ήδη αναδείξει τη γεωγραφική διάσταση ως πρωταρχική για τη συγκρότηση κάθε πολιτισμού, τοποθετώντας τον χώρο στον πυρήνα της ιστορικής ανάλυσης. Η συμπλήρωση της χρονικής διάστασης είναι, ωστόσο, εξίσου αναγκαία: κανένας πολιτισμός δεν υφίσταται έξω από τη χρονική του τροχιά, και η κατανόηση αυτής της τροχιάς προϋποθέτει διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες κάθε κοινωνίας (Νιτσιακός, 2023, 14).

Η φιλοσοφική διερεύνηση του χρόνου ξεκινά από την αρχαιότητα και παραμένει ανοιχτή. Η αναζήτηση της απαρχής του ηθικού νόμου ταυτόχρονα με την θεμελίωσή της σε λογικό σύστημα ηθικών πράξεων, προς τον εαυτό και τους άλλους. Η έννοια απαρχή, νοείται όχι ως χρόνος, με στενή εμπειρική έννοια, αλλά ως εσωτερική καθαρή ποιοτική λειτουργούσα αρχή εποπτείας, δίχως επέμβαση των αισθήσεων, όπου ο Λόγος, είναι η βασική αρχή των γνωστικών μερών και για το σκέπτεσθαι η λογική θεμελίωση και φέρει την δύναμη, την βούληση, έλκει την εμπειρία, συναίσθημα χωρίς

να δογματίζει άρα τείνει να ενώσει³. Στην αρχαιοελληνική σκέψη ο χωροχρόνος, ο λόγος, λειτούργησε ως γέφυρα μεταξύ Πλατωνικής και Αριστοτελικής σκέψης, και της νεωτερικής φιλοσοφίας και του Γερμανικού Ιδεαλισμού (Θεοδωρακόπουλος, 1952, 7). Ο χρόνος εμφανίζεται κυκλικά στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα, ενταγμένος σε μια κοσμολογική τάξη που αντανακλά τη φυσική επανάληψη και όχι τη γραμμική πρόοδο. Οι Στωικοί καταγράφουν σε κώδικα την κυκλική πορεία του χρόνου (Μαργιωρή, 2004, 35). Η φιλοσοφία του Kant πραγματοποίησε ριζική αναθεώρηση αυτής της αντίληψης, αναδεικνύοντας χώρο και χρόνο ως μορφές της ανθρώπινης αντίληψης — όχι ως ιδιότητες των πραγμάτων καθεαυτά. Η προσέγγιση αυτή μετατοπίζει το ερώτημα από την αντικειμενική φύση του χωροχρόνου στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος τον συλλαμβάνει και τον κατασκευάζει. Η φιλοσοφία του Bergson εισήγαγε μια περαιτέρω διάκριση ανάμεσα στον μετρήσιμο, ποσοτικό χρόνο και στη βιωματική διάρκεια — μια ποιοτική εμπειρία χρόνου που δεν υπακούει σε ρολόγια και αριθμούς (Bergson, 1889). Η διάκριση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε τόπους με αδιάκοπη κατοίκηση αιώνων, όπου το παρελθόν δεν είναι ιστορικό κατάλοιπο αλλά ενεργό στοιχείο του παρόντος.

Η σχέση χωροχρόνου και κοινωνίας έχει απασχολήσει δύο αντίπαλα θεωρητικά ρεύματα στις κοινωνικές επιστήμες. Για τον θετικισμό (Comte, Durkheim) ο χωροχρόνος αποτελεί αντικειμενικό πλαίσιο — δεδομένο και ουδέτερο — εντός του οποίου αναπτύσσεται η κοινωνική ζωή. Ο κονστρουκτιβισμός αντίθετα, με βασικούς εκπροσώπους τους Piaget και Vygotsky, υποστηρίζει ότι ο χωροχρόνος παράγεται κοινωνικά μέσα από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και μεταβάλλεται ιστορικά (Νιτσιάκος, 2023, 13). Η δεύτερη αυτή θεώρηση βρίσκει ισχυρή επαλήθευση στην ελληνική ιστορική εμπειρία με παράδειγμα τον Ισθμό της Κορίνθου, όπου έφερε διαφορετική νοηματοδότηση σε κάθε εποχή — ιερός τόπος στην αρχαιότητα, στρατηγικό πέρασμα στη Ρωμαϊοκρατία, σύνορο στο Βυζάντιο, πεδίο αγώνα στην

³ <https://www.academia.edu> Nikos Ntolas › Το_πρόβλημα_της_ηθικής στον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο

Επανάσταση του 1821 — αποδεικνύοντας εμπράκτως ότι το νόημα του χώρου δεν είναι εγγενές αλλά κοινωνικά κατασκευασμένο.

Η πιο επεξεργασμένη θεωρητική προσέγγιση της σχέσης χωροχρόνου και πολιτισμού προέρχεται από το έργο του Pierre Bourdieu. Η έννοια του *habitus* — το σύστημα ενσωματωμένων διαθέσεων που διαμορφώνεται στο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον — αποδίδει τον τρόπο με τον οποίο ο χώρος και ο ιστορικός χρόνος εγγράφονται στο σώμα και στις πρακτικές του ατόμου, αποτελώντας βάση για την αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων (Bourdieu, 1980, 57· Smith, 2006, 35). Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει τη σιωπηλή, σωματική διάσταση του πολιτισμού — αυτό που δεν διδάσκεται αλλά απλώς «εισπνέεται» μέσα από τον τόπο, την οικογένεια, τη γλώσσα. Στην ελληνική περίπτωση, αυτή η διάσταση εξηγεί εν μέρει πώς ένας λαός διατήρησε γλώσσα, θρησκεία και πολιτισμό κατά τους αιώνες ξένης κυριαρχίας — το *habitus* ως συλλογική μνήμη λειτούργησε ως ο άρρητος φορέας πολιτισμικής συνέχειας (Τσιγκάκης, 2021, 28 · Μυλωνάς, 2010, 76).

Η διάκριση μεταξύ κυκλικού και γραμμικού χρόνου, που ο Durkheim ανέδειξε ως αντανάκλαση διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων, φωτίζει μια θεμελιώδη αντίθεση στον τρόπο οργάνωσης της ανθρώπινης εμπειρίας (Νιτσιάκος, 2023, 120). Στην Ελλάδα της Τουρκοκρατίας, η εκκλησιαστική ζωή με τον κυκλικό χρόνο των εορτών αποτελούσε τον κύριο φορέα πολιτισμικής συνέχειας, ενώ η νεωτερική ελληνική κρατική ιδεολογία υιοθέτησε τον γραμμικό χρόνο της «ιστορικής συνέχειας» από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η φαινομενολογική προσέγγιση του Merleau-Ponty (*Φαινομενολογία της Αντίληψης*, 1945), ανέδειξε ότι το παρελθόν δεν είναι νεκρό αλλά ενεργό στο παρόν μέσα από τη σωματική μνήμη και τη βιωματική εμπειρία (Πλάντζος, 2014, 71). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Pierre Nora διέκρινε τη ζωντανή μνήμη — συναισθηματική, επιλεκτική, συνδεδεμένη με τόπους και κοινότητες — από την κωδικοποιημένη ιστορία, η οποία αφηγείται αλλά δεν βιώνεται (Nora, 1984, 34). Τόποι με πολλαπλά ιστορικά στρώματα συνδυάζουν και τις δύο αυτές διαστάσεις, προσφέροντας ταυτόχρονα βίωμα και τεκμήριο.

Η σχέση χωροχρόνου και πολιτισμού είναι αμφίδρομη. Κάθε πολιτισμική έκφραση αναπτύσσεται σε συγκεκριμένα γεωγραφικά και ιστορικά συμφραζόμενα, ενώ αντίστροφα ο χώρος αποκτά νόημα μόνο μέσα από τον πολιτισμό που τον κατοικεί (Gaile & Willmott, 1989 · Λουκάκη, 2009, 63). Η κατανόηση αυτής της αμφίδρομης

σχέσης προϋποθέτει τη διερεύνηση της σημασιολογικής εξέλιξης των εννοιών *πολιτισμός* και *κουλτούρα* — εννοιών που, παρά τη στενή τους συγγένεια, έχουν φορτιστεί ιστορικά με διαφορετικά ιδεολογικά και επιστημολογικά νοήματα.

Ο πολιτισμός ορίζεται ως το σύνολο υλικών και πνευματικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας — αξίες, πεποιθήσεις, συμπεριφορές, βιώματα — που κληροδοτούνται και διαμορφώνουν κοινή μνήμη, αίσθημα κοινής αρχής και κοινωνικοοικονομική πρόοδο (Μπιτσάνη, 2004, 29). Η εννοιολογική εξέλιξη των δύο όρων δεν είναι ουδέτερη, φέρει ιδεολογικά, πολιτικά και ταξικά κριτήρια που αντανακλούν τις εκάστοτε ιστορικοκοινωνικές συνθήκες (Bourdieu, 1999, 52). Κάθε ορισμός πολιτισμού αποτελεί, με άλλα λόγια, και μια πράξη ορισμού εξουσίας — επιλέγει τι συγκαταλέγεται στον «πολιτισμό» και τι αποκλείεται — με άμεσες συνέπειες για την πολιτιστική πολιτική, την προστασία της κληρονομιάς και την ανάπτυξη του τουρισμού.

Στην ελληνική αρχαιότητα ο πολιτισμός ταυτιζόταν με την έννοια της *παιδείας* — ένα ευρύ φάσμα φιλοσοφίας, ηθικής, γλώσσας, τεχνών, επιστημών και πολιτικής διακυβέρνησης που τοποθετούσε τον άνθρωπο ως οντότητα υλική και πνευματική στο επίκεντρο (Jaeger, 1959, 3· Μπαμπινιώτης, 2020, 1). Αυτό το ιδεώδες επηρέασε καθοριστικά τη δυτική σκέψη, αν και χρησιμοποιήθηκε και για τη νομιμοποίηση πολιτισμικών ιεραρχιών. Στη δυτική Ευρώπη, ο όρος *κουλτούρα* εξελίχθηκε από τη φροντίδα της γης (13ος αι.) στην καλλιέργεια των ικανοτήτων του νου (16ος αι.), αποκτώντας σταδιακά ταξικό περιεχόμενο (Williams, 1976, 87· Hall, 1988,). Κατά τον 19ο αιώνα, η γαλλογερμανική αντιπαράθεση μεταξύ του *civilisation* ως οικουμενικής προόδου και της *Kultur* ως μοναδικής εθνικής ψυχής αποκαλύπτει πώς οι έννοιες αυτές εξυπηρετούσαν πολιτικές σκοπιμότητες — η πρώτη τη γαλλική αποικιοκρατική πολιτική, η δεύτερη τον γερμανικό εθνικισμό (Elias, 1997, 45–56).

Στην Ελλάδα της ίδιας εποχής, ο Κοραΐς εισήγαγε τον όρο *πολιτισμός* το 1829 ως μετάφραση του γαλλικού *civilisation*, σε μια συνειδητή επιλογή σύνδεσης της νεοελληνικής ταυτότητας με την αρχαία κληρονομιά και τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (Μπαμπινιώτης, 2010, · Καρακατσούλη, 2023, 67). Έλληνες ιστορικοί προμήθευσαν το έθνος από τα μισά του 19^{ου} ου όπως ο Ζαμπέλιος Σ. (1813-1881), πρωτοπόρος του εξαιρετισμού στην Ελλάδα, με συνεχές αφήγημα της ελληνικής ιστορίας αντάξιο της ευρωπαϊκής πορείας του. Η επίσημη αναφορά του περί εθνικού χαρακτήρα, που

παραμένει συνεχόμενα εμφανής σε όλη την ιστορία του ελληνικού λαού (τρεις χιλιάδων χρόνων) και η εθνική συνείδηση του η οποία ανιχνεύεται αναλλοίωτη στην κλασική αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, απηχεί τον Βίκο αντιδιαφωτιστή Ναπολιτάνο του 18^{ου} που ενέπνευσε τους Ρομαντικούς Γερμανούς φιλοσόφους Hamann J. και Herder J. (μαθητή). Η ιστορία η ελληνική ως εθνικός σκοπός περιβλήθηκε από νομιμοποιητικό μηχανισμό της χώρας εντός και εκτός (Πλάντζος, 2016, 40).

Η ανθρωπολογία του 19ου αιώνα επιχείρησε να θεμελιώσει επιστημονικά την έννοια του πολιτισμού. Ο Edward Tylor διατύπωσε τον πρώτο συστηματικό ορισμό — το σύνολο γνώσεων, πεποιθήσεων, ηθικής, τέχνης, εθίμων και ικανοτήτων που αποκτά ο άνθρωπος ως μέλος κοινωνίας (Tylor, 1871, 56 · Smith, 2006, 23) — εντάσσοντάς τον όμως σε εξελικτικό σχήμα που κατέτασσε λαούς σε «κατώτερα» και «ανώτερα» στάδια. Η αμερικανική ανθρωπολογία των αρχών του 20ού αιώνα, με κεντρική μορφή τον Franz Boas, ανέτρεψε αυτή την ιεράρχηση εισάγοντας τον πολιτισμικό σχετικισμό — κάθε κουλτούρα είναι μοναδική και δεν υπόκειται σε συγκριτική αξιολόγηση με βάση δυτικά κριτήρια. Η συστηματική καταγραφή άνω των 150 ορισμών της κουλτούρας από τους Kroeber και Kluckhohn (1952), κατέδειξε την εγγενή πολυσημία της έννοιας — γεγονός που δεν αποτελεί αδυναμία αλλά αντανάκλαση της πολυπλοκότητας του ίδιου του φαινομένου (Smith, 2006, 26 · Adler, 1997, 14). Τον 20ό αιώνα η Σχολή της Φρανκφούρτης ανέπτυξε κριτική της πολιτιστικής βιομηχανίας, αναδεικνύοντας πώς ο καπιταλισμός μετατρέπει τον πολιτισμό σε εμπόρευμα και αλλοιώνει την αυθεντικότητα των πολιτισμικών προϊόντων (Benjamin, 1936 · Δωρής, 1981, 33–34). Η κριτική αυτή παραμένει εντελώς επίκαιρη στην εποχή της ψηφιακής αναπαραγωγής και των πλατφορμών γεωχωρικής αφήγησης.

Σε θεσμικό επίπεδο, η UNESCO στη Διάσκεψη του Μεξικού (1982) διέκρινε τον πνευματικό πολιτισμό ως σύνολο αισθητικών, συναισθηματικών και πνευματικών παραγόντων, αξιών, παραδόσεων και συλλογικής μνήμης από τον υλικό-τεχνολογικό πολιτισμό (Αθανασίου, 2016, 3). Η διάκριση αυτή, χρήσιμη ως αφετηρία, παραμένει στην πράξη διαπερατή: υλικό και άυλο συνυφαίνονται αδιαχώριστα σε κάθε πολιτισμική έκφραση. Στην Ελλάδα, η ιστορική αμηχανία μεταξύ των δύο όρων αντανakλά βαθύτερες αντιθέσεις στην εθνική αυτοκατανόηση — μεταξύ αρχαίας κληρονομιάς και νεωτερικότητας, μεταξύ εθνικής ταυτότητας και ευρωπαϊκής ένταξης (Μπαμπινιώτης, 2010 · Καρακατσούλη, 2023).

Ο πολιτισμός ως διαδικασία είναι ρευστός, λειτουργεί ως μεγεθυντικός φακός των αντιφάσεων της δυτικής σκέψης και προσδιορίζει τόσο το τοπίο όσο και τη γεωγραφία (Λουκάκη, 2009, 53). Χώρος, χρόνος και πολιτισμός συνιστούν έτσι ένα αδιάσπαστο τρίπτυχο που θεμελιώνει θεωρητικά τη μελέτη του πολιτιστικού τοπίου, των πολιτιστικών διαδρομών και της πολιτιστικής κληρονομιάς που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

2.3 Η εξέλιξη της έννοιας του τοπίου στη Δυτική σκέψη

Η έννοια του τοπίου δεν αποτελεί αυτονόητη κατηγορία αλλά ιστορικά διαμορφωμένη αντίληψη, της οποίας η εξέλιξη αντανάκλα ευρύτερες μεταβολές στη φιλοσοφία, την κοινωνική οργάνωση και τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Στην αρχαιοελληνική παράδοση, η έννοια *τοπίον* απέδιδε τον καθορισμό ορίων και την επιμέλεια του περιγύρου — μια διάσταση αισθητική και συνάμα πρακτική που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτισμού. Ως γεωγραφικός όρος εμφανίζεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, ενώ στην αρχαιότητα η πρόσληψη της φύσης συνδεόταν άρρηκτα με θρησκευτικές δοξασίες και τελετουργικές πρακτικές (Παγκάλου, 2018, 35). Οι πρώτοι αγροτικοί πληθυσμοί ζούσαν μέσα στη φύση χωρίς να την αντιλαμβάνονται ως τοπίο υπό αισθητική έννοια, ενώ ο Μινωικός πολιτισμός (3000–1100 π.Χ.) εκφράζει μια πλήρη ταύτιση με τη φύση ως ενεργή και ενδιάθετη ενότητα (Μπουριτανός, 1997, 60).

Στη φιλοσοφική σκέψη της αρχαιότητας η φύση νοηματοδοτείται ως αρχή τάξης και αρμονίας από τους Έλληνες που τη θεωρούν ζωντανή συμπεριφορά της ύλης, ως τον Πυθαγόρα που την αποδίδει μέσω μέτρου, αριθμού και αρμονίας, και τον Πλάτωνα που τη συνδέει με ιεραρχία ιδεών και ηθική στόχευση (Παγκάλου, 2012, 57). Η αισθητική διάσταση του τοπίου εκφράζεται χαρακτηριστικά στον *Φαίδρο*, όπου η περιγραφή του τόπου κοντά στον Ιλισό — το φως, η σκιά, η ευωδιά, η ιερότητα του χώρου — αντλεί από την αισθητή εμπειρία για να θεμελιώσει φιλοσοφική σκέψη. Ο Αριστοτέλης ταυτίζει τη φύση με τη μορφική αρχή και την αιτία κίνησης (*Περί φυσικής ακροάσεως*, Β'), ενώ η Στωική παράδοση τη διέπει ως λόγος που καθορίζει τάξη, αρμονία και ηθική (Ζήνων, 333–262 π.Χ.). Η θέση του Berque ότι οι αρχαίοι Έλληνες επέλεγαν τόπους λατρείας βάσει της ψυχολογικής επίδρασης του τοπίου — όπως στους Δελφούς και τα Ασκληπεία — αναδεικνύει μια έμφυτη συναισθητική σχέση με τον χώρο που η σύγχρονη έρευνα επαναξιολογεί. Το Ηραίο της Περαχώρας, με ιερά της Ήρας

χρονολογούμενα από τον 9ο–8ο αι. π.Χ. και τοποθετημένα σε άμεση οπτική σχέση με τη θάλασσα και τον ορίζοντα, αποτελεί εύγλωττη επαλήθευση αυτής της αρχής στην ευρύτερη περιοχή μελέτης.

Κατά τον Μεσαίωνα η φύση εκφράζει τη θεϊκή βούληση και η τέχνη ακολουθεί ιεραρχική συμβολική κλίμακα. Ο Πετράρχης (1304–1374) σηματοδοτεί την αφετηρία μιας νέας αντίληψης, συνθέτοντας κλασικισμό και χριστιανισμό και εισάγοντας την έννοια του εσωτερικού ανθρώπου ως συνείδηση και εσωτερική ζωή (Μπούρκχαρντ, σ.). Η ανάβασή του στο Mont Ventoux (1335) αποτελεί συμβολικά την πρώτη νεωτερική εμπειρία θέασης τοπίου ως αισθητικής πράξης — ένα γεγονός που ορισμένοι μελετητές θεωρούν αφετηρία της δυτικής αισθητικής αντίληψης για τη φύση. Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτή η «ανακάλυψη» λαμβάνει χώρα τη στιγμή που η βυζαντινή παράδοση βρίσκεται σε ακμή στον ελληνικό χώρο, εκφράζοντας μια εντελώς διαφορετική σχέση με τον χώρο και το τοπίο.

Η αναγεννησιακή γραμμική προοπτική (Brunelleschi, 1420· Alberti, *De pictura*, 1435) μετασχηματίζει ριζικά τη σχέση ανθρώπου και χώρου, τοποθετώντας τον παρατηρητή στο κέντρο ενός ελεγχόμενου, γεωμετρικά οργανωμένου κόσμου (Λουκάκη, 2007, 65). Η προοπτική δεν είναι απλώς ζωγραφική τεχνική αλλά αποτελεί γεωμετρικό σύστημα — μοντέλο αναπαράστασης που αντανακλά την ανθρωποκεντρική, καπιταλιστικά αναπτυσσόμενη αντίληψη της δυτικής νεωτερικότητας. Ο Piero della Francesca εφαρμόζει την προοπτική συνδυάζοντάς την με θρησκευτικότητα και στοιχεία βυζαντινής αισθητικής (Λουκάκη, 2009, σ. 66), αναγνωρίζοντας έτσι έμμεσα ότι η γραμμική προοπτική δεν αποτελεί τον μόνο δυνατό τρόπο θέασης. Η τοπιοτεχνία και η κηποτεχνία αναδύονται στην Ιταλία του 15ου αιώνα ως εκφράσεις πολιτικής ισχύος, εξαπλώνονται στις αυλές της Baroque περιόδου και συνδέονται με τη συγκρότηση αστικών στρωμάτων και τις νέες μεθόδους εκμετάλλευσης της υπαίθρου.

Ενώ η δυτική Ευρώπη ανέπτυξε τη νεωτερική αντίληψη του τοπίου, η Ελλάδα βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία, βιώνοντας μια εντελώς διαφορετική πολιτισμική πραγματικότητα. Η βυζαντινή αισθητική — αντιπροοπτική, συμβολική, ιεραρχική — δεν εγκαταλείφθηκε αλλά διατηρήθηκε μέσα από τη θρησκευτική τέχνη ως πράξη πολιτισμικής συνέχειας. Τα βυζαντινά παρεκκλήσια που διασώζονται στην Κορινθία, όπως ο ναός του Αγίου Ανδρέα (1345) και η Μονή του Οσίου Παταπίου (11ος αι.) πάνω από το Λουτράκι, αποτελούν μαρτυρία μιας αισθητικής που παραμένει ζωντανή

παράλληλα με τη δυτική εξέλιξη. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα γινόταν αντικείμενο της δυτικής «ανακάλυψης»: από τα τέλη του 18ου αιώνα οι περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντάχθηκαν στο Grand Tour, και η Κορινθία — με τον Ισθμό, την αρχαία Κόρινθο και το Ηραίο — αποτελούσε σταθμό περιηγητών που έρχονταν να αντικρίσουν από απόσταση αυτό που οι ντόπιοι βίωναν ως καθημερινή πραγματικότητα (Γιακωβάκη, 1993, 34). Η ασυμμετρία αυτή — η Ελλάδα ως αισθητικό ιδεώδες για τη Δύση και ως χώρος αγώνα για τους ίδιους τους κατοίκους της — αποτελεί κρίσιμη διάσταση για την κατανόηση του ελληνικού πολιτιστικού τοπίου.

Ο Διαφωτισμός (18ος αι.) συνθέτει ορθολογισμό και εμπειρισμό, θέτοντας τη φύση ως σύστημα κατανοητό μέσω λογικής και φυσικών νόμων. Παράλληλα, ο όρος *landscape* — *Landschaft* στα γερμανικά — αποκτά κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο. Το τοπίο διαμορφώνεται, μετράται και ελέγχεται σε συνάρτηση με την ανάδυση του καπιταλισμού και τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων (Τερκενλή, 1996, 87). Η ρομαντική αντίδραση (τέλη 18ου – μέσα 19ου αι.) επαναφέρει τη φύση ως αξία «υψηλή», ενώ ο γερμανικός ιδεαλισμός (Hegel, Schelling) και η εξελικτική θεωρία του Darwin (1859) εκφράζουν τη φύση ως δημιουργική και απρόβλεπτη δύναμη. Ο Μαρξ ανέδειξε την αλλοτρίωση του ανθρώπου από τη φύση ως συνέπεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Παγκάλου, 2018, 56).

Η συστηματική θεωρητική θεμελίωση του πολιτιστικού τοπίου ως επιστημονικού αντικειμένου οφείλεται στην Πολιτισμική Γεωγραφία του 20ού αιώνα. Ο Carl Sauer (*The Morphology of Landscape*, 1925) εισήγαγε τη μελέτη του τοπίου ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης ανθρώπινης δραστηριότητας και φυσικού περιβάλλοντος — με τον πολιτισμό ως παράγοντα, τη φύση ως μέσο και το τοπίο ως αποτέλεσμα. Η προσέγγιση αυτή, αν και θεμελιώδης, αντιμετωπίστηκε κριτικά για τον στατικό της χαρακτήρα. Η Νέα Πολιτισμική Γεωγραφία (Cosgrove, Jackson, Duncan) ανέδειξε το τοπίο ως πεδίο συνεχούς διαπραγμάτευσης νοημάτων, ταυτότητας και εξουσίας, ενώ σε σύγχρονη θεώρηση το πολιτιστικό τοπίο λειτουργεί ως παλίμψηστο — αλληπάλληλες εγγραφές φυσικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων που συνθέτουν το σημερινό αποτέλεσμα (Λουκάκη, 2009, 53). Ο Daniels (1995,) εκτείνει την έννοια του πολιτιστικού τοπίου από την κοσμοθεώρηση της ελίτ έως τη βιωματικότητα της λαϊκής κουλτούρας, ενώ η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Τοπίου (Φλωρεντία, 2000) θεσμοθετεί επίσημα την προστασία και ανάδειξή του ως ζήτημα δημόσιας πολιτικής — θέτοντας τις βάσεις και για την

ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού. Το 2010 το τοπίο αποκτά θέση στην νομοθεσία της Ευρώπης⁴ ως φορέας πολιτισμού, διαμόρφωσης κουλτούρας που μπορεί να προάγει τον πολιτισμό.

2.4 Αισθητική θεώρηση και αντίληψη του τοπίου

Το τοπίο ως έννοια αναγάγει στην αισθητική εμπειρία, η οποία το προσδιορίζει θεωρητικά, πρακτικά και συμβολικά. Η αισθητική ως επιστήμη της αντίληψης μέσω των αισθήσεων θεμελιώνεται τυπικά τον 18ο αιώνα με τον Baumgarten (*Aesthetica*, 1750), ο οποίος την όρισε ως επιστήμη της αισθητηριακής γνώσης — της τελειότητας που προκύπτει από αυτή (Παγκάλου, 2012, 89). Ζητήματα αισθητικής αντίληψης, ωστόσο, εμφανίζονται ήδη από την αρχαιότητα. Ο Πυθαγόρας συνέλαβε σφαιρικά την αισθητική θεώρηση μέσω αρμονίας, αναλογίας και μέτρου, ο Πλάτων ανέδειξε την αισθητική εμπειρία ως πύλη προς τις Ιδέες, ενώ ο Αριστοτέλης τη συνέδεσε με μίμηση και κάθαρση. Η αρχαιοελληνική αισθητική παράδοση δεν αποτέλεσε ιστορικό κατάλοιπο, καθώς επέζησε, μεταμορφώθηκε και επανεμφανίστηκε σε κάθε εποχή, συνδέοντας αδιάσπαστα το ελληνικό τοπίο με τη φιλοσοφική σκέψη.

Ο Kant, στην *Κριτική της Κριτικής Ικανότητας* (1790), θέτει τα φιλοσοφικά θεμέλια της αισθητικής κρίσης διακρίνοντας το ωραίο από το υψηλό. Το ωραίο προκύπτει από την ελεύθερη αρμονία φαντασίας και διάνοιας, ενώ το υψηλό γεννά το αίσθημα υπέρβασης των ορίων της αντίληψης μπροστά στη δύναμη και το μεγαλείο της φύσης. Η φυσική ομορφιά αναλογεί στην ηθική τάξη και αποτελεί σύμβολο του κοσμικού Λόγου (Παγκάλου, 2012, 56). Ο Schelling εμπλούτισε αυτή τη θεώρηση αποδίδοντας στη φύση ενεργητικό χαρακτήρα, ενώ ο Hegel ανέδειξε την τέχνη — και το τοπίο στην τέχνη — ως αυτοαποκάλυψη της Ιδέας. Αυτές οι θεωρίες, παρά τη φιλοσοφική τους βαρύτητα, αντανakλούν μια αστική βορειοευρωπαϊκή εμπειρία — όχι οικουμενική.

Ο Ρομαντισμός (τέλη 18ου – μέσα 19ου αι.) σηματοδοτεί καθοριστική στροφή στο βλέμμα προς το τοπίο. Ζωγράφοι όπως ο Turner και ο Constable κατέστησαν το τοπίο αυτόνομο εικαστικό είδος, προτεραιοποιώντας το συναίσθημα ως αντίδραση στον ορθολογισμό (Read, 1969, 43). Η τοπιογραφία αναπτύχθηκε παράλληλα με τη συγκρότηση εθνικών ταυτοτήτων στη Δύση, λειτουργώντας ως πολιτισμικό μέσο

⁴ Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (N. 3827/2010).

έκφρασης συλλογικών αξιών (Morin, 2003, 34). Ο Ruskin ανέδειξε την αισθητική ως ηθική υποχρέωση, ενώ ο Morris επεξέτεινε αυτή τη θέση στη διαφύλαξη της φυσικής ομορφιάς απέναντι στη βιομηχανική αλλοίωση. Η συγκριτική διάσταση μεταξύ δυτικής και ελληνικής εμπειρίας αποκαλύπτει μια θεμελιώδη ασυμμετρία. Ενώ οι δυτικοί ρομαντικοί ανακαλύπτουν αισθητικά το ελληνικό τοπίο — ο Byron, ο Delacroix το αναπλάθουν ως ιδεώδες ελευθερίας — οι ίδιοι οι Έλληνες βιώνουν το τοπίο, ως χώρο αγώνα. Η αισθητική απόσταση που προϋποθέτει η ρομαντική θέαση, δεν ήταν εφικτή για αυτούς που ζούσαν και αγωνίζονταν μέσα σε αυτό (Τσάρτας, 1996,). Ταυτόχρονα, η βυζαντινή παράδοση συνέχιζε να εκφράζεται στα μνημεία της Κορινθίας, αποτελώντας την πραγματική αισθητική «γλώσσα» της ελληνικής κοινότητας — παράλληλη αλλά ετερόχρονη με τη δυτική εξέλιξη.

Η έννοια του βλέμματος και η εξουσία που αυτό ενσαρκώνει αποτελεί κεντρικό ζήτημα στην αισθητική θεώρηση του τοπίου. Η αναγεννησιακή γραμμική προοπτική εγκαθίδρυσε ένα μοντέλο θέασης όπου ο παρατηρητής τοποθετείται στο κέντρο και το τοπίο μετατρέπεται σε αντικείμενο ελέγχου (Λουκάκη, 2007, 65). Η ανάλυση του Foucault για τη σχέση βλέμματος και εξουσίας — που αναπτύσσεται στο έργο *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1975) — ανέδειξε ότι το βλέμμα δεν είναι ουδέτερο αλλά οργανώνει, ιεραρχεί και ελέγχει. Εφαρμοσμένο στο τοπίο, αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος που «βλέπει» κανείς ένα τοπίο αντανakλά κοινωνικές και ιδεολογικές σχέσεις (Cosgrove, 1984, 57). Στην περίπτωση της Ελλάδας, το βλέμμα των δυτικών περιηγητών και αρχαιολόγων του 18ου–19ου αιώνα φέρει ακριβώς αυτή τη διάσταση — ανακαλύπτει, καταγράφει, αξιολογεί και πολλές φορές αφαιρεί, όπως έκαναν οι κυνηγοί αρχαιολογικών θησαυρών που λεηλάτησαν τους ανεπαρκώς προστατευμένους ελληνικούς αρχαιολογικούς χώρους.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για το τοπίο εντατικοποιείται στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Georg Simmel στο δοκίμιο *Φιλοσοφία του Τοπίου* (1913) υποστήριξε ότι το τοπίο είναι νοητικό επίτευγμα — η συνείδηση συγκροτεί μια ενότητα από επιμέρους φυσικά στοιχεία που υπερβαίνει το άθροισμά τους (Simmel, 2004, 15–24). Ο Lowenthal (1961) θεμελίωσε τις σχολές ιδεαλισμού και φαινομενολογίας στη μελέτη του τοπίου, ενώ ο Ritter (1963) ανέδειξε την αισθητική λειτουργία του ως αντιστάθμισμα στον τεχνολογικό ορθολογισμό. Η ψυχολογική έρευνα του 20ού αιώνα κατέδειξε ότι η αντίληψη δεν είναι ουδέτερη αλλά επηρεάζεται από πολιτισμικούς παράγοντες,

αντιληπτικές συνήθειες και αξίες (Porteous, 1996,19). Ο Berleant (1992) ανέδειξε ότι ο άνθρωπος δεν είναι απλώς παρατηρητής αλλά συστατικό στοιχείο του περιβάλλοντος, ενώ ο Carlson (2000) ανέπτυξε τη γνωστική αισθητική της φύσης, υποστηρίζοντας ότι η εκτίμηση του τοπίου προϋποθέτει επιστημονική κατανόηση των φυσικών διεργασιών.

Στις σύγχρονες θεωρήσεις το τοπίο καθίσταται πολιτισμικό μέσο με την πλήρη έννοια του όρου. Ο Mitchell (2002) υποστηρίζει ότι το τοπίο αποτελεί μέσο ανταλλαγής ανθρώπου και φυσικής κατάστασης, έκφρασης κοινωνικών σχέσεων και ταυτοτήτων. Ο Cosgrove (1984) ανέδειξε ότι αυτός που κατέχει το βλέμμα κατέχει και τον ορισμό του τοπίου, ενώ η Rose (1993) πρόσθεσε ότι το κυρίαρχο βλέμμα στο τοπίο είναι ιστορικά ανδρικό και δυτικό — ανοίγοντας νέες ερμηνευτικές οδούς. Η αισθητική θεώρηση του τοπίου, από την αρχαία φιλοσοφία έως τις σύγχρονες θεωρίες, αποκαλύπτει ότι το τοπίο δεν είναι ποτέ ουδέτερο — φέρει πάντα αξίες, νοήματα, μνήμες και σχέσεις εξουσίας. Υπό αυτή την οπτική λειτουργεί ως παλίμψηστο (Λουκάκη, 2009, 53): αλληπάλληλες εγγραφές αισθητικών, πολιτισμικών και ιστορικών στρωμάτων συγκροτούν αυτό που ονομάζεται πολιτιστικό τοπίο — έννοια που αναπτύσσεται στην επόμενη ενότητα.

2.5 Το πολιτιστικό τοπίο: έννοια, θεσμικό πλαίσιο και προστασία

Η μετάβαση από το φυσικό στο πολιτιστικό τοπίο αντανακλά μια θεμελιώδη αλλαγή στον τρόπο αντίληψης του χώρου: το τοπίο παύει να θεωρείται φυσικό δεδομένο και καθίσταται προϊόν της διαχρονικής αλληλεπίδρασης ανθρώπου και περιβάλλοντος. Η Πολιτισμική Γεωγραφία της σχολής της Berkeley με κεντρική μορφή τον Carl Sauer (*The Morphology of Landscape*, 1925) εισήγαγε τη συστηματική μελέτη αυτής της αλληλεπίδρασης, ορίζοντας τον πολιτισμό ως παράγοντα, τη φύση ως μέσο και το πολιτιστικό τοπίο ως αποτέλεσμα. Η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίστηκε κριτικά για τον στατικό της χαρακτήρα — αγνοεί τη διαλεκτική σχέση μεταξύ φύσης και πολιτισμού — και η Νέα Πολιτισμική Γεωγραφία (Cosgrove, Jackson, Duncan) απάντησε αναδεικνύοντας το τοπίο ως πεδίο συνεχούς διαπραγμάτευσης νοημάτων, ταυτότητας και εξουσίας. Το πολιτιστικό τοπίο αποτελεί έτσι μια σύνθετη, πολυσήμαντη έννοια — γεωγραφική ενότητα όπου ανθρώπινες σχέσεις και συμπεριφορές διαμορφώνονται, εκφράζονται και αποκρυσταλλώνονται (Μήλιος,

2012, 17· Simmel, 2004, 15–24), αποτελώντας μια υβριδική κατασκευή μεταξύ οικολογίας και αισθητικής (Μαλαμή, 2014, 30).

Το πολιτιστικό τοπίο λειτουργεί ως παλίμψηστο: αλληπάλληλες εγγραφές φυσικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων συνθέτουν το σημερινό αποτέλεσμα (Λουκάκη, 2009, 53), εμπεριέχοντας μνήμες, πολλαπλά αναγνώσματα και αναπαραστάσεις που εντοπίζονται σε συγκεκριμένη στιγμή του χρόνου (Τερκενλή, 1996, 30). Αν αποδυναμωθεί από φυσιοκρατικές προσεγγίσεις, εκφράζει κοινωνικούς σχηματισμούς, εμπειρίες, κοσμοθεωρίες, παραδοσιακές αξίες, σύμβολα και εθνική ταυτότητα, αλληλεπιδρώντας διαλεκτικά με τον άνθρωπο (Tuan, 1979, σ. 100· Τρατσέλα, 2013, 64–65). Η έννοια του παλίμψηστου αποκτά ιδιαίτερη δυναμική για την ελληνική πραγματικότητα. Σε λίγες χώρες παγκοσμίως συνυπάρχουν τόσα και τόσο διαφορετικά στρώματα πολιτισμικής δράσης στον ίδιο χώρο. Στον Δήμο Λουτρακίου - Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων, προϊστορικά ευρήματα, αρχαία ιερά, ρωμαϊκές κατασκευές, βυζαντινά μνημεία και νεότερης αρχιτεκτονικής δείγματα συνυπάρχουν και δημιουργώντας ένα πολιτιστικό τοπίο με κατηγοριοποιήσεις και προσδιορίζουν και την ανάπτυξη του τόπου και στον τουριστικό τομέα.

Η θεσμική αναγνώριση του πολιτιστικού τοπίου σε διεθνές επίπεδο σηματοδοτήθηκε το 1992, όταν η UNESCO εισήγαγε τον όρο ως ξεχωριστή κατηγορία στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας τη συνύπαρξη φυσικών και ανθρωπογενών αξιών σε έναν τόπο (UNESCO, 1992). Το πολιτιστικό τοπίο ορίζεται ως το κοινό δημιούργημα του ανθρώπου και της φύσης (UNESCO, 2008), αποτελώντας δυναμικό σύστημα που διαμορφώνεται μέσα από τη φυσική και ιστορική ανάπτυξη και την κοινωνικοϊστορική διαδικασία που επιβάλλεται σε αυτό (UNESCO, 1992, 1996, 2002, 2011). Αξίζει να επισημανθεί ότι η αρχική λίστα Παγκόσμιας Κληρονομιάς κυριαρχήθηκε από δυτικά και ευρωπαϊκά μνημεία — γεγονός που οδήγησε το ICOMOS σε αναθεώρηση της στρατηγικής για μεγαλύτερη ποικιλομορφία (UNESCO, 2008, σ. 5). Η κριτική αυτή αποκαλύπτει ότι ακόμα και οι διεθνείς θεσμοί αντανakλούν ισορροπίες ισχύος μεταξύ πολιτισμών.

Η Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την Πολιτισμική Πολυμορφία (2001) εμπλούτισε τη θεσμική διάσταση του πολιτιστικού τοπίου, αναγνωρίζοντας ότι κάθε πολιτισμός φέρει ισότιμη αξία και ότι η πολιτισμική πολυμορφία αποτελεί κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας (UNESCO, 2001). Η αρχή αυτή έχει άμεση σχέση με

το πολιτιστικό τοπίο: κάθε τοπίο είναι φορέας μοναδικής πολιτισμικής έκφρασης και η προστασία του συνδέεται άμεσα με τη διαφύλαξη της πολιτισμικής πολυμορφίας. Για την Ελλάδα, που διαθέτει έναν από τους μεγαλύτερους αριθμούς εγγεγραμμένων μνημείων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο στον κόσμο, η αρχή αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα: η προστασία του ελληνικού πολιτιστικού τοπίου αφορά και τη διαφύλαξη ενός παγκόσμιου κοινού αγαθού.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Τοπίου (Φλωρεντία, 2000), που κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 3827/2010, αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο θεσμικό κείμενο, ορίζοντας το τοπίο ως μια περιοχή όπως γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, της οποίας ο χαρακτήρας είναι αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης φυσικών ή και ανθρώπινων παραγόντων (Council of Europe, 2000). Η Σύμβαση θεσμοθετεί την προστασία, τη διαχείριση και τον σχεδιασμό του τοπίου ως ζήτημα δημόσιας πολιτικής. Το ICOMOS με τις Διακηρύξεις του (2004, 2009) ορίζει τα τοπία κληρονομιάς ως ζωντανά συστήματα που φέρουν ρυθμό αλλαγής ανάλογο με τον φυσικό περίγυρο και τον πολιτισμό. Η Ελλάδα, καθυστερώντας δέκα χρόνια να κυρώσει τη Σύμβαση, αντανάκλα μια χαρακτηριστική αδυναμία μετάφρασης της πολιτιστικής κληρονομιάς σε πολιτικές προστασίας και ανάπτυξης (Βλαντού, 2012, 87). Η δυναμική του πολιτιστικού τοπίου ως ζωντανού, εξελισσόμενου συστήματος αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσονται οι πολιτιστικές διαδρομές και οι σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες ανάδειξης τους που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Ίδρυση Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, με Αρχαιολογικό τμήμα, και εορτών, εκθέσεων,κα. επικυρώνει την ότι τα πολιτιστικά αγαθά και τα έργα συντήρησης κ.α

2.6 Πολιτιστική κληρονομιά και πολιτιστικές διαδρομές

Ο όρος «πολιτιστική κληρονομιά» παραμένει μέχρι σήμερα ευρύς αλλά όχι πλήρως σαφής (Λεκάκης & Πάντζου, 2020, 23), Η ενασχόληση με την παγκόσμια πολιτιστική και φυσική κληρονομιά σκοπό έχει την διαφύλαξη και διατήρησή της για τις μελλοντικές γενιές (UNESCO, 2023). Οι έννοιες αυτής, της σύνδεσής της με σημερινές

και μελλοντικές γενιές και των «κοινών αγαθών»⁵ πάντα είναι στο επίκεντρο της μελέτης. Το ενδιαφέρον για τη διαφύλαξή της εντοπίζεται ήδη από την αρχαιότητα, σύμφωνα με ανασκαφικές έρευνες και μελέτες (Λεκάκης & Πάντζου, 2020, 23). Ιστορικά αφετηρία⁶ των σύγχρονων αντιλήψεων περί προστασίας και διαφύλαξης μνημείων και αξιών, παραδόσεων σε νεότερες γενιές, εντοπίζεται σε αρχικά στάδια στη Δυτική Ευρώπη του 18ου και 19^{ου} με τα φαινόμενα εθνικών κρατών και εθνικισμού και αναζήτηση της ταυτότητας. Η αρχαιολογία εδραιώνεται, λόγω και της ανάγκης προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς (συντήρηση, μουσεία..) Αρχές 20^{ου} αι⁷ υπάρχει ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική Ευρωπαϊκή κληρονομιά, με πρακτικές, και θεωρητικές προσεγγίσεις. διαφορετικές⁸ που ως αποτέλεσμα είχε τον Χάρτη Αθηνών το 1931.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρξε λόγω και των καταστροφών συστηματική ενασχόληση των θεσμικών φορέων, με προστασία, ανάδειξη και διαχείριση του παρελθόντος ως συνεχώς εξελισσόμενη διαδικασία (Πάντζου, 2020, 33 & Harrison, 2013, 78). Σταθμό αποτέλεσε ο Χάρτης της Βενετίας (1964) και ακολούθησε η UNESCO 1972, στο Παρίσι με το πρώτο διεθνές νομικό κείμενο, Σύμβαση προστασίας της Πολιτιστικής και Φυσικής κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας τις πολλαπλές αξίες της.⁹ Η Διακήρυξη του Άμστερνταμ (1975)¹⁰ περί ολοκληρωμένης

⁵⁵⁵ Συναίνεση σχετικά με νομικό ορισμό της έννοιας «κοινών» που να γίνεται κοινά αποδεκτό παγκόσμια δεν υπάρχει. Υπάρχει η συναίνεση για ορισμένα αγαθά κάλυψης βασικών σημαντικών αναγκών (Μαρία Κωνσταντοπούλου, 2024, 6(Castronuovo, 2023,))

⁶ Το πολιτικοκοινωνικό και διανοητικό υπόβαθρο από την αναγέννηση —αν και υπήρχαν μοναρχικά καθεστώτα, μερκαντισμός, των κυβερνήσεων - ως τον Διαφωτισμό διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης της θεώρησης του παρελθόντος της ταυτότητας, εθνικών κρατών.

⁷ . φαινόμενα μαζί όπως ο ελεύθερος χρόνος και αξιοποίηση αυτού, του τουρισμού και άλλα είχαν ήδη παρουσιαστεί πριν τον πόλεμο αλλά και μετά συνεχίστηκαν :

⁸ Νεοκλασική αντίληψη, Ιταλία, John Ruskin – υπέρ συντήρησης

⁹ Αυτό οδήγησε σε δημιουργία διεθνών οργανισμών -ICOMOS, ICOM, ICCROM κ.α.- (Μαλούχου-Tufano, 2015, 214, 215).

¹⁰ (Λεκάκης - Πάντζου, 2020, 29 , Πάντζου, 2020, 29)

προστασίας και η Σύμβαση της Γρανάδας (1985) για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης οδηγούν στην διεύρυνση της οντολογίας της κληρονομιάς, των αξιών αυτής και το 1990 στον Διεθνή Χάρτη Προστασίας και Διαχείρισης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, καθώς και σε αναπτυξιακά προγράμματα (Μαλούχου-Tufano, 2018, 25)¹¹.

Η διεύρυνση της έννοιας της κληρονομιάς από την UNESCO, το ICOMOS αλλά και από μεμονωμένα κράτη οδήγησε στην ένταξη σε αυτήν των τοπίων, των κήπων, των περιβαλλόντων και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, συμπεριλαμβανομένων μνημείων και ιστορικών τόπων (Ahmad, 2006· Δρίνης κ.ά., 2007, σ. 65). Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκε το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς (1992) και εισήχθη ο όρος «πολιτιστικό τοπίο» (1994), ενώ ακολούθησε η Διακήρυξη της Νάρα περί Αυθεντικότητας το 1994¹² διαστάσεις της πολιτισμικής κληρονομιάς και η άυλη κληρονομιά και οι αξίες που φέρνουν τα μνημεία τονίζοντας την σημασία της συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών.

Το 2003 η Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς θεσμοθέτησε¹³ τον άυλο πολιτισμό — έθιμα, παραδόσεις, τελετουργίες, προφορική μνήμη, παραστατικές τέχνες — ως ισότιμο φορέα πολιτισμικής αξίας, αναγνωρίζοντας ότι αναπαράγεται συνεχώς από τις κοινότητες σε απόκριση στο περιβάλλον και στην ιστορία τους.¹⁴

Στον 21^ο αι, υπάρχει εξέλιξη ως προς την διαχείριση, ως προς τις διαδικασίες που συμπεριλαμβάνουν συμμετέχοντες φορείς μετατοπίζοντας τον άξονα προς την ενοποίηση με κέντρο όχι τα μνημεία αποκλειστικά, αλλά τον άνθρωπο όπως φαίνεται από την Σύμβαση του 2005 του Φάρο που οδήγησε σε αποφυγή μνημειοκεντρικών παρελθοντικών αντιλήψεων. Η κληρονομιά αποκτά την έννοια του εργαλείου, για

¹¹ Αναπτυξιακά προγράμματα με στόχο την δυναμική παρουσία, στην οικονομική ανάπτυξη, την βιωσιμότητα, την συμμετοχή όλων

¹² η εκτίμηση της αυθεντικότητας μέσα σε κάποιο πλαίσιο ορίζεται

¹³ Σύμφωνα με το άρθρο 2 της Σύμβασης άυλη πολιτιστική κληρονομιά που αναγνωρίζουν κοινότητες, ομάδες, ή ορισμένες περιπτώσεις αφορά άτομα ή άτομα ως μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους)

¹⁴ Κυρώθηκε με το Νόμο 3521/2006 στην Ελλάδα

οικονομική ανάπτυξη, την φροντίδα του περιβάλλοντος, την ενότητα την κοινωνική στην σύγχρονη πολυπολιτισμική υπόσταση των περιβαλλόντων. Το μοντέλο αυτό απέδωσε την όψη μιας πιο ζωντανής πολιτιστικής κληρονομιάς. Στα διεθνή θεσμικά κείμενα σήμερα περιλαμβάνει υλικά, άυλα, υπόγεια, υπέργεια και ενάλια στοιχεία (Blake, 2000, 65). Κρίσιμη είναι η επισήμανση ότι η κληρονομιά αποτελεί σύγχρονη δραστηριότητα πάνω στο νόημα και την ερμηνεία του υλικού πολιτισμού: το νόημα ανήκει στο παρόν και παράγεται από αυτό, δεν εδρεύει στο παρελθόν (Tilley, 64). Αυτή η θέση αμφισβητεί την τάση αντιμετώπισης της κληρονομιάς ως παγωμένου παρελθόντος που απλώς διατηρείται, αναδεικνύοντάς την ως ζωντανή διαδικασία με άμεσες συνέπειες για την πολιτιστική πολιτική και τον τουρισμό. Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί ταυτόχρονα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό φαινόμενο (Harrison, 2013, 30).

Στην Ελλάδα το ενδιαφέρον για πολιτιστικής κληρονομιά, προστασία, και διαχείριση ξεκινά¹⁵ με την δημιουργία του νεοσύστατου κράτους (Τουρνικιώτης, 2019, 12, 13). Η ταύτιση του ελληνικού έθνους με το παρελθόν θεωρεί χρέος την συνέχιση και διαχείριση του (Πλάντζος, 2016, 21).¹⁶ Μέτρα λαμβάνουν ο Καποδίστριας¹⁷ και ο Όθωνας¹⁸ με διάταγμα 1834, 1837 κλείνοντας θετικά προς το Θεοκρατούμενο βυζαντινό σύστημα (και στο κλασικό)για να ισχυροποιηθεί στην ελληνική κοινωνία. Το 1837 ιδρύεται η Αρχαιολογική Υπηρεσία και Εταιρεία. Ιστορικοί όπως ο Ζαμπέλιος

¹⁵ Αλλά ήδη υπήρξε μέριμνα στις Εθνοσυνελεύσεις

¹⁶ Φυσικά υπήρξαν πολλές παθογένειες, αδυναμίες καταστροφές αρχαίων, κλοπές αυτών και ελλείψεις καθώς και το αίσθημα το λαϊκό για την καθημερινότητα, που δεν επέτρεπαν ούτε ένα σχέδιο για την εξέλιξη της πολιτιστικής πορείας

¹⁷ Το Εθνικό, Αρχαιολογικό Μουσείο και Ορφανοτροφείο στην Αίγινα ιδρύθηκε από τον Ι. Καποδίστρια.

¹⁸ Αρχαιολογικός Νόμος το 1824 και Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1834 . ο Όθωνας λαμβάνει μέτρα προστασίας και για τα βυζαντινά κατάλοιπα και νεότερα κτίσματα όπως φαίνεται στα διατάγματα Αντιβασιλεία 1834, και διάταγμα βασιλικό 1837

(1813-1881), Παπαρρηγόπουλος -με το νέο συνθετικό αφήγημα -¹⁹ εμφανίζουν τον Ελληνισμό ως αναλλοίωτη ιστορική οντολογία (Πλάντζος, 2016, 40-41).

Τα ιστορικά μνημεία τον 19^ο αι ορίζονται μέσα από νοητική κατασκευή του πολιτισμού της δυτικής Ευρώπης ²⁰κυρίως που ακολουθήθηκε από την Γαλλική και Βιομηχανική επανάσταση (Τουρνικιώτης, 2019 , 13).

Τέλη 19^{ου} η προστασία βυζαντινών αρχαιοτήτων υπάγεται σε νόμο του 1899 , και ιδρύονται η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, (1884), Μουσείο 1890, πρώτο Βυζαντινό Μουσείο το 1914 και το 1921 δίνεται έμφαση σε μεταβυζαντινά μνημεία. Τα Βυζαντινά μνημεία στην συλλογική συνείδηση έγιναν αποδεκτά αμέσως, ενώ της φράγκικης και οθωμανικής κατοχής ετεροχρονισμένα πάρθηκαν μέτρα. Στα προϊστορικά μνημεία δεν δόθηκε η απαραίτητη προσοχή από την αρχή. Ο κλασικός πολιτισμός τον 19^ο αι υπερέχει και ενεργοποιεί το εθνικό αφήγημα. Ξένες αρχαιολογικές Σχολές έπαιξαν²¹ σημαντικό ρόλο στις ανασκαφές κ.α. όπως στην περίπτωση του Ηραίου Περαχώρας. Από τα μέσα 19^{ου} αι μέχρι και το 1930 εμφανίζονται αρχαιολογικά κυρίως Μουσεία στην Ελλάδα όπως και η Εθνική Πινακοθήκη 1900 αλλά και το Μουσείο Λαϊκής Τέχνης το 1918.

Συντελούνται ανασκαφές Ελλήνων και ξένων μαζί τέλη 19^{ου} ²²όπως στην Ακρόπολη (Μαλούχου-Tufano, 2015, 150). Το 1910 και μετά υπάρχει η δομή των περιφερειακών Αρχαιολογικών Υπηρεσιών. Ως το μεσοπόλεμο υπήρξε Αρχιτεκτονικό Τμήμα (Μπαλάνος) και Αναστήλωσης Συντήρησης Μνημείων (Ορλάνδος)(Μαλούχου-Tufano, 2015, 184-186) . Η Ίδρυση του ΕΟΤ²³, κινείται προς οικονομική

¹⁹ Καθηγητής Ιστορίας Παν. Αθηνών απέδωσε ένα νέο αφήγημα συνθετικό για απόδειξη της συνέχειας του -αρχαίου , μεσαιωνικού -Βυζαντινού- Ελληνισμού κ.

²⁰ Γαλλική και Βιομηχανική Επανάσταση, ρομαντισμός και εξορθολογισμός – αντιπαραθέσεις ιδεολογικές Viollet -le-Duc και John Ruskin,

²¹ Οι Ευρωπαίοι λάβαιναν μερίδιο στο φως αυτό της αρχαιότητας και την αίγλη που προκαλούσε και η Ελλάδα ήθελε να λάβει βοήθεια. Υπήρξε σχέση αντιπαλότητας σε Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους

²²

²³ Ίδρυση Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, με Αρχαιολογικό τμήμα, και εορτών, εκθέσεων,κ.α. επικυρώνει την ότι τα πολιτιστικά αγαθά και τα έργα συντήρησης κ.α

εκμετάλλευση προωθώντας τον πολιτιστικό πλούτο, το ελληνικό τοπίο και ένα ενιαίο τουριστικό προϊόν ²⁴(Λεκάκης, 2020, 70,). Ο ΕΟΤ δημιούργησε και τις πρώτες αφίσες με τις λουτροπόλεις όπου αφορούσαν και ο Λουτράκι.

Δεκαετία του 1930 υπάρχει ζύμωση ως προς την ελληνικότητα με τον μοντερνισμό²⁵, την παράδοση, με την ευρωπαϊκή σκέψη στραμμένη προς τον πολιτισμό τον ελληνικό ως αρχέτυπο (Πλάντζος, 2016, 40-41). Το 1939 συστάθηκε το Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού (Λεκάκης, 2016, 126). Η αξιοποίηση των αρχαίων για τουριστικούς και αναπτυξιακούς λόγους όπως είπαμε ήταν ένα θέμα που απασχόλησε. Η περίοδος της Χούντας κράτησε το πλαίσιο αυτό το ελληνοκεντρικό και χριστιανικό. Μετά τον πόλεμο υπήρχε η ανάγκη η χώρα να ανασυγκροτηθεί και ο πολιτισμικός πλούτος της εργαλειοποιήθηκαν. Η Ελλάδα γίνεται μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αναβαθμίστηκαν προγράμματα αναστήλωσης, και στο Σύνταγμα του 1974 (24 άρθρο) γίνεται υποχρέωση του Ελληνικού κράτους η διαφύλαξη του πολιτιστικού περιβάλλοντος φυσικού και ανθρωπογενούς. Με το ΠΔ ²⁶ αντιμετωπίζονται με διεπιστημονικές επιτροπές προβλήματα σχετικά με μνημεία κ.α ((Μαλούχου -Tufano, 2021,20 & Λεκάκης , 2020 , 77) . Τηρούνται θεωρητικές αρχές, μελέτες, τεκμηρίωση, οργάνωση. Ο όρος διευρύνεται και η προστατευόμενη κληρονομιά (περιλαμβάνει και την μοντέρνα αρχιτεκτονική) όπως και οι φορείς²⁷ προστασίας²⁸. Η Ελλάδα ανέπτυξε και επένδυσε στο αρχαιολογικό τοπίο, ανέδειξε αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία, μουσεία, λαογραφικά μουσεία κ.α. με την βοήθεια των ευρωπαϊκών προγραμμάτων από τέλη του 20^{ου} αι έως τώρα και σε κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων

²⁴ 1922 Μικρασιατική καταστροφή και η Μεγάλη Ιδέα δεν υλοποιήθηκε

²⁵

²⁶ ΠΔ «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών)

²⁷ Εκτός από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Δημοσίων Έργων, ΕΟΤ που έφερε πρόγραμμα έως το 1992 από το 1975 σχετικά με την διατήρηση παραδοσιακών οικισμών

²⁸ Προστασία παραδοσιακών οικισμών, ιστορικά κέντρα πόλεων, τοπία με φυσικό κάλος και νεότερα μνημεία (Μαλούχου – Tufano, 2015, 265). Στην περίοδο την τωρινή φορείς που ασχολούνται με συγκεκριμένα θέματα όπως το Κέντρο για την προστασία της κληρονομιάς του Αγίου Όρους (ΚΕΔΑΚ), σωματείο για ανάδειξη αρχαίων θεάτρων, ωδείων για αρχαιολογικά πάρκα ΔΙΑΖΩΜΑ,

αναστήλωση είναι μέλημα της επιστημονικής κοινότητας τα τέλη 19^{ου} έως σήμερα η άυλη κληρονομιά — θρησκευτικά έθιμα, λαϊκές παραδόσεις, τοπικές γιορτές — αποτελεί ζωντανή συνέχεια και όχι αρχειακό κατάλοιπο. Η Σύμβαση για την Προστασία και Προώθηση της Ποικιλομορφίας των Πολιτιστικών Εκφράσεων (UNESCO, 2005) συμπληρώνει το πλαίσιο, θεσμοθετώντας την πολιτισμική πολυμορφία ως παγκόσμια αξία. Κατά συνέπεια, τα πολιτιστικά τοπία χρειάζονται προστασία τόσο για τις υλικές όσο και για τις άυλες αξίες που ενσωματώνουν (ICOMOS, 2002).’

Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν νέο εργαλείο ανάδειξης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενοποιώντας ένα σύνολο φυσικών και πολιτιστικών πόρων σε συνεκτικό σύστημα. Το Πρόγραμμα Πολιτιστικών Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης (1987) στόχευσε στη διατήρηση και αξιοποίηση του ευρωπαϊκού πολιτιστικού πλούτου μέσω θεματικών διαδρομών που διασυνδέουν μνημεία, ιστορικούς τόπους και πολιτιστικούς χώρους. Άνω των 45 Πολιτιστικών Διαδρομών κάλυψαν θέματα τοπίου, αρχιτεκτονικής, θρησκευτικών επιρροών, γαστρονομίας, άυλης κληρονομιάς, τέχνης και λογοτεχνίας. Η αξία κάθε διαδρομής δημιουργείται από όλα τα στοιχεία της αθροιστικά, ενοποιώντας υλικά και άυλα στοιχεία σε κοινό σκοπό (Suarez-Inclan, 2005,). Παράλληλα αναδύθηκαν νέες ανάγκες προστασίας, ανταλλαγής γνώσεων και ανάπτυξης τεχνολογικών εργαλείων καταγραφής (Oikonomopoulou et al., 2017, 30).

Η ανάπτυξη πολιτιστικών διαδρομών αποτελεί ευκαιρία ιδιαίτερα σημαντική για περιοχές όπως ο Δήμος Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων, που συνδυάζουν αρχαία μνημεία, βυζαντινή κληρονομιά, φυσικό τοπίο και ιαματική παράδοση. Ενώ η Ελλάδα διαθέτει από τα πλουσιότερα υλικά για πολιτιστικές διαδρομές στην Ευρώπη — συνεχή ιστορική ακολουθία από τη Νεολιθική εποχή έως σήμερα — η οργανωμένη αξιοποίηση αυτού του πλούτου παραμένει υποβαθμισμένη σε σχέση με τις δυνατότητες. Η μετατροπή ενός πολυστρωματικού πολιτιστικού τοπίου σε βιώσιμη πολιτιστική εμπειρία προϋποθέτει ολοκληρωμένα εργαλεία ανάδειξης — όπως οι πολιτιστικές διαδρομές και οι ψηφιακές πλατφόρμες γεωχωρικής αφήγησης — που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

2.7 Πολιτιστικός τουρισμός: θεωρητικό πλαίσιο και σύνδεση με τις πολιτιστικές διαδρομές

Ο τουρισμός ορίζεται ως το σύνολο σχέσεων και γεγονότων που συνδέονται με τη μετακίνηση και παραμονή ατόμων εκτός του τόπου μόνιμης κατοικίας τους, χωρίς οικονομικό κίνητρο εγκατάστασης (Βλάχος, 2013, 24–25). Ως μαζικό φαινόμενο αναδύεται τον 19ο αιώνα παράλληλα με τη θεσμοθέτηση του ελεύθερου χρόνου και την ενδυνάμωση της μεσαίας τάξης. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού αναγνωρίζει τη μεγάλη δύναμή του στην παγκόσμια οικονομία. Πρώιμες μορφές του εντοπίζονται ήδη στην αρχαιότητα — σε περιγραφές του Πausανία, του Ηρόδοτου και του Στράβωνα — ενώ γεγονότα όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, τα Ίσθια που ανήκουν στην περιοχή που μελετούμε, αποτελούσαν οργανωμένα συνεστιακά γεγονότα που δημιουργούσαν κίνητρα μετακίνησης (Τσάρτας, 1996, 35). Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρχαν μετακινήσεις προς την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο για αξιοθέατα και πρώιμο ιαματικό τουρισμό (Lickorish & Jenkins, 2004, σ. 43).

Η σύγχρονη μορφή του τουρισμού αναπτύχθηκε στον δυτικό κόσμο τον 19ο αιώνα, συνδεδεμένη με τις κοινωνικοοικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις της Βιομηχανικής Επανάστασης. Το πρακτορείο Thomas Cook (1841) πρωτοπόρησε στην οργάνωση μαζικών εκδρομών, ενώ ο τουρισμός λειτούργησε ταυτόχρονα ως όχημα οικονομικής ανάπτυξης και ως τρόπος σύλληψης και κατασκευής εθνικής ταυτότητας (Τσάρτας, 1996, 38). Στο όραμα αυτό ενσωματώθηκαν γεωγραφία, ιστορία, μυθολογία, αγροτική παράδοση και λαϊκή αρχιτεκτονική. Στην Ελλάδα, το σχετικό ενδιαφέρον εμφανίστηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα με τη σύσταση των πρώτων σωματείων (Βασιλόπουλος, 1967, 41), ενώ ο Περιηγητικός Σύλλογος ιδρύθηκε το 1890. Η σύλληψη του νεωτερικού τουριστικού οράματος για την Ελλάδα προήλθε κυρίως από αστικές ελίτ, που αξιοποίησαν συνδυαστικά το φυσικό τοπίο, την κλασική αρχαιότητα και τον πολιτισμό ως τουριστικό προϊόν.

Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μια από τις πιο δυναμικές και ταχύτατα αναπτυσσόμενες μορφές τουρισμού παγκοσμίως, δίνοντας ταυτόχρονα έναυσμα για ταξίδια και προσφέροντας ανεκτίμητες εμπειρίες γνώσης στους επισκέπτες του πολιτισμού και της ταυτότητας του τόπου. Κίνητρο αποτελεί η γνώση και απόλαυση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών κάποιου τόπου, σχετικά με τα ιστορικά μνημεία,

τους αρχαιολογικούς χώρους, τα τοπικά έθιμα, τις παραδόσεις, την τέχνη όπως και τα πολιτιστικά δρώμενα (Richards, 2001 ; Siberderg, 1995). Η εξέλιξή του από τη Χάρτα Πολιτιστικού Τουρισμού (ICOMOS, 1976, Βρυξέλλες), όπου θεωρείτο εναλλακτική μορφή, ως τη σημερινή εποχή όπου αποτελεί βασική πηγή νέων εμπειριών, δέχεται ετερογενή ποικιλία ορισμών: cultural tourism, ethnic tourism, arts tourism (Bouchenaki, 2015, 12). Η διατύπωση του ICOMOS (1999), αναφέρεται στον τουρισμό αυτόν που ως βάση έχει ενός τόπου τους πολιτιστικούς πόρους και χρειάζεται ως προϋπόθεση να φέρει ευαισθησία στις αξίες και παραδόσεις αυτού του τόπου. Ο πολιτιστικός τουρισμός ενθαρρύνει τον σεβασμό και ενσωματώνει δραστηριότητες σε ευρύ φάσμα, αποζητώντας και την βιωματική επαφή μέσω της επίσκεψης με πολιτιστικούς πόρους, λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος διάυλος διαπολιτισμικής επαφής, γνωριμίας και ανταλλαγής, ανάμεσα σε πολιτισμούς, και αναδεικνύοντας τη ζωντάνια της υλικής καθώς και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να δημιουργήσει νέες κοινωνικοοικονομικές ευκαιρίες. Ο ταξιδιώτης πολιτιστικού τουρισμού αναζητά αυθεντικές εμπειρίες και ταξιδεύει με προηγούμενο ενδιαφέρον για τον προορισμό (Read, 1980, 47).

Η ελληνική ιστορία και το ελληνικό τοπίο έχουν δημιουργήσει ένα μοναδικό συνδυασμό που τροφοδοτεί τον πολιτιστικό τουρισμό. Το παρελθόν της κλασικής Ελλάδας και η ιστορική και πολιτισμική συνέχεια διαμέσου του ελληνικού τοπίου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του σύγχρονου ελληνικού κράτους (Αίσωπος, 2015, 14). Η σχέση του φυσικού περιβάλλοντος με την πολιτισμική αξιοποίηση του ιστορικού αρχείου της χώρας δημιούργησε τον κατάλληλο συνδυασμό για τουρισμό που εμφανίστηκε στις αρχικές δεκαετίες του 20ού αιώνα (Μανιάτης, 2015, σ. 10). Περιοχές με πολυστρωματική ιστορική κληρονομιά, όπως το Λουτράκι (Δήμος Λουτρακίου – Περαιχώρας – Αγίων Θεοδώρων), η πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας, με συνεχή κατοίκηση από τους προϊστορικούς χρόνους, ιαματική παράδοση από την αρχαιότητα και πλούσια βυζαντινή κληρονομιά — προσφέρουν ακριβώς αυτό που αναζητά ο σύγχρονος πολιτιστικός τουρίστας: εμπειρία βάθους και ποικιλίας σε έναν ενιαίο τόπο. Η συμβολή του είναι ουσιαστική ως προς την ανάδειξη της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς και στην συντήρησή – διατήρησή της. Επιπλέον αποτελεί και οικονομικό όφελος για την τοπική

οικονομία καθότι ενισχύεται και προάγεται επίσης η διαπολιτισμική κατανόηση (Πούλιος & Τουλούπα, 2020).

Η ανάπτυξη πολιτιστικών διαδρομών, αποτελεί το ισχυρότερο εργαλείο για την οργάνωση και ανάδειξη του πολιτιστικού τουρισμού σε τοπικό επίπεδο. Πολιτιστικές διαδρομές οργανώνονται και ανά θεματικά δίκτυα τα οποία αφορούν την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής, συνδέοντας πολιτισμικά σημεία, με ενδιαφέρον ιστορικό, αρχαιολογικό κ.α. Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι πολιτιστικές διαδρομές συμβάλλουν στη βαθύτερη γνώση της ευρωπαϊκής ιστορίας, στην προαγωγή της ευρωπαϊκής συνείδησης και στην οικονομική ανάπτυξη περιοχών μέσω του τουρισμού, ενώ ταυτόχρονα θέτουν ως προϋπόθεση τη μη διατάραξη της πολιτιστικής ταυτότητας και του περιβάλλοντος (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 1985). Η ισορροπία μεταξύ τουριστικής ανάπτυξης και προστασίας της κληρονομιάς αποτελεί διαχρονική πρόκληση — ειδικά σε περιοχές με ευαίσθητα φυσικά και πολιτιστικά οικοσυστήματα.

Σύμφωνα με το ICOMOS (2008), η πολιτιστική διαδρομή ορίζεται ως μία φυσική καθώς και εννοιολογική πορεία, η οποία συνδέει πολιτιστικούς πόρους και αντανάκλα του τόπου τις πολιτισμικές δράσεις και αλληλεπιδράσεις στην πορεία του χρόνου.

Οι πολιτιστικές διαδρομές συνδυασμένες με τον πολιτιστικό τουρισμό δημιουργούν επισκέψεις που φέρουν δομημένη θεματικά μορφή για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες των ταξιδιωτών οι οποίες αυξάνονται συνεχώς. Σε αυτή την μορφή κύριο χαρακτηριστικό είναι η αφηγηματικότητα εστιάζοντας ανάλογα την διαδρομή σε μια ενοποίηση των διαφορετικών σημείων ενδιαφέροντος επιτρέποντας στον επισκέπτη την προσέγγιση στο παρελθόν του πολιτιστικού αποθέματος, , μέσα από νοηματικά πλαίσια τα οποία είναι συγκεκριμένα. Η κατανόηση αυτού του πολιτιστικού αποθέματος ως ζωντανού και ενοποιημένο σύνολου, επιτυγχάνεται και με την θεματική συνοχή μέσα από την σύνδεση με μνημεία το τοπίο και τα άυλα στοιχεία παραδόσεων, βιωμάτων, προφορικών ιστοριών.

2.8 Historypin: ψηφιακό εργαλείο γεωχωρικής αφήγησης και ανάδειξης πολιτιστικών διαδρομών

Η ανάπτυξη ψηφιακών τεχνολογιών και πλατφορμών γεωχωρικής αφήγησης αποτελεί σύγχρονη απάντηση σε μια διαχρονική ανάγκη: την ανάδειξη του πολιτιστικού τοπίου

ως παλιμνήστου — αλληπάλληλων στρωμάτων φυσικής και ανθρώπινης δράσης — με τρόπο προσβάσιμο, διαδραστικό και συμμετοχικό. Οι ψηφιακές πλατφόρμες δεν αντικαθιστούν την άμεση εμπειρία του τόπου αλλά λειτουργούν ως γέφυρα προς αυτήν, εμπλουτίζοντας τη θέαση με ιστορικά στρώματα που δεν είναι ορατά με γυμνό μάτι (Oikonomopoulou et al., 2017, 35). Στο πλαίσιο αυτό, η γεωχωρική χαρτογράφηση της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει αναδειχθεί ως ένα από τα πιο γόνιμα πεδία των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών, συνδυάζοντας την ακρίβεια της χωρικής τεκμηρίωσης με τις δυνατότητες της αφήγησης και της κοινοτικής συμμετοχής (Ridge, 2014, 26).

Το Historypin αποτελεί ψηφιακή, χρήστη-δημιουργημένη πλατφόρμα ιστορικών φωτογραφιών, βίντεο, ηχητικών εγγραφών και προσωπικών αφηγήσεων, στην οποία το υλικό τοποθετείται γεωχωρικά σε χάρτες με βάση την τοποθεσία και τη χρονολογία (Historypin, 2011). Δημιουργήθηκε το 2009 με χρηματοδότηση από την Google ως μη κερδοσκοπική πρωτοβουλία και λανσαρίστηκε επίσημα το 2011 στο Μουσείο της Πόλης της Νέας Υόρκης (NEH, 2015). Σήμερα φιλοξενεί άνω των 400.000 τεκμηρίων από πάνω από 2.000 ιδρύματα πολιτιστικής κληρονομιάς και 60.000 ατομικούς συνεισφέροντες παγκοσμίως, δημιουργώντας έναν διαδραστικό πολυμεσικό χάρτη ιστορικών τεκμηρίων (Mapping the Humanities, University of Texas at Austin, σ. 46). Μια από τις πιο καινοτόμες λειτουργίες του είναι η δυνατότητα επικάλυψης ιστορικών φωτογραφιών με τη σύγχρονη εικόνα του ίδιου τόπου μέσω Google Street View, επιτρέποντας άμεση οπτική σύγκριση παρελθόντος και παρόντος.

Η σύνδεση του Historypin με την έννοια του πολιτιστικού τοπίου είναι άμεση και ουσιαστική. Το πολιτιστικό τοπίο, όπως αναπτύχθηκε στις προηγούμενες ενότητες, λειτουργεί ως παλιμνήστο αλληπάλληλων εγγραφών φυσικής και κοινωνικής δράσης (Λουκάκη, 2009, σ. 53). Το Historypin μετατρέπει αυτή τη θεωρητική έννοια σε ψηφιακή εμπειρία: επιτρέπει την ορατοποίηση των ιστορικών στρωμάτων ενός τόπου μέσα από φωτογραφίες, αφηγήσεις και τεκμήρια διαφορετικών εποχών, συνθέτοντας μια πολυχρονική αφήγηση του ίδιου χώρου. Με άλλα λόγια, μετατρέπει τον χάρτη σε εργαλείο ιστορικής ερμηνείας — όχι απλώς χωρικής πλοήγησης. Αυτή η προσέγγιση συνάδει με τη σύγχρονη αντίληψη της κληρονομιάς ως ζωντανής διαδικασίας που ανήκει στις κοινότητες (Tilley, σ. XX· Harrison, 2013, 47) και αναδεικνύει τη σημασία

της τοπικής μνήμης — αυτό που ο Nora (1984) αποκαλεί *lieux de mémoire* — ως συστατικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας.

Η σχέση του Historypin με τις πολιτιστικές διαδρομές είναι επίσης άμεση. Οι πολιτιστικές διαδρομές, όπως ορίζονται από το ICOMOS (2008) και το Συμβούλιο της Ευρώπης (1987), αποτελούν συστήματα που ενοποιούν υλικά και άυλα στοιχεία κληρονομιάς σε ένα συνεκτικό σύνολο με κοινό νόημα και σκοπό. Η ψηφιακή χαρτογράφηση μέσω πλατφορμών γεωχωρικής αφήγησης ενισχύει αυτή την ενοποίηση, επιτρέποντας την οπτικοποίηση της διαδρομής, την ένταξη αρχειακού υλικού, τη διασύνδεση σταθμών και τη συμμετοχή της κοινότητας στην παραγωγή γνώσης (Božić & Tomić, 2024, σ. 48). Σύμφωνα με έρευνες στο πεδίο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών, πλατφόρμες crowdsourcing όπως το Historypin είναι ιδιαίτερα κατάλληλες για πολιτιστικές διαδρομές, καθώς επιτρέπουν στις τοπικές κοινότητες να συνεισφέρουν υλικό που οι επίσημοι φορείς δεν διαθέτουν — προσωπικές φωτογραφίες, προφορικές μαρτυρίες, οικογενειακά αρχεία — εμπλουτίζοντας έτσι την επίσημη ιστορική αφήγηση με τη ζωντανή μνήμη (Ridge, 2014, σ. XX· Terras, 2016, 432).

Η συμμετοχική τεκμηρίωση της κληρονομιάς — crowdsourcing — αποτελεί μια από τις σημαντικότερες καινοτομίες στον τομέα της ψηφιακής πολιτιστικής κληρονομιάς. Επιτρέπει στο κοινό να συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή γνώσης, ανοίγοντας νέους τρόπους για εμπειρία, ερμηνεία και ανάλυση πολιτιστικών περιβαλλόντων και δεδομένων (Oomen & Aroyo, 2011, σ. 30). Το Historypin, σχεδιασμένο ειδικά για κοινοτικά αρχεία, δέχεται συνεισφορές από μέλη κοινοτήτων κάθε επιπέδου δεξιοτήτων και υποβάθρου (Mapping the Humanities, University of Texas at Austin, σ.29). Η προσέγγιση αυτή ανταποκρίνεται άμεσα στη θέση της Διακήρυξης της Βουδαπέστης (2002) και της Σύμβασης UNESCO (2003) για τη συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων στη διαχείριση της κληρονομιάς τους. Στο πλαίσιο αυτό, το Historypin δεν είναι απλώς τεχνολογικό εργαλείο — είναι έκφραση μιας φιλοσοφίας που αντιλαμβάνεται την κληρονομιά ως κοινοτική και όχι ως αποκλειστικά θεσμική υπόθεση.

Στην περίπτωση του Δήμου Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων, η αξιοποίηση του Historypin αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η περιοχή φέρει ένα από τα πλουσιότερα παλίμψηστα πολιτιστικά τοπία της Ελλάδας — από το Ηραίο της Περαχώρας (9ος–8ος

αι. π.Χ.) και τον Δίολκο έως τη βυζαντινή κληρονομιά και την πρώτη ελληνική λουτρόπολη του 20ού αιώνα — στοιχεία που μπορούν να αποτελέσουν τους κόμβους πολιτιστικών διαδρομών γεωχωρικά τεκμηριωμένων. Η χρήση του Historypin επιτρέπει την ενσωμάτωση αρχειακού υλικού, φωτογραφιών, χαρτών και αφηγήσεων που συνδέουν τα διαφορετικά ιστορικά στρώματα της περιοχής σε ένα ενιαίο ψηφιακό αφήγημα, προσβάσιμο τόσο στον ερευνητή όσο και στον επισκέπτη και τον κάτοικο. Έτσι, η τεχνολογική αυτή δυνατότητα αποτελεί την πρακτική εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου που αναπτύχθηκε στις προηγούμενες ενότητες: από την έννοια του πολιτισμικού τοπίου ως παλίμψηστου, μέσα από τη θεσμική αναγνώριση της κληρονομιάς ως ζωντανής κοινοτικής διαδικασίας, έως την ανάδειξή της μέσω σύγχρονων ψηφιακών εργαλείων πολιτιστικού τουρισμού.

3. Δυναμική και διαστάσεις πολιτιστικού τοπίου και των πολιτιστικών διαδρομών του Λουτρακίου και της ευρύτερης περιοχής

*«...Οι αισθήσεις του δεν έχουν ακόμη ασκηθεί πνευματικά μα έχουν ευαισθητοποιηθεί ασυνήθιστα: «και ποθώ όλο ωραία να βλέπω και να ψηλαφώ», γράφει σε ένα ποίημα του 1913...» ο Φώτης Κόντογλου γράφει ... (Φώτης Κόντογλου, *Ευλογημένο καταφύγιο*, Εκδόσεις Άγκυρα, 2009)*

Το παρόν κεφάλαιο μεταβαίνει από το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο στην εμπειρική διερεύνηση ενός συγκεκριμένου τόπου: του Δήμου Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων. Σκοπός δεν είναι η τουριστική παρουσίαση του χώρου ούτε η απλή καταγραφή μνημείων, αλλά η εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου που προηγήθηκε στη συγκεκριμένη τοπική πραγματικότητα: να αναδειχθεί το πώς ο τόπος συγκροτεί πολιτιστικό τοπίο, πώς τα επιμέρους στοιχεία του οργανώνονται σε πολιτιστικές διαδρομές, και πώς η ψηφιακή πλατφόρμα Historypin μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο ανάδειξής τους. Η περιοχή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτιστικού τοπίου-παλίμψηστου (Λουκάκη, 2009, σ. 53): αρχαία ιερά, ρωμαϊκές κατασκευές, βυζαντινά μνημεία, ιαματική παράδοση και νεωτερική λουτρόπολη συνυπάρχουν ορατά στον ίδιο χώρο, αποτελώντας ένα από τα πλουσιότερα πολυστρωματικά πολιτιστικά τοπία της Ελλάδας.

3.1 Η αισθητική εξέλιξη του τοπίου του Λουτρακίου

Το τοπίο αν και είναι φαινομενικά κάτι αυτονόητο, μπορεί να γίνει αντιληπτό με διαφορετικούς τρόπους και με πολλές εναλλακτικές ερμηνείες. Οι διαφορές που προκύπτουν αφορούν το χώρο τον πολιτισμό και την κουλτούρα

Η αισθητική αντίληψη της πρώιμης φάσης αναδεικνύει το φυσικού στοιχείο η αξία του τοπίου αναγνωριζόταν μέσα από τη σχέση του με τη λατρεία, τη θεραπεία και την επιβίωση, όπως δείχνει η αρχαία ονομασία Θέρμαι και η σύνδεσή της με το ιερό του Ηραίου. Ο Berque απέδωσε στους αρχαίους Έλληνες: την επιλογή τόπων βάσει της ψυχολογικής και συμβολικής τους επίδρασης, χωρίς τη μεσολάβηση οργανωμένης αστικής δόμησης (Πάγκαλου, 2018, 78). Μέσα στις παραδόσεις και τις δοξασίες των κατοίκων της περιοχής εμπεριέχονται τα φυσικά στοιχεία με τους συμβολισμούς, Πριν από την οργανωμένη αστική ανάπτυξη, το τοπίο της περιοχής γινόταν αντιληπτό κυρίως μέσα από τη φυσική του υπόσταση. Ο ορεινός όγκος των Γερανείων συμβολίζει, την δύναμη, την αρετή, το αμετακίνητα σταθερό αλλά και καταφύγιο των ανθρώπων, όπως και σύμβολο της ελευθερίας (Ρωμαίος, 1969, 20). Το ύψος του βουνού μαγνητίζει το βλέμμα και ανυψώνεται προς την κορυφή εκφράζοντας την πνευματική αναζήτηση του ανθρώπου, την ανάτασή του και αυτό διακρίνεται στο βουνό από την παρουσία βυζαντινών ναών. Η μετάβαση στη βυζαντινή περίοδο δεν κατήργησε την αντίληψη του τοπίου ως φορέα ιερότητας, αλλά τη μετέθεσε σε νέο θεολογικό πλαίσιο που εκφράστηκε και σε εικονογραφικό επίπεδο. Το βουνό των Γερανείων χαρακτηρίστηκε ως μικρό Άγιο Όρος. Οι ναοί αυτοί φέρουν τον χαρακτήρα της βυζαντινής ή της μεταβυζαντινής περιόδου αρχιτεκτονικής και της βυζαντινής αισθητικής. Οι ναοί ως επί το πλείστο μικροί, εκφράζοντας την οργάνωση της ζωής στην περιοχή του Λουτρακίου. Όπως φαίνεται από την βυζαντινή τεχνοτροπία, των ναών της εποχής διαφέρει ριζικά από τη δυτική νατουραλιστική οπτική, καθώς διατηρεί την παράδοση της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής και ενέχει έντονο υποκειμενικό στοιχείο θέασης: το βλέμμα καλείται να κινηθεί, να δει από πολλές γωνίες, αναζητώντας μια «θέαση υπερβατική» (Λουκάκη, 2009, 72). Κατά τον Μιχελή, ο άνθρωπος μέσα από αυτή τη διαδικασία τείνει να μετάσχει στο θείο, καθώς τα υλικά στοιχεία μεταβολίζονται σε πνευματικά μέσα από την εσωτερική θέαση και τη νοητική κάθαρση (Μιχελής, 1959, 11). Το ωραίο, εδώ, δεν είναι πια η αρμονία της φύσης, αλλά η ικανότητα της εικόνας να οδηγεί το βλέμμα πέρα από την ύλη.

Εικόνα 1 Η αρχική όψη του Λουτρακίου (Πηγή: Κουκουλάς, Α. (1990). Στ' αχνάρια του τόπου μου.)

Στην περίπτωση του Λουτρακίου η ύπαρξη ιαματικών πηγών και οι ιδανικές κλιματολογικές συνθήκες, υπήρξαν καταλύτης για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του τόπου από την αρχαιότητα, όταν η περιοχή ονομαζόταν Θέρμαι.

Το Λουτράκι έφερε έναν βασικό πυρήνα οικισμού όπου αυτός οργανώθηκε μεταβαίνοντας σε ένα πρώτο αστικό τοπίο ξεκινώντας συστηματικά με το πολεοδομικό σχέδιο του 1880 επί Χαριλάου Τρικούπη. Το σχέδιο αυτό ήταν η κλασική Ιπποδάμεια διάταξη. Η επιλογή αυτής της γεωμετρικά οργανωμένης μορφής αντανακλά μια συγκεκριμένη αισθητική αντίληψη: την επιβολή ορθολογικής τάξης πάνω στον φυσικό χώρο, σε αντιστοιχία με τη δυτική παράδοση (Λουκάκη, 2007, 65). Ο καταστροφικός σεισμός του 1928 οδήγησε σε διεθνή διαγωνισμό αξιοποίησης και στη δημιουργία του πρώτου ελληνικού καζίνο — όλα αυτά συνέθεσαν ένα πολιτιστικό τοπίο όπου η φυσική γεωμορφολογία δεν αποτέλεσε απλώς υπόβαθρο αλλά διαμόρφωσε την ίδια την ταυτότητα της πόλης (Αίσωπος, 2015, 14).

Οι διαδοχικές επεκτάσεις της πολεοδομικής εξέλιξης του 1967 και 1979 επιβεβαιώνουν αυτή τη σχέση: σύνδεση με την παραλιακή ζώνη και την ιαματική πηγή.

Το αστικό τοπίο του Λουτρακίου δεν αναπτύχθηκε ποτέ ανεξάρτητα από το φυσικό· αντίθετα, η αισθητική του ταυτότητα συγκροτείται ακριβώς από τη συνεχή διαπραγμάτευση μεταξύ των δύο. Λειτουργεί ως όριο και ταυτόχρονα ως σημείο επαφής αστικού και φυσικού τοπίου: ο άνθρωπος που περπατά στην παραλιακή λεωφόρο βιώνει ταυτόχρονα την αστική οργάνωση και την απεριόριστη φυσική θέα

του Κορινθιακού κόλπου. Αυτή η συνύπαρξη παράγει μια ιδιαίτερη αισθητική εμπειρία, στην οποία ο Berleant (1992) θα αναγνώριζε την αρχή της περιβαλλοντικής αισθητικής: ο άνθρωπος δεν είναι απλώς θεατής αλλά συστατικό στοιχείο του τοπίου που βιώνει.

Το σύγχρονο Λουτράκι - δεύτερη πόλη μετά την Κόρινθο σε πληθυσμό στο Νομό Κορινθίας.-στην θερινή περίοδο ο πληθυσμός φτάνει ή και υπερβαίνει τις 100.000 και λόγω του ότι απέχει από την Αθήνα περί τα 80 χλμ..Το τουριστικό ενδιαφέρον έφερε στην πορεία του αλλαγές στην ανάπτυξη και την ανάγκη απόκτηση παραθεριστικών κατοικιών και αυτό δημιούργησε γρήγορες ανοικοδομήσεις από την δεκαετία του 1950 και μετά.. Δυστυχώς αυτή η γρήγορη ανάπτυξη δημιούργησε αισθητικά αλλά και πρακτικά στο κέντρο ιδίως της πόλης σχέσεις δυσανάλογες κέντρου πόλης και περιφέρειας όπου σε ύψος και πλάτος, σε ελεύθερους χώρους και μη. Στο κέντρο χαρακτηρίζεται και στο παραλιακό μέτωπο, από την ανάπτυξη σε ύψος (πολυκατοικίες όπως Αθήνα) και μη ελεύθερους χώρους, ενώ στις περιφέρειες αντίθετα Παρόλα αυτά την χαρακτηρίζει πάντα η αρχική διάταξη η επιμήκη προς την ακτογραμμή με οδούς εγκάρσιες. . Το παραλιακό μέτωπο εκτείνεται σε 2,5 χιλιόμετρα μήκος και στο συλλογικό ασυνείδητο εκφράζει τον χαρακτήρα του Λουτρακίου ο οποίος ταυτίζεται με την συνύπαρξη της θάλασσας και του βουνού Το αστικό τοπίο διαμορφώνεται ως χώρος ελεγχόμενος, σχεδιασμένος – το κέντρο και επεκτάσεις 1967, 1979 που ακολουθούν λογική αστικής ανάπτυξης γύρω από τον πυρήνα της λουτρόπολης. Οι διαδοχικές επεκτάσεις είναι σημαντικές ιδίως του 1967 η οποία περιβάλλε το περίγραμμα του πρώτου σχεδίου και του 1979, όπου επεκτάθηκε έως την περιοχή Λειβαδάκι νότια έως τον Ισθμό.

Η μετάβαση από το αστικό στο μη αστικό τοπίο πραγματοποιείται με τη στροφή του βλέμματος προς τα Γεράνεια Όρη. Η ανάβαση από το αστικό περιβάλλον της πόλης προς το ασκητήριο του Οσίου Παταπίου ή προς το Ηραίο της Περαιώρας αποτελεί μια αισθητική διαδρομή κατά την οποία η οργανωμένη, γεωμετρική τάξη του αστικού χώρου δίνει σταδιακά τη θέση της στην απρόβλεπτη μορφολογία του φυσικού ανάγλυφου — διάσελα, ρέματα, κρημνώδεις πλαγιές. Η μετάβαση αυτή δεν είναι απλώς χωρική αλλά και αισθητική, καθώς ο παρατηρητής περνά από την αισθητική του «ωραίου», που σχετίζεται με την αρμονία και τον έλεγχο του αστικού χώρου, στην

αισθητική του «υψηλού»²⁹— το αίσθημα υπέρβασης μπροστά στο μεγαλείο του ορεινού όγκου και της θέας προς τον κόλπο (Παγκάλου, 2012).

Αναγιγνώσκεται ως στρωματοποιημένο πολιτιστικό τοπίο, πολλαπλών αισθητικών μητρών χρήσεων και νοημάτων που συνυπάρχει η αρχαία αισθητική του ιερού τοπίου στο Ηραίο, με τη βυζαντινή αισθητική των μοναστηριών στα Γεράνεια, και με τη σύγχρονη αισθητική της λουτρόπολης του 20ού αιώνα — με τα ξενοδοχεία, το καζίνο, τις λουτρικές εγκαταστάσεις —το φυσικό τοπίο, ως πεδίου αναψυχής και οικολογικής συνείδησης (ένταξη στο δίκτυο Natura 2000).Φυσικά και με τις παθογένειες που παρουσιάζονται και που διαιωνίζονται αν δεν λαμβάνονται σωστά μέτρα.

Η αξιοποίηση αυτής της αισθητικής πολυφωνίας μέσω ψηφιακών εργαλείων όπως το Historypin επιτρέπει στον σύγχρονο επισκέπτη να αντιληφθεί συνειδητά αυτή τη διαδρομή μεταξύ αστικού και μη αστικού τοπίου, μεταξύ ελεγχόμενης τάξης και φυσικής απεριοριστίας, μεταξύ διαφορετικών ιστορικών αισθητικών στρωμάτων. Η γεωχωρική τεκμηρίωση φωτογραφιών από διαφορετικές εποχές — το αστικό κέντρο του 1880, η λουτρόπολη του Μεσοπολέμου, το σύγχρονο παραλιακό μέτωπο, το φυσικό τοπίο των Γερανείων — καθιστά ορατή αυτή την αισθητική εξέλιξη ως συνεχή διαδικασία και όχι ως στατική εικόνα (Ridge, 2014).

Σύμφωνα με τον Sauer (1925), ο πολιτισμός είναι ο παράγοντας, η φύση το μέσο και το πολιτιστικό τοπίο το αποτέλεσμα.

Αυτή η πολλαπλότητα αισθητικών στρωμάτων είναι ακριβώς αυτό που η Λουκάκη (2009, 53) περιγράφει ως παλίμψηστο: η σύγχρονη αισθητική εμπειρία του τόπου δεν είναι ενιαία αλλά σύνθεση διαδοχικών —και κάποτε αντιφατικών— αισθητικών παραδόσεων.

3.2 Η ιστορική διαδρομή της περιοχής και η πολιτιστική φυσιογνωμία ανά εποχή

Η πολιτιστική φυσιογνωμία του Λουτρακίου αποτελεί προϊόν μιας διαχρονικής σχέσης ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον, τη γεωγραφική θέση, τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τις ιστορικές μεταβολές. Η περιοχή δεν αποτελεί έναν στατικό χώρο, αλλά ένα

²⁹ κατά Kant, Υπήρχε όμως και το υψηλό μέσα από την βυζαντινή αισθητική .

εξελισσόμενο πολιτιστικό τοπίο, στο οποίο κάθε εποχή αφήνει υλικά και άυλα αποτυπώματα — ακριβώς αυτό που η UNESCO (1992) αποκαλεί «κοινό δημιούργημα ανθρώπου και φύσης». Ένα από τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν διαχρονικά το τοπίο με το νερό: από την αρχαιότητα έως σήμερα, το νερό συνδέεται με τη θεραπεία, την καθημερινή ζωή, την οικονομική ανάπτυξη και την διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας. Ως έννοια το τοπίο συχνά ταυτίζεται με το περιβάλλον όπου έχει διευρυνθεί και συμπεριλαμβάνει το φυσικό μέρος, το δομημένο, οικισμούς, πόλεις, και την κοινωνική και πολιτισμική διάσταση. Κατ' αυτή την έννοια (Στεφάνου, 2001, 27-28), ένα φυσικό οικοσύστημα συνδέεται με το κοινωνικό περιβάλλον και το πολιτισμικό (Βερεσόγλου, 2004, 443).

Εικόνα 2 Το παραλιακό μέτωπο του Λουτρακίου σε διαφορετικές δεκαετίες (Πηγή: Facebook, Andreas Siokos , 9 Αυγούστου, 2016)

Η αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύει τη μακρά κατοίκηση της περιοχής από τους προϊστορικούς χρόνους. Η Περαιά - Δήμος Λουτρακίου – Περαιάς - Αγίων Θεοδώρων- βρίσκεται 12 χλμ βόρεια από το Λουτρακίου και είναι χτισμένη στην θέση της αρχαίας Περαιάς. Κατοίκηση έφερε από τα προϊστορικά χρόνια όπως μαρτυρούν ευρήματα μεσοελλαδικά καθώς και υστεροελλαδικά. Η ακμή της είναι περί το 750-725 π.Χ. την εποχή που πέρασε στην κυριαρχία της Αρχαίας Κορίνθου από τους Μεγαρείς. Η ύπαρξη Μυκηναϊκών τάφων, στη θέση Σκάλωμα, λείψανα κατοικιών ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων στα Μπίσια και κατάλοιπα αρχαίου οικισμού στη βόρεια όχθη της λίμνης Βουλιαγμένης, το Ηραίο, κατάλοιπα έως και ρωμαϊκά στο Λουτράκι ,λειτουργούν ως τεκμήρια αδιάλειπτης ανθρώπινης παρουσίας σε όλη την περιοχή από το 3.000 π.Χ. Η στρατηγική θέση κοντά στον Ισθμό της Κορίνθου συνέβαλε στη διαμόρφωση αυτής της ιστορικής συνέχειας, καθώς αποτέλεσε

σημείο επικοινωνίας, μετακίνησης και ελέγχου θαλάσσιων και χερσαίων διαδρομών — προάγγελος των σύγχρονων πολιτιστικών διαδρομών (Suarez-Inclan, 2005).

Κατά την αρχαιότητα, η περιοχή των Θερμών, αναπτύχθηκε σε άμεση σχέση με το Ηραίο της Περαιώρας, δημιουργώντας ένα ενιαίο πολιτιστικό σύνολο. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην περιοχή ως «έξω του Ισθμού Κορινθίαν» (Δ', 42), ενώ ο Ξενοφώντας τοποθετεί στρατιωτικές δραστηριότητες στις Θέρμες κατά τον Κορινθιακό πόλεμο (390 π.Χ.). Η σύνδεση αυτή μεταξύ ιαματικών πηγών, λατρευτικού χώρου και στρατηγικής θέσης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός τόπου διαμορφώνουν τις ανθρώπινες χρήσεις και νοηματοδοτήσεις — αυτό που ο Mitchell (2002) αποκαλεί τοπίο ως ένα μέσο πολιτισμικό, και μέσο ανταλλαγής του ανθρώπου με την φυσική κατάσταση.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, το ιαματικό νερό προσέλκυσε νέο ενδιαφέρον, καθώς τα λουτρά αποτελούσαν κεντρικό στοιχείο ρωμαϊκής κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Μετά την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο (146 π.Χ.), η σταδιακή επαναλειτουργία εγκαταστάσεων γύρω από τις πηγές μαρτυρά τη διατήρηση της σημασίας του τόπου.

Ένα συγκρότημα του 2ου αι. μ.Χ. η Ρωμαϊκή Έπαυλη ένα πολυτελές συγκρότημα 1.700,00 μ² που έφερε λουτρό 500,00 μ² και αυλή με επιφάνεια 2.500.000 μ² έχει έρθει στο φως στην θέση Κατουνίστρα, από το 2012. Αυτό το κτηριακό συγκρότημα εγκαταλείφθηκε έως αρχές 7ου αι. Η θεραπεία του Λεύκιου Σύλλα ήταν γνωστή περίπτωση θεραπείας από το ιαματικό νερό. Στην βυζαντινή και μεσαιωνική περίοδο, η γεωγραφική θέση συνέβαλε στην ανάπτυξη εμπορικών και μετακινητικών δικτύων, ενώ η Φραγκοκρατία έφερε νέους πληθυσμούς και νέα πολιτισμικά στρώματα. Τα Γεράνεια όρη αποτέλεσαν τόπο καταφύγιο για πνευματική άσκηση. Στην περίοδο αυτή η χρήση των νερών ενισχύθηκε λόγω της παράδοσης που είχαν οι Βυζαντινοί να χτίζουν ναούς κοντά σε πηγές, όπως έχουμε την περίπτωση του Αγίου Ανδρέα το 1345 -από Ιωάννη Κατακουζηνό ΣΤ΄-. που είναι χτισμένη πάνω από την ιαματική πηγή. Μετέπειτα αυτή ονομάστηκε ΠΗΓΗ του Οικονόμου. Εικάζεται ότι εκεί υπήρχε Ασκληπιείο στην αρχαιότητα.

Κατά την Επανάσταση του 1821, η μάχη της Περαιώρας (1822) εναντίον των δυνάμεων του Δράμαλη ενέγραψε στον τόπο ένα νέο ιστορικό στρώμα αγώνα και

μνήμης (Berstein & Milza, 1997, 40). Ην Περσική χώρα έχει συντελέσει για κάποιες ώρες πρωτεύουσα της χώρας με σημαία «ΕΝΩΣΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑ».

Στα Ιστορικά χρόνια οι ιαματικές πηγές βρίσκονται στο ενδιαφέρον του του αρχιφαρμακοποιού του Όθωνα Ξαβέριου Λάνδερερ. Η διατριβή του *Περί των Ιαματικών Πηγών της Ελλάδας*, ανέφερε τις πηγές Λουτρακίου και αυτό κίνησε το επιστημονικό ενδιαφέρον διεθνώς. Ταυτόχρονα ιδρύθηκε πρακτορείο και σταθμός επιβατών από την αυστριακή εταιρεία Λόυδ, συνδέοντας την Ευρώπη με το Λουτράκι το οποίο εξελίχθηκε σε οικονομικό κέντρο και περιοχή κατάλληλη για επενδύσεις. Λόγω αυτού πραγματοποιήθηκε χημική ανάλυση των ιαματικών νερών – από Δελβινιώτη Ιωάννη- Βαπτιστή- για την εταιρεία Λόυδ, το 1847. Εγκαταλείφθηκαν οι δράσεις του Λόυδ στην πορεία. Η ιαματικότητα έγινε γνωστή πανελλαδικά και οι επισκέπτες πλήθαιναν. Το 1855 κατασκευάστηκε το πρώτο λουτρικό κατάστημα ξύλινο, στον χώρο τον ημικυκλικό της Πηγής του Ε.Ο.Τ. Η εκμετάλλευση του ιαματικού νερού από την δημοτική επιχείρηση έγινε πρώτη φορά πανελλαδικά. Αντικαταστάθηκε το ξύλινο με λιθόκτιστο λουτρικό κατάστημα. Οι επισκέπτες αύξαναν και πρώτη φορά το 1875 παρουσιάστηκαν υπηρεσίες διαμονής οργανωμένη. Το 1899 υπήρξε νέο κατάστημα λουτρών. Από 1900-28 -ως λουτροπόλη οργανωνόταν και πολιτιστικά - έγινε διεθνές πρότυπο της εποχής, με «λουτρά πολυτελείας» και Α' Κατηγορίας το 1917 φτάνοντας τους 105 λουτροθαλάμους Α' και Β' κατηγορίας και αύξηση των ξενοδοχείων, λειτουργία πηγής Καραντάνη - σύμβολο του Λουτρακίου για το εμφιαλωμένο νερό επιτραπέζιο και ιαματικό - το πρώτο εργοστάσιο εμφιαλωτηρίου ιαματικού νερού – έστελνε νερό και στην Αίγυπτο- Το 1928 κ.α. Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου αντιλήφθηκε το όφελος των ιαματικών πηγών για την οικονομία και δημιούργησε πρόγραμμα για την τουριστική πολιτική και νόμους για την ανάπτυξη των λουτροπόλεων – ευρωπαϊκά πρότυπα-, Ο σεισμός το 1928 6,3, ρίχτερ, δημιούργησε τραγικές συνέπειες για όλη την περιοχή, και μόνη παρηγοριά ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ο οποίος έκανε κινήσεις για ανάκαμψη αλλά η κυβέρνηση Βενιζέλου καθυστέρησε λόγω οικονομικής αδυναμίας. Δημιουργήθηκε ο Α.Ο.Σ.Κ.³⁰ με πρόεδρο τον Μητρ. Δαμασκηνό. Έλεγε την εκμετάλλευση των πηγών και του καζίνο, ενέκρινε σχέδια πόλης κ.α.δημιούργησε το πρώτο καζίνο στην

³⁰ Α.Ο.Σ.Κ. Αυτόνομος Οργανισμός Σεισμοπαθών Κορινθίας

Ελλάδα, το 1930 . Φάνηκε η κοσμοπολίτικη ζωή έντονα και λόγω του ενδιαφέροντος του Βενιζέλου αναγέρθηκε το 1934 κτίριο δημοτικής πηγής (αυτό περιγράφεται πιο κάτω), φτιάχτηκε νέο υδροθεραπευτήριο πολυτελείας και υδροθεραπευτήριο δημοτικών και φυσικών ιαματικών λουτρών. Το 1938 καταργήθηκε με νόμο του Μεταξά η ΑΟΣΚ και πέρασαν όλα στην κρατική διαχείριση. (Κουκουλάς, 1990). Μεταπολεμικά η δημοτική αρχή αναλαμβάνει την αποκατάσταση ενώ παρέμεινα στο κράτος τα κτίρια των Λουτρών και μετά στον Ε.Ο.Τ έως το 1995. Το Λουτράκι δέχεται συνεχώς τουρίστες και γίνεται τόπος συνεδρείων. Ο σεισμός του 1981 αποτέλεσε νέο σημείο καμπής Επαναλειτουργία του καζίνο τη δεκαετία του 1990 και η δημιουργία σύγχρονων θερμαλιστικών εγκαταστάσεων ενίσχυσαν τη σύγχρονη εικόνα. Η διοικητική οργάνωση του Δήμου — πρώτα με τον «Καποδίστρια» (1997) και στη συνέχεια με τον «Καλλικράτη» (2010) — θεσμοθέτησε την ενότητα Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων ως ενιαίο πολιτιστικό και γεωγραφικό σύνολο. . Το 2010 δημιουργήθηκε το σύγχρονο υδροθεραπευτήριο «Loutraki Thermal Spa». Στην πορεία ο τρόπος της θεραπευτικής διάστασης του θερμαλισμού από την αρχή που περιείχε ένα ολιστικό θεραπευτικό μοντέλο, άλλαξε σε εφήμερο, και πιο επικερδές για όφελος τουριστικό και αντίστοιχα κέρδος.

Η ιστορική αυτή συνέχεια επαληθεύει τη θέση της Σύμβασης Φλωρεντίας (2000) ότι το τοπίο αποτελεί «συνιστώσα πολιτισμικής ταυτότητας» — μια ταυτότητα που στο Λουτράκι εκφράζεται μέσα από αδιάλειπτα στρώματα κατοίκησης και χρήσης από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα.

Στο Λαογραφικό Μουσείο της Περαχώρας υπάρχουν πολλές μνήμες ύπαρξης της παράδοσης είναι έντονη στην περιοχή και το *Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας* όπου φέρει μια πλούσια συλλογή ποικιλόμορφη και κρατά ζωντανή την μουσικοχορευτική παράδοση, την φορεσιά της Μουτνάφισσας που φέρει αρχαιοελληνικές καθώς και βυζαντινές καταβολές, χορούς παραδοσιακούς που φέρουν την αρχαία έκφραση.

Ωστόσο το τοπίο, υφίσταται στο μέτρο αυτό το οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται, σύμφωνα με την άποψη πολλών επιστημόνων (Delavigne, 1974, 15-21). Το τοπίο (Knapp & Ashmore, 1999, 45) σχετίζεται με την μνήμη και με την διαπραγμάτευση τόσο ατομικών όσο και συλλογικών ιστοριών στον χώρο. Το τοπίο του Λουτρακίου συνδέθηκε με τα ιαματικά και μεταλλικά νερά, συνδέθηκε με το περιβάλλον, άλλωστε

και το όνομα του Λουτρακίου προήλθε από τα λουτρά που έφερε, (Ξ. Λάνδερερ πηγή *Εφημερίς των Φιλομαθών*, του 1860) (Κουκουλάς 1991, 36).

Το φυσικό ανάγλυφο που υποστηρίζει αυτή τη στρωματογραφία εξετάζεται στην επόμενη ενότητα.

3.3 Το φυσικό ανάγλυφο και η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του τόπου

Η αντίληψη του φυσικού τοπίου δεν εξαντλείται στην αντικειμενική περιγραφή των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών του. Ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος παρατηρεί, διασχίζει και βιώνει τον χώρο συμβάλλει στη συγκρότηση αισθητικών και πολιτισμικών νοημάτων (Berleant, 1992, 56).

Το φυσικό ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής του Λουτρακίου όπως του Κορινθιακού Κόλπου Κορίνθου και Σαρωνικού κόλπου, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αλληλεπίδρασης: που διαμορφώνουν πολλαπλά νοήματα ανάλογα με την εποχή, το βλέμμα και το πολιτισμικό πλαίσιο (Mitchell, 2002, σ. 30). Αναφορές για τον τόπο αυτό έχουμε στα έργα του Πλούταρχου, Πausanias, Θουκυδίδη κ.α. (Κουκουλάς, 1990, 42) και για τον Κορινθιακό ο Στράβωνας, Θουκυδίδης, Ηλίοδωρος, Φιλόστρατο, Πausanias κ.α. (Κουκουλάς, 1990, 431).

Η γεωμορφολογική κατάσταση της περιοχής, φέρει το βάθος της στην Μειοκαίνου έως τέλη Πλειοκαίνου περίοδο, όπου η Πελοπόννησος ήταν νησί, μικρότερο της σημερινής έκτασης έως που αναδύθηκε ο Κορινθιακός και ο Ισθμός όπου τμήματα αυτών φέρουν και από το Κρομμυψνιακό παράλληλο όπου φέρεται το Σουσάκι , σβησμένο ηφαίστειο. Η: τεκτονική τάφρος του Κορινθιακού, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως μακρύς και μικρός ημίκλειστος κόλπος αποτελώντας μία θαλάσσια λεκάνη, επιμήκη, απομονωμένη³¹ σχηματίστηκε όπως αναφέρει η γεωτεκτονική υποδομή της πάνω στον ηπειρωτικό φλοιό ασύμμετρα όπως μαρτυρούν τα δεδομένα από τις σεισμικές ταχύτητες. Ο Κόλπος με σημαντικά ρήγματα υποθαλάσσια, στην χέρσο. το σβηστό ηφαίστειο του Σουσακίου στον Σαρωνικό και τα ενεργά ρήγματα της περιοχής, συνθέτουν την φυσιολογία της περιοχής με μια δυναμική συνεχόμενη που επηρεάζει τον γεωδυναμικό χάρτη αυτής που αφορά και το ελληνικό τόξο. Ισχυροί σεισμοί — όπως αυτός του

³¹Απομονωμένη από θάλασσα ανοιχτή

1928 και του 1981 — αποτελούν τεκμήρια αυτής της γεωλογικής δυναμικής και εγγράφονται ως ιστορικά γεγονότα στη συλλογική μνήμη του τόπου.

Η τάφος διαθέτει διαφορετικά βάθη από 500 m, σε 935 m, απότομα- με έκταση κεντρικά 900 km²- βάθος του κόλπου των Αλκυονίδων³² 200 m , Από 800 και άνω συσσωρεύει ιζήματα από γύρω.- Φέρει ποικιλία. καναλιών , φαραγγιών και ενδιαιτημάτων και φιλοξενεί ως καταφύγιο, ένα πλούτο σπάνιο³³ χλωριδικό, πανιδικό, ζώα απειλούμενα και κήτη. Ως τύπος οικοτόπου, εντάσσεται στο Natura 2000 (GR2530007). .Τα Γεράνια Όρη, με υψόμετρο 1.351 μέτρων και 950 φυτικά είδη, εντάσσονται στο ευρωπαϊκό δίκτυο Natura 2000 (GR2530005)³⁴, αναδεικνύοντας τη βιοποικιλότητά τους ως ευρωπαϊκά αναγνωρισμένη αξία.

Η γεωλογική ιδιαιτερότητα της περιοχής επιδρά και στην διαμόρφωση του κλίματος παρουσιάζοντας ένα ήπιο – εύκαρτον- και υγιεινό.

Η χερσόνησος της Περαχώρας, με την αλλαγή του τοπίου από τον ορεινό όγκο έως το ακρωτήριο Μελαγκάβι, προσφέρει μια χωρική συνέχεια εξαιρετικής αισθητικής αξίας. Τα πολλά διάσελα, ρέματα, ξέφωτα και κρημνώδεις περιοχές των Γερανείων δημιουργούν ένα τοπίο που συνεχώς εναλλάσσεται, προσφέροντας εντυπωσιακή θέα προς τον Κορινθιακό και τον Σαρωνικό κόλπο. Σε αναλογία με τη θεωρία του Berque για την επιλογή ιερών τόπων βάσει της ψυχολογικής επίδρασης του τοπίου, η θέση ιερών, μονών και ασκητηρίων στην περιοχή — σε σημεία με εξαιρετική θέα και γεωφυσική ιδιαιτερότητα — δεν είναι τυχαία αλλά αντανακλά βαθιά αισθητική και συμβολική συνείδηση (Παγκάλου, 2018, 89). Αυτή η διάσταση του φυσικού ανάγλυφου ως φορέα πολιτισμικών νοημάτων αποτελεί τη βάση για την ανάγνωση κάθε επιμέρους πολιτιστικού τοπίου της περιοχής.

³² Ήταν το επίκεντρο του σεισμού του 1981 με 6,6 ρίχτερ και επανάληψη σεισμικών δονήσεων πάνω από 6 ρίχτερ.

³⁴ και για τα ελληνικά ενδημικά ακόμη φυτά

Τα Γεράνεια Όρη δεν αποτελούν απλώς γεωγραφικά στοιχεία αλλά ένα δυναμικό πεδίο νοημάτων, το οποίο μετασχηματίζεται μέσα από τις διαφορετικές σχέσεις που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τον χώρο. Έτσι, ο ίδιος τόπος μπορεί να ιδωθεί ως γεωφυσικός χώρος, μυθολογικός χώρος μέσα από τις αρχαίες αφηγήσεις, ως ιερό τοπίο μέσα από τα μνημεία λατρείας, ως ιστορικό αρχείο μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, ή ως φυσικό και αισθητικό τοπίο μέσα από τη σύγχρονη εμπειρία του κατοίκου και του επισκέπτη στο οποίο έχουν εγγραφεί διαχρονικά νοήματα μέσω της μυθολογίας, της θρησκείας, της ιστορίας και της συλλογικής μνήμης.

Ο ίδιος ο τόπος ασκεί γοητεία στον κάτοικο της περιοχής και τον επισκέπτη και μέσα από την προσέγγισή του, αναπτύσσεται μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο, το φυσικό περιβάλλον και τα πολιτιστικά στοιχεία. Η αλληλεπίδραση αυτή συμβάλλει στην κατανόηση ως σύνθετο πολιτιστικό πεδίο, όπου συνυφαίνονται η ιστορία, η μνήμη, η πολιτιστική κληρονομιά και η σύγχρονη εμπειρία.

Στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, η φύση δεν αντιμετωπίζεται αποκλειστικά ως μια αντικειμενική και αυτονόητη διάσταση της πραγματικότητας, αλλά υπό την επίδραση της θεωρίας του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού³⁵ (B. Νιτσιάκος, 2023, 45) και ως ένα πεδίο στο οποίο εγγράφονται κοινωνικές και πολιτισμικές σημασίες και κάθε αντίληψη της πραγματικότητας διαμορφώνεται σε επίπεδο λόγου, μέσα από διαδικασίες παραγωγής νοήματος, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικά συμφραζόμενα (Νιτσιάκος, 2023, 65). Συνεπώς, οι κοινωνικές επιστήμες εξετάζουν όχι μόνο τα φυσικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν, αναπαριστούν και αξιοποιούν τη φύση. Η προσέγγιση αυτή είναι χρήσιμη και για την χωρική σχέση καθώς και την κατανόηση των νοημάτων του πολιτιστικού τοπίου του Λουτρακίου, όπου το φυσικό περιβάλλον συνδέεται στενά με την ιστορική μνήμη, την πολιτιστική κληρονομιά και τις σύγχρονες κοινωνικές πρακτικές.

.Άρα το φυσικό τοπίο, δεν αποτελεί μόνο γεωγραφική πραγματικότητα, αλλά μπορεί να παράγει πολλαπλές αναγνώσεις νοήματα, ανάλογα το βλέμμα, την ιστορική περίοδο, την αισθητική, τις κοινωνικές πρακτικές, το πολιτισμικό πλαίσιο. Η σύνδεση

³⁵ κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας

με μυθολογικές αφηγήσεις και παραδόσεις δίνουν ένα άλλο βάθος εγείροντας νου και αισθήσεις. Το βουνό αποτελεί έναν τόπο δημιουργικής έμπνευσης, πνευματικής δύναμης, φαντασίας, σύμφωνα και με τον Ησίοδο. Αποτελεί έναν χώρο αισθητικής αλλά και ηθικής κρίσης (Λουκάκη, 2009, 91). Αποτελεί τόπο γέννησης των θεών και του τέλους τους. Η ονομασία των Γερανείων συνδέεται με διηγήσεις όπως του Πausanias,(Πausanias I, 44), όπου τοποθετεί χρονικά τον τόπο, τα Γεράνεια στην περίοδο του κατακλυσμού του Δευκαλίωνα, όπου ο Μέγαρος, γιος του Δία, σώθηκε από πνιγμό, οδηγούμενος από τους γερανούς, στην κορυφή του βουνού. Ο μύθος συγκινεί και δημιουργεί ερεθισμό στο νου για να έλθει στα νοήματα. Οι πρόγονοί μας μέσα σε αυτόν διατηρούσαν, εξωτερικές και εσωτερικές καταστάσεις και αλήθειες (Μαργιωρής, 2004, 85).

Η φύση αποτελεί ένα ενεργό μέρος της αφήγησης, και όχι απλό σκηνικό. Το βουνό συναποτελέσσε στο ανθρώπινο δράμα, όπως λέει και ο Θεόκριτος³⁶. Η δεύτερη εκδοχή για το όνομα είναι ότι οι γερανοί ήταν μόνοι μάρτυρες στον φόνο του ποιητή Ίβικου από το Ρίγιο, που ερχόταν στους Ισθμικούς αγώνες, να λάβει μέρος. Ο ποιητής ζήτησε από τους γερανούς να φανερώσουν τους δολοφόνους του. Και έτσι έγινε. Οι απολήξεις των Γερανείων είναι στην περιοχή του Ηραίου στον Κορινθιακό και στις Σκειρωνίδες (Κακιά Σκάλα), όπου είναι ο Σαρωνικός κόλπος. Η αρχαία παράδοση αναφέρει ότι ο Σκύρωνας αφού λήστευε διαβάτες τους πέταγε από τα βράχια στην θάλασσα καθώς του έπλεναν τα πόδια, αλλά το ίδιο τέλος το βρήκε και αυτός από τον Θησέα. Μία άλλη ότι μια από τις Σκυρωνίδες πέτρες Μουλουριάς πέφτοντας στην θάλασσα σκότωσε την Ινώ και τον Μελικέρτη τον γιο της τον οποίο ένα δελφίни τον έφερε τον έφερε στο Καλαμάκι. Ο τόπος συνεχίζει να είναι φορέας συλλογικής μνήμης. Η Καλλιρρόη Παρρέν κατά το 1896-97 έζησε στο Λουτράκι έγραψε για τα ιαματικά λουτρά, σε μια επιστολή και μετέφερε ότι δεν συγκρίνεται ο τόπος ούτε με πίνακες μεγάλων Βενετών ζωγράφων, και με καμία μουσική συναυλία λόγω της αρμονίας που παράγει η ίδια η θάλασσα στην επαφή της με τα βράχια.

³⁶ Λουκάκη, 2009, 91

3.4. Ετεροτοπικές σκηνές

Ο Μισέλ Φουκώ αποδίδει την διάκριση έξι αρχών των *ετέρων τόπων* ως μυθική και πραγματική σύγκρουση μέσα στον χώρο που ζούμε και την αποκαλεί *Ετεροτοπολογία* (Faucault, 1986 – Πλάντζος, 2014, 294-296). Με βάση τις αρχές αυτές αναπτύσσονται ετεροτοπίες σε κάθε κοινωνία και λειτουργούνται και με διαφορετικό τρόπο, από φαντασιακούς τόπους, πραγματικούς χώρους, έως και τόπους ασύμβατους. Από την ώρα που ιδρύθηκε το νεοελληνικό κράτος το 1830, και η Αθήνα το 1834, έγινε πρωτεύουσα, υπήρξε η διάθεση το Λουτράκι να αναδειχτεί. Σε αυτό βοήθησε το γεωφυσικό περιβάλλον και η πολιτισμική κληρονομιά που έφερε. Το Λουτράκι και η Περαχώρα, αποτέλεσαν τον τόπο όπου διενεργήθηκαν εξελίξεις μετά την δολοφονία του Καποδίστρια όπως συντελέστηκε η Δ' Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων και συντελέστηκαν οι πρώτες συγκρούσεις στις συγκεντρώσεις για συνεννόηση μεταξύ Αντισυνταγματικών και Συνταγματικών. Η Περαχώρα το 1848 αποτέλεσε την έδρα της Κορινθιακής Δημοκρατίας ενώ το Λουτράκι μεταβαλλόταν λόγω της επιχειρηματικής δράσης της εταιρείας Λούδ, της ατμοπλοϊκής εταιρείας,

Στην κοινωνία μας ετεροτοπίες και ετεροχρονίες λειτουργούν με περίπλοκο τρόπο. Στην περιοχή του Λουτρακίου μοιάζει η εικόνα που δημιουργείται και προβάλλεται από την αρχή του νεοσύστατου κράτους και είναι αυτή που θέλει να συγκεντρώσει σε έναν χώρο, σε αυτόν τον χώρο – της περιοχής του Λουτρακίου- , όλες τις εποχές, τους χρόνους, μορφές αισθητικής, προτιμήσεις. Η ιδέα της συγκρότησης αυτής του χώρου ενώ ο ίδιος ο χώρος θα είναι εκτός του χρόνου και θα προστατεύεται από την καταστροφική του διάθεση – την τάση της μανίας. Αυτή η αέναη συσσώρευση χρόνου σε έναν τόπο, είναι προϊόν , ανήκει στην νεωτερικότητα.

Η νεωτερικότητα ήδη από τα τέλη 19^{ου} και 20^{ου} που δημιουργήσαμε πάσχει από τη νοσηρότητα του αρχείου, και λόγω αυτού το αποτέλεσμα ήταν η έκθεση εκτεταμένα της αστικής δυτικής τάξης στην αίγλη της αρχαιότητας όπου η περιοχή διέθετε. Το διεθνές ενδιαφέρον υπήρξε έντονο τόσο για τον ιαματικό πλούτο της περιοχής γνωστό από την αρχαιότητα, όσο και για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Βέβαια η περιοχή αποτελούσε και πέρασμα στις περιηγητικές διαδρομές ιστορικού ενδιαφέροντος και αυτό γεννούσε ενδιαφέρον. Η τεχνολογική επενέργεια μέσα από την αξία των ερειπίων μπορεί να επιτρέπει να οργανώνονται ομάδες επιμέρους κοινού οι οποίες ρυθμίζουν διαθέσεις και αισθητική, -σύμφωνα με τον Άλμπερτ Σπέερ (Berthold Albert Speer ,

1905-1981 - Πλάντζος, 2014, 294-296)- και η υλικότητα αυτή των ερειπίων λειτούργησε στο παρελθόν και ως όχημα για να βοηθήσει σε ρομαντικές – εθνικιστικές αντιλήψεις – που είναι και βάση ακραίων κομμάτων. Αυτό συνέβη και με την διδακτορία του Μεταξά που ο τόπος πήρε άλλη μορφή. Το ζήτημα που προκύπτει είναι αυτό της χειραγώγησης μέσω των ερειπίων. Τα ερείπια μπορεί να αντιμετωπίζονται και ως σύμβολα διαιώνισης ιδεών αντίστοιχα του καιρού τους και οι αρχαιολογικοί χώροι της νεότερης εποχής παρουσιάζονται ως εκφραστές των ιδεών . αυτών που τους δημιούργησαν. Άρα δημιουργείται μία ετεροτοπική και μία ετεροχρονική οντότητα κατά τον Φουκώ και κατ’ αυτόν τον τρόπο αποθησαυρίζονται του έθνους αλλά και του τόπου ιδιαίτερα τόποι και χρόνοι ως μια μορφή ολοκληρωτισμού τεχνοπολιτικού. Αυτή η διάσταση ανταποκρίνεται και στην δική μας περιοχή λόγω της μακραίωνης και σημαντικής ιστορίας που φέρει.((Πλάντζος, 2014, 274-275)

Το διεθνές ενδιαφέρον για την αξιοποίηση και εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου της περιοχής και της ιαματικής κυρίως δράσης των νερών ήταν έντονο και το Λουτράκι γινόταν γνωστό διεθνώς κινώντας το ενδιαφέρον από τον 19^ο αι..

Στις αρχές του 20^{ου} αι υπήρξε και έντονο ενδιαφέρον αρχαιολογικής φύσης για ανασκαφές στην περιοχή της Περαχώρας από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τον Payne. Ταυτόχρονα το Λουτράκι δεχόταν ως επισκέπτες πολιτικά πρόσωπα, όπως τον Ε. Βενιζέλο, Τσαλδάρη, Πλαστήρα, κ.α.

Η περιοχή του Λουτρακίου φέρει μια μακρά ιστορία μια συνέχεια από την αρχαιότητα και αντιπροσωπεύει ένα παράδειγμα όπως το αποδίδει και η Άρτεμη Λεοντή η οποία απέδωσε πρώτη την Ελλάδα ως έναν χώρο που φέρει αρχαιολογικά ερείπια. Αυτό το τοπίο το ελληνικό απαλλοτριώνεται στο φαντασιακό των Δυτικών και ανακατασκευάζεται. Αυτό δημιούργησαν και οι νεοέλληνες αντίστοιχα. Το τοπίο το ελληνικό μπορούσε να χαρτογραφηθεί και να αποδοθεί ως ένα τοπίο μνήμης της ελληνικής αρχαιότητας, και η Ελλάδα έπρεπε να αποδίδει αυτό μέσα από το ενδιαφέρον της για αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία κ.α., για να ικανοποιεί το βλέμμα του Ευρωπαίου περιηγητή.

Το αρχαιολογικό τοπίο τον 20^ο αι στην Αθήνα συγκροτείται συστηματικά με βάση τις ετεροτοπικές τεχνολογίες που στην αρχή υπαγόρευε ο νεοκλασικισμός και έπειτα από το 1930 η έννοια της ελληνικότητας ως ένα από τεκμήριο της συνέχειας με το

παρελθόν το κλασικό αλλά και της ικανότητας της διαχείρισης του παρελθόντος από το νεοελληνικό κράτος επιβεβαιώνοντας την νεωτερικότητα του (Πλάντζος, 2018, 97).

Οι αρχαιολόγοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αναμόρφωση αυτή αποδίδοντας ένα γεωγραφικό και ιδεολογικό τοπίο, ως ετεροτοπία κατά τον Foucault (Foucault, 1986, 22-27), (Πλάντζος, 2016, 26). Οι χώροι θεωρητικοποιούνται και εντός έννοια εντός των θεωρητικοποιημένων χώρων αναπαρίστανται πραγματικοί τόποι, με μία κουλτούρα, που βρίσκεται ο τόπος αυτός όμως την ίδια στιγμή είναι «υπό αίρεση και αντιστροφή» (Foucault, 1986, 22-27). Ο τόπος βιώνεται ως ουτοπία, αλλά ο πραγματικός χώρος υπάρχει.

Ο τουρισμός που αναπτύχθηκε από την δύση, μαζικά μεσοπολεμικά απέφερε στον Εθνικό πλούτο της Ελλάδας. Το πρώτο Γραφείο Τουρισμού το 1914 και το 1929 ο ΕΟΤ είχε προτεραιότητα τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία για την ικανοποίηση των τουριστών. Και φυσικά ακολούθησαν και άλλοι εξωραϊσμοί σε κτίρια αρχιτεκτονική κ.α.. Με το πέρασμα των ετών απέδωσαν αυτές οι ετεροτοπικές τεχνολογίες που το ελληνικό κράτος αξιοποίησε.

Το Λουτράκι και η περιοχή της Περαχώρας με το χώρο του Ηραίου, της Βουλιαγμένης ήδη υπήρξε η μητρόπολης της λουτροθεραπείας και του θερμαλισμού, και αρχαιολογικός χώρος σημαντικός και λειτούργησε με βάση αυτές τις ετεροτοπικές τεχνολογίες. Ήδη από το 1930 υπήρξε αυτή όλη η προσπάθεια της ανάδειξης των αρχαιολογικών κ.α. χώρων μουσείων, και το σύγχρονο κράτος επιζητούσε την ανάδειξη του τόπου της Ελλάδας που ενώ φέρει αρχαία καταγωγή έχει την δύναμη την εκμοντερνισμού και φέρει την ικανότητα να διαχειριστεί αυτή την πολιτιστική κληρονομιά, να την προστατεύσει και να την προβάλλει δίνοντας ευχαρίστηση στους τουρίστες.

Η ανάπτυξη ενός τόπου, η προσέλκυση τουρισμού διεκδικεί μία ιστορία η οποία ξεκινά από την αρχή για την περιοχή. Κατασκευάστηκε ως ένας τόπος για να αρέσει, να προσελκύσει. Ήδη υπήρχε το ενδιαφέρον από τον 19^ο αι με το περιηγητικό ρεύμα όπου αποτελούσε σταθμό λόγω και της γειτνίασης με την Κόρινθο, την ιαματικότητα της περιοχής και τις χαραγμένες διαδρομές. Το πρακτορείο Λούδ που έδρασε στο Λουτράκι στόχο είχε την προσέλκυση τουριστών και για

Η ετεροτοπία εκδηλώνεται μέσα από το όραμα για εκσυγχρονισμό εμφανίζεται σε αφίσες για προώθηση και προσέλκυση τουριστών, την δεκαετία του 1930 όπου και το Λουτράκι ως ελληνική λουτρόπολη μαζί με άλλες όπως την Αιδηψό συμμετέχουν. Προβάλλεται συνδυασμός εκσυγχρονισμού με έργα όπως αυτοκινητόδρομους, κτίρια, κ.α. μαζί με τοπία που έχουν φυσική ομορφιά, μνημεία αρχαία, βυζαντινά, και νεότερα της πολιτισμικής κληρονομιάς. Επανακάμπει μετά τον πόλεμο η προβολή της Ελλάδας πιο εκσυγχρονισμένη κατά την δεκαετία του 1960 όπου το μοντέρνο συνοδεύεται και από το μεσαιωνικό και το δομημένο τοπίο με το φυσικό τοπίο. Η έκφραση της κοσμοεικόνας του που χρειάζεται να προβληθεί προς τα έξω αλλάζει ανάλογα την εποχή.

Από την δεκαετία του 1950 η Ελλάδα γενικότερα και ειδικότερα το Λουτράκι έχει καταφέρει να προβληθεί ως ετεροτοπία μνημείων, και το παγκόσμιο φαντασιακό καταφέρνει την εμπειρική κλασική βίωση αλλά το σημαντικό είναι ότι έχει απαλλαχτεί από το βάρος που φέρνει η ίδια η ιστορία του. Οι αναστηλώσεις στους αρχαιολογικούς χώρους, οι προσθήκες δημιουργεί ένα σκηνικό. Η Περαχώρα η οποία έφερε τον χαρακτήρα τον παραδοσιακό με το σεισμό του 1981 άλλαξε το τοπίο και οικοδομήθηκαν στην πορεία καινούργια κτίρια. Το νεοκλασικό αναζητάται στο Λουτρακι από τα εναπομείνοντα κτίρια της πρώτης του μορφής. Παρόλα αυτά προβάλλεται αυτή η εικόνα του διεθνώς (τουριστικός και ιαματικός προορισμός) αποδίδοντας την εικόνα του τόπου. Το ετεροτοπικό τοπίο συνεχώς εμφανίζεται πιο σύνθετο, μέσα και από καλλιτεχνικές προσεγγίσεις και σε αφίσες τουριστικές προβολής του ελληνικού τοπίου (Πλάντζος, 2015. Αίσωπος, 2015, 214) Η αισθητική της ελληνικότητας προβάλλεται κατά τα πρώτα χρόνια τα μεταπολεμικά πολύ έντονα. Οι ετεροτοπικές σκηνές συνεχίζονται αδιάλειπτα στην συνέχεια των χρόνων.

Εικόνα 3 Δεκαετία 1950 Λουτράκι (Πηγή Facebook: Andreas Siokos, 21 Ιουνίου)

Εικόνα 4 Τουριστική διαφημιστική αφίσα για το Λουτράκι (Πηγή: Δημιουργός : Πεχλιβανίδης Μ & Σια Παπαγεωργίου Ντόρις, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

3.5 Δίολκος —ένα πολιτιστικό τοπίο διαχρονικής συνέχειας

Εικόνα 5 Δίολκος (Πηγή: www.laografiko-perachoras.gr)

Εικόνα 6 Δίολκος (Πηγή: www.laografiko-perachoras.gr)

Ο Ισθμός της Κορίνθου αποτελεί έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς τόπους όπου η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση συνδέθηκε διαχρονικά με πολλαπλές ανθρώπινες χρήσεις και σημασίες. Η στενή αυτή λωρίδα γης που χωρίζει τον Κορινθιακό από τον Σαρωνικό

κόλπο και ενώνει τη Στερεά Ελλάδα με την Πελοπόννησο δεν αποτέλεσε απλώς γεωμορφολογικό χαρακτηριστικό, αλλά ένα πεδίο όπου συνυπήρχαν η οικονομική δραστηριότητα, η θρησκευτική εμπειρία, η στρατιωτική ισχύς και οι πολιτισμικές ανταλλαγές. Ως τέτοιο, αποτελεί πρότυπο πολιτιστικού τοπίου κατά τον ορισμό της UNESCO (1992): «κοινό δημιούργημα ανθρώπου και φύσης» με αλληπάλληλα ιστορικά στρώματα.

Η Διόλκος, το λιθόστρωτο έργο μεταφοράς πλοίων μεταξύ των δύο κόλπων, χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. επί τυράννου Περίανδρου της Κορίνθου και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα τεχνικής υποδομής που μετασχηματίζει φυσικό όριο σε δυνατότητα επικοινωνίας και εμπορίου. Αναφορές στη Διόλκο εντοπίζονται στον Θουκυδίδη, τον Αριστοφάνη και άλλους αρχαίους συγγραφείς, ενώ οι ανασκαφές του αρχαιολόγου Ν. Βερδελή μεταξύ των ετών 1956 έως 1962, αποκάλυψαν μεγάλο τμήμα του έργου και επιπλέον με αφετηρία τον Κορινθιακό καθόρισαν πολλών εκατοντάδων μέτρων την πορεία. Λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών στην περιοχή της χερσαίας λωρίδας του Ισθμού δημιουργήθηκαν καμπύλες στην πορεία προς αποφυγή αυτών. Η διαδρομή των 6 χιλιομέτρων σε ευθεία, θα αντιμετώπιζε το εμπόδιο των 80 μέτρων υψόμετρο, με τις καμπύλες το συνολικό μήκος φθάνει στα 8 χιλιόμετρα. Στην περιοχή όπου είναι η Σχολή Μηχανικού του Λουτρακίου, ανασκάφθηκαν τα αρχικά ογδόντα μέτρα της Διόλκου.

Το 1883 ο Γερμανός αρχαιολόγος Habbo Gerhard Lolling έγραφε για τα ορατά υπολείμματα της Διόλκου. Αυτή είναι μία σύγχρονη μαρτυρία. Η οδός αυτή η οποία έχει στρωθεί με κυβόλιθους πώρινους, φέρει πλάτος 3,5 έως και 5 μέτρα, ανάλογα το σημείο. Σε όλο το μήκος της οδού, έχουν δημιουργηθεί δυο αυλακώσεις παράλληλες, που απέχουν μεταξύ τους έναμιση μέτρο σταθερά καθ' όλο το μήκος. Σε σημεία που έχουν διατηρηθεί καλύτερα, φαίνονται χαράξεις επάνω στους κυβόλιθους, που έχουν γίνει για μεγαλύτερη ασφάλεια του τροχοφόρου οχήματος κατά την κίνησή του. είχε ως στόχο τη μεγαλύτερη ασφάλεια και αποτελεσματικότητα στη μεταφορά πλοίων (www.laografiko-perachoras.gr). Η πρόσφατη προσπάθεια προστασίας, αποκατάστασης και ανάδειξης της Αρχαίας Διόλκου από την Περιφέρεια Πελοποννήσου μέσω ΠΕΠ, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, αποτελεί σύγχρονη εφαρμογή των αρχών της Σύμβασης Φλωρεντίας (2000) για τη διαχείριση και ανάδειξη του τοπίου ως δημόσιας πολιτικής.

Η διαδρομή συνεχίζεται προς τη λίμνη Βουλιαγμένης, άλλο ένα φυσικό-πολιτισμικό στοιχείο της περιοχής.

Η κατασκευή της αποδεικνύει ότι κάθε τεχνική λεπτομέρεια έκφραση της ανθρώπινης ικανότητας να διαπραγματεύεται το φυσικό τοπίο και να το μετατρέπει σε εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης (Τερκενλή, 1996, σ. 76).

3.6 Ισθμός της Κορίνθου

Η τομή του αποτελεί ένα έργο όπου πολλοί στο πέρασμα των αιώνων μελέτησαν με πρώτο τον Περίανδρο. Η Διώρυγα στην θέση του Ισθμού ενώνει Κορινθιακό κόλπο με τον Σαρωνικό κόλπο. Το 1893 ολοκληρώθηκε η διάνοιξη με 6 km μήκος και 21m πλάτος.

Ο Κορινθιακός κόλπος είναι ασύμμετρος μορφολογικά με εύρος και βάθος αυξανόμενο προς τα ανατολικά. Η επιθυμία για διάνοιξη υδατικού περάσματος διατρέχει πολλούς αιώνες — από τον Δημήτριο Πολιορκητή, τον Ιούλιο Καίσαρα και τον Καλιγούλα — αποδεικνύοντας ότι ο Ισθμός ως πολιτιστικό τοπίο έφερε συνεχή παρουσία στη συλλογική φαντασία και πολιτική σκέψη της αρχαιότητας.

Την διάνοιξη την μελέτησε και ο Ι. Καποδίστριας αλλά εγκατέλειψε την ιδέα λόγω της οικονομικής αδυναμίας.

Η διάνοιξη της Διώρυγας της Κορίνθου επί της γραμμής που χαράχθηκε επί Νέρωνος. Με σχέδια του Μπέλα Γέρστερ, Ούγγρου πολιτικού μηχανικού τα έτη 1882–1893 επί Χαριλάου Τρικούπη αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα έργα του νεότερου ελληνικού κράτους, προσθέτοντας ένα νέο στρώμα στην πολυαιώνια ιστορία του τόπου. Στις 22 Απριλίου 1882 γιορτάστηκαν τα εγκαίνια της διάνοιξης. Η νέα αυτή ανθρώπινη επέμβαση δεν αντικατέστησε την προηγούμενη ιστορία αλλά εντάχθηκε σε μια ήδη διαμορφωμένη ακολουθία παρεμβάσεων, επαληθεύοντας τη θέση του ICOMOS (2009) ότι τα τοπία κληρονομιάς είναι ζωντανά συστήματα που φέρουν αλληπάλλληλα στρώματα χρήσης.

Σύμφωνα με το ICOMOS (2008), η αξία ενός πολιτιστικού τοπίου δεν εντοπίζεται μόνο στα επιμέρους μνημεία αλλά στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους. Στον Ισθμό συνυπάρχουν το φυσικό ανάγλυφο, το αρχαίο τεχνικό έργο της Διόλκου, η αρχαιολογική μνήμη των Ισθμίων, η νεότερη Διώρυγα και η σύγχρονη εμπειρία του επισκέπτη — σχηματίζοντας ένα πολύστρωματικό πολιτιστικό τοπίο που είναι

ταυτόχρονα δρόμος επικοινωνίας, οικονομικός άξονας, στρατηγικό σημείο και χώρος πολιτισμικών συναντήσεων.

Η διάνοιξη βρισκόταν πάντα στα σχέδια από την αρχαιότητα λόγω της οικονομικής πολιτικής, δύναμης που θα αποκτούσε η περιοχή που θα έλεγχε το σημείο αυτό.

Εικόνα 7 Το «πέραμα» στον Ισθμό -Λουτράκι - Κόρινθος.

3.7 Ναός Ποσειδώνα στην Ισθμία 7^ο αι π.Χ. - Δείγμα τεχνολογικού πειραματισμού καινοτομίας της πρώιμης αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής

Εικόνα 8 Αρχαιολογικός Μουσείο Ισθμίας (Πηγή: <https://loutraki.gov.gr/el/Αρχαιολογικό>)

Ο μνημειακός ναός του Ποσειδώνα στην Ισθμία θεωρείται από τους πρωιμότερους και σημαντικότερους ναούς της αρχαίας Ελλάδας, που φέρει σημαντικούς τεχνολογικούς νεωτερισμούς της πρώιμης αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής.

Ο ναός χτίστηκε στις αρχές του 7ου αι, σε μια εποχή κατά την οποία η Κόρινθος αποτελούσε σπουδαία ναυτική δύναμη που συνέβαλε στη διασπορά του δωρικού ρυθμού, ο οποίος αποτελεί παράδοση παλαιότερη από ξυλοκατασκευή. Στην βόρειοανατολική πλευρά της Πελοποννήσου υπήρξαν στοιχεία του δωρικού ρυθμού και η αρχαία Κόρινθος βοήθησε στη διάδοση αυτού του αρχιτεκτονικού ρυθμού μέσω των αποικιών της. Η περιοχή ευρύτερα της Ισθμίας κατοικήθηκε περί το 5000 με 6000 π.Χ.. Εισήγαγε σημαντικούς αρχιτεκτονικούς πειραματισμούς, τεχνολογικούς νεωτερισμούς (Richard, 2018, 126), ιδέες, ιδιορρυθμία και πειραματισμό που η πρώιμη ελληνική αρχιτεκτονική εφάρμοσε χωρίς να καταφέρουν να ευδοκιμήσουν όλοι. Ο ναός ήταν από τους πρώτους με σκουφωτή στέγη με κεραμίδια όχι τυπικής μορφής που επικράτησε μεταγενέστερα. Το σχήμα που συναρμόζονταν στρωτήρες και

καλυπτήρες ήταν S. Το χαρακτηριστικό της σκουφωτής στέγης αργότερα εγκαταλείφθηκε από τους αρχιτέκτονες. Οι τοίχοι δημιουργήθηκαν συμπαγείς με λαξευτούς ορθογώνιους λίθους ως την στέγη. Προς ενίσχυση αυτών των τοίχων τοποθετήθηκαν και πεσσοί επιπλέον. Το κτίριο εξωτερικά έφερε ξύλινες κιονοστοιχίες που πατούσαν σε συνεχές και σταθερό θεμέλιο αντίθετα από τις βάσεις τις μεμονωμένες για να στηριχτεί το γείσο, το οποίο επέτρεπε πιθανά την διακόσμηση με τοιχογραφίες στους τοίχους, οι οποίες δεν σώζονται. Κίονες ξύλινους έφερε και στο εσωτερικό μέρος του ναού περιορίζοντας όμως την θέα του αγάλματος που βρισκόταν στο σηκό Επιπλέον απαιτούσε αυτό και άνοιγμα πλαϊνών εισόδων επιπλέον αντί μίας και κεντρικής. Αρκετές αρχές — λαξευμένοι λίθινοι τοίχοι, κιονοστοιχία, συνεχής θεμελίωση — εφαρμόστηκαν και αργότερα. Άλλες, όπως η κάτοψη και το σχήμα στέγης, δεν συνεχίστηκαν (Neer, 2018, 126). Η ανασκαφή έγινε από τον Paul Monceaux (1833), αργότερα από τους B.S. Jenkins και H. Megaw, και συστηματικά από τον Oscar Broneer (1959–1967) της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, που αποκάλυψε τον ναό, τις στοές, το ιερό του Παλαίμονα, δύο στάδια και ελληνιστικό οικισμό στη θέση Ράχη. Αργότερα η E. Gebhard (1980–1989) συνέχισε την έρευνα στο κεντρικό ιερό και τον οικισμό.

Ο αρχαιολογικός χώρος καθώς και το Μουσείο βρίσκονται στην Κυρά Βρύση. Ως αρχαιολογικός χώρος, ο ναός του Ποσειδώνα, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα ενός ευρύτερου πολιτιστικού τοπίου που περιλαμβάνει το ιερό των Ισθμίων, το Μουσείο Ισθμίας και τον περιβάλλοντα χώρο. Αποτέλεσε φορέα πολιτισμικής μεταφοράς σε μια εποχή πριν από την καθιέρωση οποιουδήποτε θεσμικού πλαισίου προστασίας κληρονομιάς. Η αξία του δεν εντοπίζεται μόνο στο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο αλλά στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ναού, της ευρύτερης περιοχής της Ισθμίας και της ιστορίας των πανελλήνιων αγώνων που φιλοξένησε — επαληθεύοντας τη θέση της UNESCO (2003) για την αδιαχώριστη σχέση υλικής και άυλης κληρονομιάς. Η κατανόηση του ναού ως τμήματος ενός ευρύτερου πολιτιστικού τοπίου και πολιτιστικής διαδρομής — από το Λουτράκι, μέσα από τον Ισθμό, ως τα Ίσθμια — είναι αυτή που αναδεικνύει την πλήρη αξία του (ICOMOS, 2008).

3.8 Ίσθμια: πανελλήνιο ιερό και φορέας πολιτιστικής έκφρασης

Ο Ισθμός, η Δίοικος στην αρχαιότητα θεωρούνταν ένα γεωγραφικό κέντρο λόγω του ότι ένωνε οδούς, δυο θαλάσσιους και δυο από ξηράς αντίθετους. Στην αρχαία οδό που

ένωνε Αθήνα με αρχαία Κόρινθο, στην περιοχή του σημερινού Ισθμού όπου υπήρξε η Δίοικος, στην Ισθμία υπήρξε το σημαντικό ιερό του Ποσειδώνα ή Μελικέρτη-Παλαίμονα. Προς τιμήν αυτού τελούνταν αθλητικοί και πνευματικοί πανελλήνιοι αγώνες κάθε δύο χρόνια, τα «Ισθμια». Στα 1200 π.Χ. οχυρώθηκε η θέση και γύρω στα 1100 π.Χ. τελούνταν ιεροτελεστίες. Ο χώρος κατοικήθηκε από το 5.000–6.000 π.Χ., ενώ οχύρωση τοποθετείται στα 1.200 π.Χ. και ιεροτελεστίες γύρω στα 1.100 π.Χ. Ο ναός οικοδομήθηκε τον 7ο αι. π.Χ. και πέρασε σε τρεις οικοδομικές φάσεις έως το 146 π.Χ. Τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. κατασκευάζεται αντίστοιχα το πρώτο στάδιο και στη συνέχεια ο περίβολος και το θέατρο. Στα ρωμαϊκά χρόνια επισκευάζεται ο ναός, το θέατρο παράλληλα με την ίδρυση ενός κυκλικού ναού του Παλαίμονα. Δημιουργείται και ένα λουτρό. Στα τέλη 4^{ου} αι. μ.Χ. εγκαταλείπεται ο ναός και τα οικοδομικά υλικά του θα χρησιμοποιηθούν αργότερα για την δημιουργία του Εξαμιλίου τείχους. (<https://www.culture.gov.gr> ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ) Αρχικά διεξήχθησαν ανασκαφές περιορισμένου μεγέθους σε έκταση και σε αποτελέσματα από τον Paul Monceaux το 1833 και στην συνέχεια από τους B.S. Jenkins και H. Megaw. Συστηματικές ανασκαφές έγιναν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Ο Oscar Broneer κατά τα έτη 1959-1967 ασχολήθηκε με το ναό του Ποσειδώνα, τις στοές, το ιερό του Παλαίμονα, τα στάδια και έναν ελληνικό οικισμό (στην θέση Ράχη). Αργότερα με την E. Gebhard, αποκαλύφθηκε το θέατρο, και στα 1967-1976 ο P. Clement έσκαψε σε κτήρια και το ρωμαϊκό λουτρό και στα 1980, 1989 η E. Gebhard έκανε έρευνα στο κεντρικό ιερό όπως και στον οικισμό. (<https://www.culture.gov.gr> Υπουργείο Πολιτισμού).

Το Ιερό των Ισθμίων υπήρξε ένα από τα τέσσερα μεγαλύτερα Πανελλήνια Ιερά αυτά της Ολυμπίας, των Δελφών και της Νεμέας μαζί με την Αθήνα υπήρξαν σημαντικοί φορείς πολιτιστικής έκφρασης στην αρχαιότητα. Η δεύτερη γιορτή σε σημαντικότητα όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για όλον τον αρχαίο κόσμο, είναι των Ισθμίων (Κοκκωνάκης, 2022, σ.70). Η λατρεία στους Θεούς, η τέλεση αγώνων προς τιμήν τους, η δημιουργία περίτεχνων ναών και οικοδομημάτων, η γλυπτική και όλο το υπόβαθρο του πνευματικού μέρους αλλά και των όποιων εξωτερικών γνωρισμάτων, συνθέτουν την πολιτισμική κληρονομιά της περιοχής. Σε αυτήν την πολιτισμική κληρονομιά θέση υψηλή κατέχει και ο αθλητισμός και η άυλη φύση της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως

ποιητικοί αγώνες. Τα Ίσθμια αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους θρησκευτικούς και πολιτιστικούς τόπους της αρχαίας Ελλάδας.

Ο Σαρωνικός κόλπος και η περιοχή των Ισθμίων, είναι συνδεδεμένη με τον θρύλο του Μελικέρτη – Παλαίμονα, τον γιο της Ινούς και του Αθάμαντα, ο οποίος πνίγηκε στον Σαρωνικό και το σώμα του μεταφέρθηκε με ένα δελφίνι στην παραλία στο Καλαμάκι.

Η σημασία των Ισθμίων υπερβαίνει τη θρησκευτική λειτουργία: ο χώρος λειτούργησε ως τόπος πανελλήνιων συνεδρίων και αναγγελιών. Λόγω της κομβικής θέσης τους αποτέλεσαν έναν τόπο ιδανικό για συνέδρια και συναθροίσεις, ανακηρύξεις. Το 481 π.Χ. οι ελληνικές πόλεις συγκεντρώθηκαν για να αντιμετωπίσουν την περσική απειλή. Το 337 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ ανακηρύχθηκε αρχιστράτηγος των Ελλήνων. Το 302 π.Χ. ο Δημήτριος Πολιορκητής γίνεται ηγεμόνας της Ελλάδας, το 196 π.Χ. ο ηγεμόνας Τίτος Κόϊντος Φλαμινίος ανακηρύσσει το αυτοδιοίκητο και ελεύθερο των Κορινθίων και η Κορινθία καθίσταται έδρα για την Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Το πανελλήνιο αυτό ιερό, ήταν σημαντικό για πολλούς λόγους. Υπήρξε χώρος έκφρασης της επιδεικτικής κατανάλωσης, μέσα από αθλητικές οργανώσεις, προσφορές στους θεούς. Αντί η επίδειξη αυτή του πλούτου να γίνει ως προσφορά σε τοπική ακρόπολη, η συνάντηση και οι προσφορές δίνονταν σε ουδέτερο έδαφος που είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός κοινωνικού δικτύου πέραν των τοπικών και πολιτικών δεσμών. Υπήρξε ένας εναλλακτικός χώρος αλληλεπίδρασης εκτός της πολιτικής του συγκεκριμένου τόπου, των καλύτερων όπως στο πλαίσιο διοργανώσεων αθλητικών αγώνων και υπήρξαν μηχανισμοί νομιμοποίησης πολιτικών θέσεων και αποφάσεων όταν υπήρξε περίοδος κρίσης. Απευθύνονταν σε ένα Θεό, εδώ στον Ποσειδώνα, για την σωστή κατεύθυνση της πορείας που έπρεπε να ακολουθηθεί. Η απάντηση δινόταν υπό την μορφή του χρησμού και αυτό συντελούνταν (Neer, 2018, σ.84).

Ο Σίσυφος ως βασιλιάς της Κορίνθου και θεός του καθιέρωσε αγώνες των Ισθμίων που χρονολογούνται περί το 582 π.Χ. με την πλήρη μορφή τους.

Ως πανελλήνιο Ιερό στην αρχαιότητα υπήρξε εναλλακτικός χώρος αλληλεπίδρασης, και εκτός της άμεσης σφαίρα της πολιτικής του τόπου. Στα Πανελλήνια Ιερά όπως των Ισθμίων διοργανώνονταν αγώνες προς τιμήν του Θεού. Στο ιερό του Ποσειδώνα ή Μελικέρτη-Παλαίμονα τελούνταν κάθε δύο χρόνια αθλητικοί και πνευματικοί

πανελλήνιοι αγώνες — τα Ίσθμια — που αποτελούσαν έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς του αρχαίου κόσμου.

Οι αθλητικοί αυτοί αγώνες περιλάμβαναν γυμνικά αγωνίσματα, στάδιο, δίαυλο, δόλιχο, οπλίτη δρόμου, πάλη, πυγμαχία, παγκράτιο και πένταθλο. Στην διάρκεια των αιώνων προστέθηκαν και πνευματικοί αγώνες, μουσικοί, τραγουδιού, ποιητικοί διαγωνισμοί, απαγγελίας. Κάθε δύο χρόνια τελούνταν και μουσικοί αγώνες. Οι νικητές δέχονταν ένα στεφάνι πεύκου ή αγριοσέλινου. Μέσω αυτών αναδεικνυόταν ο κοινωνικός χαρακτήρας και η πολιτική εκτός από τα ήθη, τις συνήθειες. Αγών στα αρχαία ελληνικά σήμαινε στην αρχή συγκέντρωση ως συνάθροιση (Μπαμπινιώτης, 2024, σελ. 63). Ο θεσμός σταμάτησε με την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο (146 π.Χ.), μεταφέρθηκε στη Σικυώνα, επανήλθε στα Ίσθμια με τον Ιούλιο Καίσαρα (42 μ.Χ.) και διατηρήθηκε έως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Οι αγώνες σταμάτησαν να διεξάγονται στον χώρο με την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο το 146 π.Χ. Μετά μεταφέρθηκαν στην Σικυώνα. Επανήλθαν στον χώρο των Ίσθμιων με τον Ιούλιο Καίσαρα το 42 μ.Χ. και διατηρήθηκαν έως τα τέλη του 4^{ου} αι.

Το πνεύμα των αγώνων ξαναζωντάνεψε ως ιδέα στην εποχή της Αναγέννησης αφήνοντας να φανεί η σημαντικότητα του στην ευρωπαϊκή πολιτιστική ιστορία, αναδεικνύοντας και τη διαχρονική επιρροή τους — μια επιρροή που επαληθεύει τη θέση της Harrison (2013, 30) ότι η κληρονομιά είναι σύγχρονη δραστηριότητα πάνω στο νόημα του παρελθόντος. Αυτές οι λειτουργίες — θρησκευτική, αθλητική, πολιτική, πολιτιστική — καθιστούν τα Ίσθμια χαρακτηριστικό παράδειγμα τόπου όπου το άυλο πολιτιστικό περιεχόμενο είναι εξίσου σημαντικό με την υλική κληρονομιά, σύμφωνα με τη Σύμβαση UNESCO (2003) για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά.

Τα Ίσθμια, ως πολιτιστικό τοπίο, αποτελούν σήμερα σημαντικό κόμβο στο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών της Κορινθίας. Η σύνδεσή τους με το Ηραίο της Περαχώρας — μέσω της «διπολικής διευθέτησης» που ανέλυσε ο Cosgrove (1984,) — δημιουργεί ένα χωρικό σύστημα νοήματος που υπερβαίνει τα επιμέρους μνημεία. Η ψηφιακή ανάδειξη αυτής της σύνδεσης μέσω γεωχωρικής τεκμηρίωσης στο Historypin παρέχει στον σύγχρονο επισκέπτη τη δυνατότητα να βιώσει τη διαδρομή ως ενιαία πολιτιστική εμπειρία (Božić & Tomić, 2024,). Η βυζαντινή περίοδος πρόσθεσε νέα στρώματα στο ίδιο πολιτιστικό τοπίο, με θρησκευτικά μνημεία που διατηρούνται έως σήμερα.

3.9 Λίμνη Βουλιαγμένης : φύση, μύθος και πολιτιστική μνήμη

Στη χερσόνησο της Περαχώρας βρίσκεται η λιμνοθάλασσα της Βουλιαγμένης, γνωστή στην αρχαιότητα ως Εσχατιώτις ή Γοργώπις.

Βρίσκεται δεκαέξι χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Λουτρακίου λίγα χιλιόμετρα πριν την περιοχή του Ηραίου. Φέρει μήκος δύο χιλιομέτρων, πλάτος ένα χιλιόμετρο και μέγιστο βάθος περί τα σαράντα μέτρα. Η λίμνη ενώνεται με ένα άνοιγμα καναλιού γύρω στα έξι μέτρα με την θάλασσα του Κορινθιακού κόλπου — χαρακτηριστικό που της προσδίδει μια μοναδική γεωγραφική και αισθητική ιδιαιτερότητα. Το βάθος της οφείλεται σε κατακρήμνιση υπόγειας σπηλιάς, γεγονός που συνδέει τη γεωλογική ιστορία της περιοχής με τη μορφολογία της λίμνης.

Ο σχηματισμός οφείλεται σε λεβητοεδή καθίζηση, κατακρήμνιση οροφής μιας υπόγειας σπηλιάς. Ως Εσχατιώτις αναφέρεται από τον Ξενοφώντα, (Ξενοφ. *Ελληνικά* vi,5^H). Γοργώπις ονομαζόταν κατά την παράδοση από την Γόργη, την κόρη του Μεγαρέα που πνίγηκε στη λίμνη, δίνοντάς της το αρχαίο όνομα αυτό. Το όνομα Γοργώπις υπονοεί και κάτι που συνέβη γρήγορα. Η λίμνη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τόπου όπου φύση, μύθος και ιστορική μνήμη συγκλίνουν στη συγκρότηση πολιτιστικού νοήματος — αυτό που ο Nora (1984) αποκαλεί *lieux de mémoire*. Βόρεια της λίμνης έχουν βρεθεί κατάλοιπα αρχαίου οικισμού, επιβεβαιώνοντας ότι η ανθρώπινη παρουσία στη λίμνη χρονολογείται τουλάχιστον από τους ιστορικούς χρόνους. Ευρήματα κατοίκησης από το 3.000 π.Χ. στις όχθες της, με μεσοελλαδικούς τάφους και μυκηναϊκή κεραμική, αναδεικνύουν τη λίμνη ως κέντρο ανθρώπινης δραστηριότητας από την προϊστορία.

Ως φυσικό στοιχείο, η λίμνη Βουλιαγμένης λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος στο δίκτυο πολιτιστικών τοπίων της χερσονήσου Περαχώρας: βρίσκεται στο δυτικό άκρο των Γερανείων, σε εγγύτητα με το Ηραίο και τον Φάρο Μελαγκάβι, συγκροτώντας έναν ενιαίο χώρο φυσικής και πολιτισμικής αξίας. Σύμφωνα με την αρχή της ICOMOS (2008) ότι η αξία ενός πολιτιστικού τοπίου προκύπτει από τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων του και όχι από τα μεμονωμένα χαρακτηριστικά τους, Η λίμνη αποκτά πλήρη νόημα μόνο στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτιστικής διαδρομής Λουτρακίου-Περαχώρας-Ηραίου. Η ψηφιακή ανάδειξή της μέσω πλατφορμών όπως το Historypin επιτρέπει τη σύνδεσή της με το ιστορικό και μυθολογικό υλικό που φέρει,

δημιουργώντας μια πολυχρονική αφήγηση του τόπου προσβάσιμη σε ερευνητές και επισκέπτες (Ridge, 2014). Η διαδρομή συνεχίζεται προς το Ηραίο της Περαχώρας, ένα από τα σημαντικότερα ιερά της αρχαίας Κορινθίας.

3.10 Η ανακάλυψη του Ηραίου: το αρχαιολογικό έργο του Humfry Payne ζωντανό πολιτιστικό τοπίο

Εικόνα 9 Ηραίο Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)

Η αρχαιολογική έρευνα του προϊστορικού κόσμου ως νεότερος κλάδος της αρχαιολογίας στην αρχή ταυτίστηκε με τον Heinrich Shliemann που ανακάλυψε την Τροία το 1870. Ακολούθησαν και άλλες ανασκαφές στην Ελλάδα με ευρήματα σημαντικά όπως του Evans. Ο ενθουσιασμός της επιστημονικής κοινότητας διεθνώς για την προϊστορία ξεκίνησε. Ο θεσμός των Αρχαιολογικών Σχολών ξεκινά το 1846 με την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και στην συνέχεια πολλές Αρχαιολογικές Σχολές πλέον έρχονται στην Ελλάδα. Τα ιστορικά μνημεία ως νοητικές κατασκευές τον 19^ο αι ακολουθούν τον ρομαντισμό ή τον εξορθολογισμό με ιδεολογικές αντιπαραθέσεις του Viollet-le-Duc , Ruskin, ο Camillo Boito και το ερώτημα συντήρηση ή αναστήλωση, διαμόρφωσαν ένα σύστημα ιδεών και τοπία ιστορικών μνημείων (Τουνικιώτης, 2019, 13)

Στις αρχές του 20^{ου} αι υπήρξε σύγχρονη λατρεία μνημείων κατά τον Alois Riegl. Το ιδεολογικό σύστημα σχετικά με τα ιστορικά μνημεία αποτελεί ένα θεμέλιο πάνω στο οποίο θα οικοδομηθεί η εθνική ταυτότητα καθώς και η ιστορική συνέχεια της ίδιας της

κοινωνίας. Η αναγνώριση στα κτήρια όπως και στα έργα τέχνης να εκφράζουν ιδανικά μιας κοινωνίας που τα δημιούργησε (Τουρκινιώτης, 2019, 14)

Η αρχαιολογική αποκάλυψη του Ηραίου της Περαχώρας έφερε στο φως και τα ιδανικά της κοινωνίας που τα δημιούργησε. Ο Βρετανός αρχαιολόγος Humfry Gilbert Garth Payne (1902–1936), η προσωπικότητα και η επιστημονική μέθοδος του οποίου αποτελούν ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία της ελληνικής αρχαιολογίας. Ο Payne, απόγονος του Richard Payne Knight — ο οποίος είχε αμφισβητήσει τη χρονολόγηση των γλυπτών του Παρθενώνα μετά τη μεταφορά τους στο Λονδίνο — σπούδασε στο Christ Church της Οξφόρδης και έγινε δεκτός ως σπουδαστής στη Βρετανική Σχολή Αθηνών το 1924. Το 1929, σε ηλικία 27 ετών, ανέλαβε ταυτόχρονα τη θέση του επιστημονικού συνεργάτη στο Merton College της Οξφόρδης και τη διεύθυνση της Βρετανικής Σχολής Αθηνών — σε μια εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για την Ελλάδα, που αντιμετώπιζε τις συνέπειες των Βαλκανικών πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής εκστρατείας.

Εικόνα 10 Ανασκαφή στο χώρο του Ηραίου με τον Payne (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr, Φωτογραφικό αρχείο: Αθανασίου Πρωτοπαππά)

Η επιλογή του Ηραίου ως ανασκαφικής θέσης, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της επιστημονικής διαίσθησης που χαρακτήριζε τον Payne. Αντίκρισε για πρώτη φορά το ακρωτήριο Μελαγκάβι από την κορυφή των Φαιδριάδων στους Δελφούς (1925) και από τον Ακροκόρινθο (1926), αναγνωρίζοντας σε αυτή τη γεωγραφική θέση τα χαρακτηριστικά μιας αρχαϊκής θέσης που δεν θα έφερε μεταγενέστερα κατάλοιπα. Το

1929 επισκέφθηκε την Περαχώρα για αυτοψία, και το 1930 εγκαταστάθηκε η βρετανική ανασκαφική αποστολή. Η επιλογή του τόπου επαληθεύει τη θέση του Berque για τη σχέση αρχαίων τόπων λατρείας με τη γεωγραφική ποιότητα του τοπίου: το Ηραίο, σε άμεση οπτική επαφή με τον Κορινθιακό κόλπο, είχε επιλεγεί από την αρχαιότητα για τη συμβολική και αισθητική δύναμη της θέσης του. Η σύζυγος του Payne, Dilys Powell, στο βιβλίο της αναφέρει ότι ο αρχαιολόγος περπάτησε ώρες στην περιοχή αναζητώντας όστρακα, αγγεία και κατάλοιπα τοίχων — και ήξερε ότι εκεί

Εικόνα 11 Ηραίο Περαχώρας Αρχαιολόγος Payne , Ανασκαφή στο χώρο του Ηραίου.

έπρεπε να σκάψει (Powell, 193 6, 70). Η ανασκαφή υπήρξε μία από τις σημαντικότερες της δεκαετίας του 1930 σε παγκόσμιο επίπεδο. Τον Μάιο του 1930 αποκαλύφθηκε ναός του 6ου αι. π.Χ. της Ακραίας Ήρας. Το 1932 ήλθε στο φως ένας δεύτερος ιερός χώρος — της Λιμενίας Ήρας — βάσει ενεπιγράφων αγγείων του 7ου και 6ου αι. π.Χ. και αναθηματικής επιγραφής σε χάλκινο ειδώλιο ταύρου, 200 μέτρα ανατολικά. Αποκαλύφθηκαν επίσης ένας μνημειακός βωμός με ιωνικούς κίονες, διώροφη στοά με

δωρικό ρυθμό στο ισόγειο και ιωνικό στον άνω όροφο — αφιέρωμα του Δημήτριου Πολιορκητή στην αναδιοργάνωση του ιερού γύρω στο 300 π.Χ. Το 1933 αποκαλύφθηκε κάτω από τα θεμέλια ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη ένας αψιδωτός γεωμετρικός ναός και ένας αρχαϊκός ναός μεγαλύτερων διαστάσεων, τεκμηριώνοντας τρεις οικοδομικές φάσεις του ιερού

Εικόνα 12 Ηραίο Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)

Εικόνα 13 Ηραίο Περachώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περachώρας, www.laografiko-perachoras.gr)

Ο πλούτος των κινητών ευρημάτων της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου ήταν εξαιρετικός: αναθήματα παράκλησης και ευγνωμοσύνης, πήλινα, χάλκινα και ελεφαντοστέινα ειδώλια με θεϊκές μορφές ή μυθικά πλάσματα (σφίγγες, γρύπες), κοσμήματα, σκαραβαίοι, γλυπτά, χάλκινοι λέβητες, κορινθιακά, λακωνικά και ροδιακά αγγεία με ιδιαίτερη αισθητική αξία. Σήμερα αρκετά φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Τα ευρήματα αυτά φώτισαν καίριες πτυχές της κορινθιακής τέχνης και των δικτύων εμπορικών ανταλλαγών της αρχαϊκής εποχής, τεκμηριώνοντας τη διεθνή εμβέλεια του ιερού — αποδείξεις εισαγωγών από δυτικές και φοινικικές περιοχές αναδεικνύουν τον ρόλο του Ηραίου ως κόμβου στα υπερπόντια δίκτυα της Κορίνθου.

Η ανασκαφή του Payne, ανέδειξε επίσης μια σημαντική κοινωνική διάσταση: η συμμετοχή κατοίκων της Περachώρας στο ανασκαφικό έργο δημιούργησε δεσμούς αμοιβαίας εκτίμησης μεταξύ της επιστημονικής κοινότητας και της τοπικής κοινωνίας. Η πρόταση για ίδρυση τοπικού Μουσείου — η αγορά της αναγκαίας έκτασης με χρήματα που συνεισέφεραν οι ίδιοι οι Περachωρίτες αποτελεί εμβληματική χειρονομία — αποτελεί πρώιμο παράδειγμα κοινοτικής συμμετοχής στη διαχείριση της κληρονομιάς, σε αντιστοιχία με αρχές που η Διακήρυξη της Βουδαπέστης (2002) και

η Σύμβαση UNESCO (2003) θεσμοθέτησαν επίσημα δεκαετίες αργότερα. Η ιδέα ενός τοπικού Μουσείου που θα συγκεντρώνει ευρήματα που βρίσκονται διασκορπισμένα σε ευρωπαϊκά μουσεία παραμένει επίκαιρη ως πρόταση ανάδειξης του τόπου.

Ο Payne επισκέφθηκε την Περαχώρα για τελευταία φορά στις αρχές του 1936, επιστρέφοντας από διαλέξεις στην Αμερική, εν μέσω πυρετώδους εργασίας για τη δημοσίευση των ευρημάτων. Σύμφωνα με την καταγραφή της συζύγου του, κατά την τελευταία επίσκεψη στον φάρο Μελαγκάβι αναφώνησε «Γεια σου, φανάρι» στα ελληνικά — μια φράση που αποτυπώνει τη βαθιά σχέση που είχε αναπτύξει με τον τόπο. Πέθανε τον Μάιο του 1936 από μόλυνση στο αίμα στο Νοσοκομείο Ευαγγελισμός, σε ηλικία 34 ετών (Powell, 1936, 56). Το έργο της ανασκαφής συνεχίστηκε από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή και την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Το αρχαιολογικό έργο του Payne στο Ηραίο αποτελεί παράδειγμα της τρόπου με τον οποίο η επιστημονική ανακάλυψη μπορεί να αναδείξει τη διαχρονική αξία ενός τόπου ενεργοποιώντας ταυτόχρονα την τοπική κοινότητα. Υπό αυτή την οπτική, το Ηραίο δεν αποτελεί απλώς αρχαιολογικό κατάλοιπο αλλά ζωντανό πολιτιστικό τοπίο — ακριβώς αυτό που το ICOMOS (2009) ορίζει ως «ζωντανό σύστημα» που φέρει ρυθμό αλλαγής ανάλογο με τον φυσικό περίγυρο, τον πολιτισμό και το κλίμα. Η ψηφιακή τεκμηρίωση της ιστορίας της ανακάλυψης — φωτογραφικό υλικό από τις ανασκαφικές περιόδους, αρχειακά κείμενα, μαρτυρίες κατοίκων — μέσω πλατφορμών όπως το Historypin προσφέρει τη δυνατότητα να αναδειχθεί αυτή η διάσταση της ζωντανής μνήμης του τόπου, συνδέοντας παρελθόν και παρόν σε μια ενιαία αφήγηση (Ridge, 2014, 80 · Terras, 2016, 432).

3.11 Διπολική διευθέτηση τρόπος διαμοίρασης του τοπίου

Εικόνα 14 Ηραίο Περαχώρας (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Περαχώρας, www.laografiko-perachoras.gr)

Ηραίο Περαχώρας , Ιερό Ποσειδώνα (Neer, 2018, σ.84).Οι ναοί στην αρχαιότητα αντιπροσώπευαν σημαντικά στάδια των ελληνικών πόλεων- κρατών και της πολιτικής εξέλιξής τους. Η πόλη – κράτος υπήρξε μία κοινότητα ανθρώπων που έφεραν σχέσεις περίπλοκες όπως της ισχύος, καθώς και της πίστης. Ο συσχετισμός των ορατών καταλοίπων με την αθέατη πλευρά της κοινωνικής ζωής είναι μια πρόκληση για τους αρχαιολόγους. Στην διαδικασία αυτή της εξέτασης ενεργό ρόλο παίζουν και άλλες μαρτυρίες αρχαιολογικές, όπως η τέχνη και η τεχνοτροπία, η κεραμική, η ιστορία των ρυθμών,. Στο ναό διακρίνονταν τρία στοιχεία, ο βωμός για τις θυσίες, ένας ναός όπου θα στεγάζονταν το λατρευτικό άγαλμα και τα αναθήματα και η είσοδος με έναν περίβολο για οριοθέτηση του χώρου. Πριν τον 8^ο αι π.Χ. ένα μεγάλο μέρος των θρησκευτικών δραστηριοτήτων τελούνταν σε χώρο ελεύθερο και όχι σε ναό όπως για παράδειγμα οι θυσίες, στην ύπαιθρο μέσα σε άλση ιερά και μέρος αυτής στην οικία τοπικών ηγεμόνων, όπως συνέβαινε στην εποχή του χαλκού, όπου ο βασιλιάς αποκτούσε αυτό το προνόμιο της επικοινωνίας με την θεότητα. Αυτό έφθινε με τον χρόνο όσο το προβάδισμα της εξουσίας πέρναγε στους πολιτικούς θεσμούς. Σταδιακά οι βασιλείς έπαψαν να ενσωματώνουν αυτήν την κυριαρχία. Η θρησκεία αποτέλεσε μέρος της κρατικής διακυβέρνησης και οι ιερείς λειτούργησαν ως δημόσιοι λειτουργοί. Αφού η λατρεία απομακρύνθηκε από την ηγεμονική οικία ήταν αναγκαίο να δημιουργηθεί μία νέα θέση για να στεγαστεί και αποτέλεσμα αυτού ήταν να γεννηθεί ο ελληνικός ναός και σε αυτό έπαιξε ρόλο και η αρχιτεκτονική (Neer, 2008, σ. 82).

Οι Έλληνες από τον 6^ο αι άρχιζαν να δημιουργούν ναούς σε μνημειώδη κλίμακα. Κοινότητες στην Γεωμετρική εποχή είχαν τοπικούς ηγεμόνες. Ο ναός ως οίκος Θεού στα πρώτα αρχιτεκτονικά κτίρια θύμιζε την κατοικία του ηγεμόνα. Αίθουσα μακρόστενη, αψιδωτή, με πρόπυλο συχνά, θεμέλια λίθινα και πλίνθινους τοίχους με αχυροσκεπή. Ο τύπος αυτός είναι από το Λευκαντί γνωστός.

Ένα ομοίωμα ναού πήλινο από το Ηραίο της Περαχώρας αποτυπώνει την όψη των κτιρίου αυτού, ναού ή αψιδωτής οικίας του πρώιμου 8^ο αι π.Χ., αφήνοντας να σχηματίσουμε μια ιδέα. Τα ευρήματα από το Ηραίο της Περαχώρας ήταν πλούσια και ειδικά σε αναθήματα.

Στην ελληνική αρχαιότητα η άνοδος μιας πόλης- κράτους συνδεόταν με την εξέλιξη του θρησκευτικού ιερού που διέθετε.

Τα αναθήματα και τα κτίρια που αποδίδονταν προς τιμήν των θεών, ήταν ένας δείκτης και των πολιτιστικών θεσμών στην καθημερινότητα. Τα κτήρια αυτά απαιτούσαν λόγω μεγέθους σημαντικό εργατικό δυναμικό καθώς και υλικά. Όμως κίνητρο για την δαπάνη υπήρξε και ο παράγοντας της πολιτικής κατάστασης και αναγκαιότητας, διότι αντιπροσώπευε την πολιτική εξέλιξη στην κάθε ελληνική πόλη όπως αναφέραμε. Ο ναός στην συνέχεια έφερε δυο σημαντικές λειτουργίες αυτής της αφιέρωσης του ναού στον Θεό συνολικά από την κοινότητα, και αυτής της φύλαξης του ιερού αγάλματος του θεού και των προσφορών σε αυτό. Ο ναός κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργεί στην συνείδηση των πιστών την ανάγκη να λειτουργήσουν μαζί. Οι ναοί μαρτυρούν και το στάδιο οργάνωσης ευρύτερα της ίδιας της πόλης, φυσικά και της οχύρωσής της όπως και την μετακίνηση στην περιφέρεια της πόλης των νεκροταφείων. Θνητοί, θεοί, νεκροί απέκτησαν ευδιάκριτες ζώνες. τον 8^ο αι π.Χ. Φυσικά υπήρξε αύξηση πληθυσμού, πλούτου, συγκέντρωση εξουσίας, δικαιώματα στην ιδιοκτησία όπως και τυπικό καθορισμού των ιδιοκτησιών της γης. Τα όρια τον 8^ο αι είτε πρόκειται για την τέχνη είτε για την οργάνωση χώρου είχαν σημασία μεγάλη.

Αρκετές ελληνικές πόλεις – κράτη, χρησιμοποίησαν τα ιερά με σκοπό την οριοθέτηση της επικράτειάς τους. Υπήρχαν πόλεις που έφεραν δυο ιερά μεγάλα ένα στο κέντρο και το άλλο στις παρυφές.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η Κόρινθος όπου τον 8^ο αι π.Χ. επένδυσε σε ιερά στον Ισθμό το ιερό του Ποσειδώνα και στην Περαχώρα το Ηραίο, πριν την οργάνωσή της

σε αστικό κέντρο. Κύριο ιερό θεωρήθηκε του Ποσειδώνα στην Ισθμία 7^ο αι . Η Ισθμία βρίσκεται στην οδό που ενώνεται η Κεντρική Ελλάδα με την Πελοπόννησο και αποτελώντας μια στρατηγική θέση και λόγω αυτού δέχτηκε πλήθος αναθημάτων που έφεραν την μορφή όπλων, τριπόδων κ.α. Από την άλλη η θέση του Ηραίου της Περαιχώρας στον Κορινθιακό Κόλπο ήταν κύρια για έλεγχο της ναυσιπλοΐας όπως μαρτυρούν και πλήθος των αναθημάτων από την περιοχή που περιλάμβαναν δυτικές και φοινικικές εισαγωγές με κύρια τα γυναικεία αντικείμενα, κοσμήματα κ.α.

Τα δύο ιερά του Ποσειδώνα και του Ηραίου έφεραν αντιθέσεις μεταξύ τους όπως αυτής του πολέμου στα Ίσθμια και του εμπορίου στο Ηραίο. Αντίθεση μεταξύ αρσενικού που αντιπροσώπευε τον πόλεμο των Ισθμίων και το θηλυκό που αντιπροσώπευε το Ηραίο, ακόμα μεταξύ τοπικού και άλλου ξένου. Άρα η Περαιχώρα και η Ισθμία εν ολίγοις επιβεβαίωναν την ηγεμονία που είχε η Κόρινθος στον Ισθμό και στην ναυσιπλοΐα. Η δύναμη των Μεγαρέων εξουδετερώθηκε από την Κόρινθο. Έτσι η διαμόρφωση των περιφερειακών ιερών όπως και η διαμόρφωση των νεκροταφείων πέραν των τειχών καθόρισαν την πόλη-κράτος.

Αυτή η διπολική διευθέτηση υπήρξε ένας τρόπος όπου οι πόλεις που αναδύονταν **διαμοίραζαν εν τέλει και το τοπίο** (Neer, 2018, σελ. 126).

Στην Περαιχώρα στο Ηραίο ο παλαιότερος ο αψιδωτός ναός στην ακτή το 720 π.Χ. αντικαταστάθηκε από ένα ιερό ορθογώνιο στον απέναντι λόφο στο Ναό του Απόλλωνα.

3.12 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο Φάρος στο ακρωτήριο Μελαγάβι - κατάληξη της πολιτιστικής διαδρομής

Εικόνα 15 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο (ΦΕΚ1370/Β/18-10-2001) (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Παραχώρας:
www.laografiko-perachoras.gr)

Εικόνα 16 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο (ΦΕΚ1370/Β/18-10-2001) (Πηγή: Λαογραφικό Μουσείο Παραχώρας:
www.laografiko-perachoras.gr)

Η πολιτιστική διαδρομή θα οδηγήσει από το Ηραίο στο βραχώδες σημείο του ακρωτηρίου Μελαγάβι , στο δυτικό άκρο των Γερανείων όπου εκεί υψώνεται ένας

πέτρινος φάρος. Η θέση του δεν είναι τυχαία, καθώς το ακρωτήριο αυτό που ευρύτερα φιλοξενεί και το Ηραίο, αποτελεί ένα ιδιαίτερο γεωμορφολογικό σημείο, όπου η ξηρά συναντά τον Κορινθιακό κόλπο και διαμορφώνει ένα τοπίο ιδιαίτερης αισθητικής και συμβολικής αξίας. Η απότομη ακτογραμμή, το βραχύδες ανάγλυφο και η ανοιχτή θέα προς τον θαλάσσιο χώρο δημιουργούν ένα φυσικό πεδίο παρατήρησης, το οποίο από την αρχαιότητα συνδέθηκε με την κίνηση, την επικοινωνία και τη ναυτική δραστηριότητα.

Ο φάρος είναι ένας πύργος και εμφανίζεται ως ανθρώπινη παρέμβαση μέσα σε ένα ήδη διαμορφωμένο φυσικό περιβάλλον. Η λειτουργία του το 1897 εντάσσεται στην ιστορία του ελληνικού φαρικού δικτύου. Πηγή ενέργειας αποτέλεσε για τον φάρο το πετρέλαιο και απέδιδε ανά 10 δλ. μία αναλαμπή με 20ν.μ. φωτοβολία . Η ανάγκη οργάνωσης της ναυσιπλοΐας και της ασφαλούς διέλευσης των πλοίων στον Κορινθιακό κόλπο, μετέτρεψε ένα φυσικό σημείο προσανατολισμού σε οργανωμένο πολιτισμικό στοιχείο του παράκτιου χώρου. Με τον τρόπο αυτό, ο φάρος δεν λειτουργεί μόνο ως τεχνική υποδομή αλλά ως μέρος της ιστορικής εξέλιξης της σχέσης του ανθρώπου με τη θάλασσα. Σήμερα ο Φάρος Μελαγκάβι υπάγεται στην Υπηρεσία Φάρων του Πολεμικού Ναυτικού. Με την κατασκευή του λειτουργούσε με προσωπικό φαιοφυλάκων. Κατά τον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, δεν λειτούργησε και επανήλθε . σε λειτουργία το 1947 . Το 1982 έγινε αντικατάσταση των μηχανημάτων πετρελαίου και ηλεκτροδοτήθηκε (<https://yf.hellenicnavy.gr/faros-melagavi-loutraki>, Πολεμικό Ναυτικό)

Η αξία του στο πολιτιστικό τοπίο της περιοχής προκύπτει από τη συνύπαρξη διαφορετικών διαστάσεων. Η φυσική διάσταση εκφράζεται μέσα από τη γεωμορφολογία των Γερανείων, την ακτογραμμή και τη θέα προς τον Κορινθιακό κόλπο και τις Αλκυονίδες νήσους. Η ιστορική διάσταση συνδέεται με τη διαχρονική χρήση του θαλάσσιου περάσματος και την ανάγκη επικοινωνίας και προσανατολισμού. Η πολιτισμική διάσταση προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος ενσωμάτωσε ένα τεχνικό έργο στο φυσικό περιβάλλον, δημιουργώντας ένα νέο σημείο αναφοράς και μνήμης.

Ο Φάρος Μελαγκάβι αποτελεί συνέχεια του πολιτιστικού τοπίου μαζί με την περιοχή του Ηραίου, αλλά και ένα ξεχωριστό τοπίο που περιλαμβάνει ακρωτήριο και την θάλασσα. Αποτελεί μόνο αισθητική εμπειρία στο φως της ημέρας και διαφορετική το

βράδυ όπου το φως του φάρου αναβοσβήνει δημιουργώντας και άλλη αίσθηση του φωτός αυτού και της περιοχής.

Το τοπίο του Ηραίου όπου καταλήγει στον φάρο προτρέπει σε μια διαδικασία ανάγνωσης του χώρου, όπου ο επισκέπτης βιώνει την σύνδεση μεταξύ βουνού, θάλασσας, αρχαιολογικών καταλοίπων της περιοχής. Η εμπειρία της επίσκεψης μετατρέπει το σημείο σε πολιτιστική διαδρομή, καθώς ο περιηγητής συνδέει το φυσικό περιβάλλον με τις ιστορίες, τις μνήμες και τα νοήματα που φέρει ο τόπος.

Η διαδρομή που συμπεριλαμβάνει την Λίμνη της Βουλιαγμένης, το Ηραίο, τον Φάρο αποτελεί μία πολιτιστική διαδρομή του Λουτρακίου. Ο Φάρος Μελαγκάβι μπορεί να λειτουργήσει ως ένας κόμβος σύνδεσης ανάμεσα στο φυσικό και πολιτιστικό κεφάλαιο της περιοχής. Η σημασία του δεν περιορίζεται στη λειτουργική του χρήση. Η θέση του στο ακρωτήριο, σε άμεση σχέση με το Ηραίο, τα Γεράνεια και τον θαλάσσιο χώρο, δημιουργεί ένα πολιτιστικό τοπίο όπου συνυπάρχουν το φυσικό ανάγλυφο, η ιστορική μνήμη, η ναυτική δραστηριότητα και η εμπειρία του επισκέπτη. Η διαδρομή προς αυτόν δεν αφορά μόνο τη μετακίνηση στον χώρο, αλλά αποτελεί μια διαδικασία αποκάλυψης των πολλαπλών στρωμάτων του τοπίου: του γεωλογικού σχηματισμού, της αρχαίας παρουσίας στην περιοχή του Ηραίου, της ναυτικής ιστορίας και της σύγχρονης εμπειρίας του επισκέπτη.

3.13 Ιαματική παράδοση και συλλογική ταυτότητα του τοπίου

Εικόνα 17 Δημοτική Ιαματική Πηγή - Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936

Ο τόπος αυτός αποτελεί κέντρο λουτροθεραπείας και ποσιθεραπείας με αποτελέσματα εξαιρετικά σε παθήσεις, σε συνδυασμό με την αξία που φέρει το κλίμα -ήπιο και ξερό- και η θαλασσοθεραπεία.

Θέρμαι, ονομαζόταν στην αρχαιότητα λόγω ταύτισής με τη Θερμία Άρτεμη και τον Απόλλωνα, -όπου είχε ιδρυθεί ιερό στους πρόποδες των Γερανείων, ακριβώς πάνω από το τεκτονικό ρήγμα, από όπου αναβλύζει το ιαματικό νερό.- προστάτες των ιαματικών υδάτων, ως πράξη ιεροποίησης που μετατρέπει εξαρχής το φυσικό υπόστρωμα σε ιερό τοπίο, όπου η θεραπευτική ιδιότητα του νερού συνδέεται άμεσα με το θείο. Η μυθολογική εξιστόρηση θέτει ως προστάτες στις εισόδους της Διόλκου – Ισθμού- τον Θεό Απόλλωνα και τον θεό Ποσειδώνα στα Ίσθμια. Το ιερό του Απόλλωνα, συνδέεται με την εορτή των Υδροφορίων ως μέρος των Ανθεστηρίων, που τελούνταν στην μνήμη των θυμάτων από τον κατακλυσμό. Στην περιοχή λειτούργησε Ασκληπιείο όπως και στις Κεγχρεές και αυτό επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα και αναφορές αρχαίων συγγραφέων περί ύπαρξης οργανωμένου συνουκισμού από την αρχαιότητα (Κουκουλάς, 1991, 39-44).

Στην αρχαία Κόρινθο κατά την ελληνιστική εποχή το Ασκληπιείο, συνδεόταν με την πηγή της Λέρνας. Τα Ασκληπιεία οργανώνονταν ως χωρικές δομές για να προσφέρουν το κατάλληλο περιβάλλον και εξασκούσαν σε θεραπευτικές μεθόδους, όπως η εγκοίμηση. Ο σοφός Χείρωνας Κένταυρος δίδαξε στον μαθητή του Ασκληπιό, την γνώση της εσωτερικής πραγμάτωσης του ανθρωπίνου οργανισμού. Ο Ασκληπιός ακολούθησε την διδασκαλία αυτή της αναγέννησης και της τροφοδοσίας των κυττάρων αξιοποιώντας το υποσυνείδητό μέρος του νου, για να φέρει ανανέωση, χαλάρωση, ή και ίαση. (Μαργιωρής, 1991, 5). Η θεραπεία δεν νοούνταν ως αμιγώς σωματική διαδικασία, αλλά ως ολιστική εμπειρία που εμπεριέχει θρησκευτική, αισθητική και κοινωνική διάσταση. Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου αποτελεί το πιο γνωστό παράδειγμα αυτού του ολιστικού θεραπευτικού μοντέλου στην αρχαία Ελλάδα, στο οποίο η εγκοίμηση, η αρχιτεκτονική, το νερό και η φύση συνεργάζονταν για τη σωματική και ψυχική ίαση (Τσάρτας, 1996, σ. 40).

3000 χρόνια πριν οι αρχαίοι Έλληνες και στην συνέχεια Ρωμαίοι και Βυζαντινοί, κ.α. αξιοποιούσαν την ιαματική δράση του νερού, ως εναλλακτική προσέγγιση θεραπείας, ψυχοσωματικής ευεξίας και χαλάρωσης,

Ο θερμαλισμός αποτελεί μια θεραπευτική διαδικασία, η οποία στο κέντρο της έχει την χρήση των ιαματικών πόρων για ίαση, αποκατάσταση φυσική και ψυχική. .

Ως πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας δημιούργησε μια εικόνα κοσμοπολίτικης ζωής με καζίνο και υποδομές αναψυχής .

Το 1921 στο Λουτράκι κατασκευάστηκε η πρώτη Ιαματική Πηγή και το 1934 ολοκληρώθηκε και φέρει την μορφή που έχει σήμερα. Ένα ιδιαίτερο κυκλικό κτίριο εξωτερικά, διαθέτει εσωτερικά εντυπωσιακά ψηφιδωτά, του Στέφανου Ξενόπουλου (1872- 1952) και των μαθητών του(αναλύεται στο Genius loci).

Εικόνα 18 Δημοτική Ιαματική Πηγή - Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936

Σήμερα στον σύγχρονο χώρο του θερμαλιστικού κέντρου εφαρμογής ολιστικού προτύπου σωματικής και ψυχικής ίασης στο Λουτράκι, προσφέρονται σύγχρονες τεχνικές για τους λουόμενους με στόχο την ενδυνάμωση, την ευεξία, την χαλάρωση, την ίαση.

Η σχέση με το περιβάλλον το ιαματικό αποβλέπει στο να βιωθεί ο χώρος μέσω όλων των αισθήσεων για να προσληφθεί η εμπειρία. Η αισθητική δεν λειτουργεί ως απόσταση παρατήρησης αλλά ως σωματική εμπύθιση, μέσα από ένα ολιστικό βίωμα.

Σύμφωνα με τον Maurice Merleau – Ponty (1908 -1961) *Thinking through the Body*, τον Γάλλο φιλόσοφο, εκπρόσωπο της φαινομενολογικής σκέψης, το σώμα αποτελεί μία αρχή συγκρότησης της ύπαρξης και της εμπειρίας μας στον κόσμο. Η αξία της συναισθητικής αντίληψης αναφέρεται στις αισθήσεις και στην επικοινωνία τους με την αναγνώριση κάθε δομής πραγμάτων. Το σώμα παρουσιάζει ένα συνειρμικό σύστημα, με όλες τις λειτουργίες να συνδέονται κατά την κίνηση στον κόσμο. Η φαινομενολογική προσέγγιση του Merleau Ponty, φέρει επιρροές και από τον Richard Shusterman, *Thinking through the Body*, παρουσιάζοντας το σώμα ως ένα εύπλαστο όργανο της αντίληψης, το οποίο εξελίσσεται, μεταλλάσσεται. και εκφράζεται μια πνευματικότητα όπου αποτελεί ένα μέσο σημαντικό για την αντίληψη κάθε είδους και όχι μόνο του υλικού σώματος. Η συνείδηση του σώματος συνδιαμορφώνεται και από τον πολιτισμό και από την παράδοση και το σώμα .

Στο θερμαλιστικό βίωμα δίνεται σημασία στην αξία που³⁷ φέρουν οι περιφερειακές αισθήσεις, οι οποίες συνολικά συλλαμβάνουν το περιβάλλον και τις μεταβολές που γίνονται στον χώρο και το νόημα. Η δυναμική του ιαματικού νερού πρώτα και ο χώρος μετά του θερμαλιστικού κέντρου ή παλαιότερα του Ασκληπιακού θεραπευτικού κέντρου παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαδικασία της αισθητηριακής αντίληψης στο να γίνονται διακριτά στα στάδια της τελετουργίας αυτής και την σωματοποίηση και του ιαματικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Pallasmaa οι αναμνήσεις και οι φανταστικές απεικονίσεις συνδέονται και αποθηκεύονται σε όλο το σώμα, στους μυς, στο δέρμα, στο σκελετό. Άρα τα όργανα όλα του σώματος καθώς και οι αισθήσεις μας θυμούνται και σκέφτονται³⁸ . Σημαντική στην ανθρώπινη ζωή είναι η απτική αίσθηση. Το δέρμα θεωρείται το πιο παλιό καθώς ευαίσθητο όργανο και το πρώτο μέσο για την επικοινωνία. Έως και στο μάτι το διάφανο στρώμα που φέρει ο

³⁷ Shusterman R (2012). *Thinking Through the Body, Essays in Somaesthetics* New York: Cambridge University Press, σ. 3-5, 227

³⁸Pallasmaa, *The Eyes of the Skin, Architecture and the Senses*. 60

κερατοειδής είναι ένα στρώμα δέρματος τροποποιημένου. Η αφή θεωρείται ο γονιός για τα μάτια. Το άγγιγμα ως αισθητηριακός τρόπος ολοκληρώνει την εμπειρία του κόσμου και του εαυτού (Pallasmaa, 2023, 14- 15). Άρα ο θερμαλισμός βοηθά, ενεργοποιεί τον ανθρώπινο οργανισμό, ο οποίος εμπεριέχει κάποια προλεκτικά νοήματα όπως και μνήμες, που έχουν βιωθεί να μεν ενσώματα αλλά δεν γίνονται κατανοητά σε διανοητικό επίπεδο. Η θερμαλιστική πρακτική ως όχημα μας ενώνει με κάτι παρελθοντικό, πιο πρωτόγονο αλλά μας βοηθά να αντιληφθούμε και την μετεξέλιξη της ύλης του ανθρώπου, τον χρόνο και υλικές εκφράσεις. Συνθέτει ένα πλαίσιο όμως νοηματοδοτούνται αντιδράσεις, και αποκρίσεις που φέρει η μνήμη τόσο του σώματος όσο και των αισθήσεων.

Η διαμόρφωση κάθε χώρου θερμαλιστικού στο Λουτράκι έχει σαν στόχο να επιτευχθεί ένα ιαματικό βίωμα.

Ο θερμαλισμός αποτελεί για το Λουτράκι έναν κύριο άξονα διαχρονικά γύρω από τον οποίο έχει οργανωθεί διαχρονικά η ταυτότητα του Λουτρακίου..

Η μετάβαση από τον παραδοσιακό ιαματικό τουρισμό σε ένα ευρύτερο μοντέλο ευζωίας (wellness) αντανακλά τις σύγχρονες τάσεις του πολιτιστικού τουρισμού, στον οποίο η εμπειρία του τόπου δεν αναζητείται μόνο για τα μνημεία αλλά και για τη σωματική και αισθητική επαφή με το φυσικό περιβάλλον (Bouchenaki, 2015, 18). Υπό αυτή την οπτική, ο θερμαλισμός δεν αποτελεί μόνο τουριστικό προϊόν αλλά πολιτιστική πρακτική που διατηρεί αδιάκοπη την αρχαία σχέση ανθρώπου και φυσικού πόρου — μια πρακτική που εντάσσεται φυσικά στο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών της περιοχής.

Η σχέση του τόπου με το νερό δεν περιορίζεται στην οικονομική εκμετάλλευση ενός φυσικού πόρου: εκφράζει μια βαθύτερη πολιτισμική σχέση ανθρώπου και φύσης που ξεκινά από την αρχαιότητα και συνεχίζεται έως σήμερα. Ο θερμαλισμός λειτουργεί έτσι ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά κατά τη Σύμβαση UNESCO (2003) — μια ζωντανή παράδοση που αναπαράγεται από την κοινότητα σε απόκριση στο φυσικό περιβάλλον και στην ιστορία της.

3.14 Βυζαντινοί Ναοί και βυζαντινή αισθητική

Στα Γεράνεια όρη έως το ακρωτήριο υπήρχαν αρχαίες πόλεις όπως η Οινόη, το Πείραιον (Περαία Χώρα), και οι Θέρμες. Η αρχαία Πείραιος και η Ισθμική περιοχή αφού καταστράφηκε από τον Μόμμιο το 146 π.Χ. ελάχιστα κατά την Ρωμαϊκρατία στοιχεία ύπαρξης μιας οργανωμένης κοινωνικής ζωής έχουμε.

Στα μέσα του Μεσαίωνα (920-1270), οι νέες συνθήκες που επικράτησαν στον 11^ο αι επέτρεψαν στην δυτική Εκκλησία η οποία ένοιωθε να απειλείται από τους Βυζαντινούς και τους Μουσουλμάνους στη Νότια Ιταλία και Σικελία να στραφεί κατά της ανατολικής εκκλησίας και πολιτικά, δογματικά. Στα 1204, οι Σταυροφόροι κυριάρχησαν την Κωνσταντινούπολη, μοίρασαν το Βυζαντινό κράτος. Περιοχές όπως η Μεγαρίδα πέρασαν στον Βονιφάτιο και μέρη αυτών παραχωρήθηκαν στον Δελαρός. Και η περιοχή της Περαχώρας, καθώς και ο Σχοίνος, και παράλια παραχωρούνται σε έναν Φράγκο ευγενή (Κουκουλάς, 1990, 77).

Η ύπαρξη ναών από τα βυζαντινά χρόνια και από την περίοδο της τουρκοκρατίας μαρτυρούν την σημασία της περιοχής και φυσικά την ιστορία της.

Τα Γεράνεια όρη είναι γνωστά και ως Μικρό Άγιο Όρος. Από την αρχαιότητα ο χώρος έχει ταυτιστεί και με την ιερότητα, το δέος, και λατρευόταν η θήλεια αρχή στο όνομα της Ήρας (που δείχνει και την παλαιότητα του πολιτισμού ίσως και προκατακλυσμιαίας εποχής όπως φανερώνει – αποκρύβει – νοηματοδοτεί και ο μύθος που συνοδεύει την ονομασία Γεράνεια καθώς και άλλοι μύθοι). Στην πορεία δημιουργήθηκαν βυζαντινά μνημεία, ασκηταριά, ναοί, και μονές τα οποία χρονολογούνται από τα βυζαντινά χρόνια όπως ο σπηλαιώδης Ναός – Ασκηταριό του 12^{ου} αι και ο Ναός του Αγίου Ανδρέα του 12^{ου} αι, ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου του Νέου Μελαγκάρι με αγιογραφίες του 13ου αι, ο Ιερός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στο Πράθι, βυζαντινό μαρμαροτοποθετημένο δάπεδο και τοιχογραφίες 18ου αι. Φυσικά και νεότεροι ναοί όπως ο Ιερός Ναός του Αγίου Αθανασίου στα Πίσσια με τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου του Σεραφείμ Κουλούρη 1638, ο Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου Περαχώρας τοιχογραφίες του 1750 κ.α. Αυτοί οι ναοί θεωρούνται διατηρητέοι από την Αρχαιολογικοί Υπηρεσία Κορίνθου και έχουν συντελεστεί έργα.

Η προσήλωση στην παράδοση της βυζαντινής τέχνης ήταν φανερή επί δεκαπέντε αιώνες στον ελληνικό χώρο και ανάλογα την περιοχή με επιδράσεις δυτικές χωρίς

όμως να αφομοιωθεί ολόκληρη. Την τελική τομή σημαδεύει στον ελλαδικό χώρο η ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Αυτή είναι μία αρχή για αλλαγή συνθηκών από τις μεσαιωνικές παραδόσεις. Η δεύτερη περίοδος της μεταβυζαντινής τέχνης έχει αμφισβητηθεί ως προς την αισθητική της αξία. Παρόλο αυτά η τέχνη αυτή που έχει ένα συντηρητικό χαρακτήρα φέρει ζωντάνια, ως την ύστατη πορεία της. Η έκφραση των αισθητικών και ιδεολογικών αιτημάτων του λαού ανάλογα την χρονική περίοδο κατορθώνεται με επιτυχία μέσα από προσαρμογές και αναδρομές και αυτό την δικαιώνει. Αγιογράφοι την περίοδο της τουρκοκρατίας εκπαιδεύονταν, διαβιούσαν και παρήγαγαν έργα σε μικρούς οικισμούς ως επί τω πλείστο όπως και στην Πελοπόννησο γιατί σε μεγάλες πόλεις επί τουρκοκρατίας ήταν σπάνια η αγιογράφηση. (Βακαλόπουλος κ.α., 2000,). Αυτή η αλλαγή των καλλιτεχνών στην κοινωνική και παιδευτική άρα και επαγγελματική κατάσταση επηρεάζει και τον χαρακτήρα του καλλιτεχνικού του έργου όπου θα μεταφερθεί και η διαφορετική στάθμη και υφή του συστήματος των αισθητικών αξιών, της αισθητικής του. Η αλλαγή εκτός από την μορφολογική τεχνοτροπία φαίνεται είναι ότι παρουσιάζονται και λαϊκά στοιχεία της παράδοσης στις εικόνες. Στην περιοχή δεν είχε διαμορφωθεί κάποια είδους σχολής κάποιας ενότητας στην καλλιτεχνική παράδοση όπως έγινε σε άλλα σημεία της Ελλάδας. Δεν υπήρξε κάποιο παιδευτικό κέντρο που να διδάσκει. Η βενετική κυριαρχία (1460-1684) επί όλης της Πελοποννήσου έφερε και αυτή πολιτισμικές αλλαγές ως προς την ευγένεια, ως προς τον έπαινο των αξίων κ.α. αλλάζει και κάποια δεδομένα. Στην περιοχή μας δεν έχουμε γνωστών αγιογράφων έργα (Βακαλόπουλος κ.α., 2000,).

Η βυζαντινή αισθητική και φιλοσοφία ως προς την εικονογραφία παρουσιάζει μια εσωστρεφική διάσταση και αναπαρίσταται η εικόνα όχι μέσα από μία γραμμική προοπτική, αλλά έναν πολυπροοπτικό τρόπο κατευθύνσεων για να αποδοθεί ο χωρικός και η συγχρονία του. Στην Βυζαντινή τέχνη και την Μεταβυζαντινή δεν κρίνεται σημαντική η αναπαράσταση η φυσική. Οι συνθέσεις φέρουν ένα σημείο φυγής μεταβλητό, για να αποδοθούν οι εσωτερικές πιο αληθινές ποιότητες. Στις εικόνες προηγείται η όποια δραστηριότητα του προσώπου, και μετά το υπόβαθρο που τονίζει την όποια δράση του προσώπου. Αυτό που χαρακτηρίζει αυτά τα έργα είναι ότι υπερβαίνουν τον χρόνο και τον χώρο. Η αρχιτεκτονική πάλι δείχνει του που εξελίσσεται η δράση. Ο υπερβατικός μυστικισμός αναδεικνύεται μέσα από την

βυζαντινή αισθητική και αυτό συντελείται μέσα από σύμβολα, νοήματα, τα οποία εξελίσσονται. Τα εκφραστικά μέσα εκλεπτύνονται και υπάρχει η ρυθμολογία, του χρώματος, της έκφρασης, ή μοτίβων παραλλαγές.

Η βυζαντινή αισθητική τονίζει την εσωτερικότητα της όρασης, ιδιαίτερα την περίοδο των Ησυχαστών αλλά και την εξωτερική όπου επιζητείται από την ένωση και όχι την υποκειμενική διάκριση. Η όραση, οι αισθήσεις, το χρώμα, που απασχόλησε και την κλασική εποχή, εδώ η βυζαντινή αισθητική δημιουργεί την ανύψωση προς το άυλο φως, αυτό το πνευματικό. Η Πλατωνική ιδέα του φωτός φτάνει στην πνευματική της διάσταση από την Βυζαντινή αισθητική ως γνώση με τα μάτια της ψυχής και Λόγος ως φορέα του πνεύματος. Το χρυσό αποδίδει την υπερβατική διάσταση του φωτός και την σωτηριολογική αυτή διάσταση και βούληση (Λουκάκη, 2009, 70) . Ως προς την αρχιτεκτονική των βυζαντινών ναών υπήρξε μια τάση μετά από την κατάλυση του βυζαντινού κράτους τον 15^ο προσκόλλησης σε μια πολυκεντρική παράδοση, αφού η Κωνσταντινούπολη δεν αντανάκλασε πλέον πρότυπα. Ένα χαρακτηριστικό που συναντάμε στην περιοχή μας που αντιστοιχεί στην περίοδο αυτή είναι η μικρή κλίμακα σχετικά και η λιτότητα των ναών που μπορεί σε ακραία περίπτωση να μοιάζουν και σε κοινά λαϊκά σπίτια. Κάθε σημάδι που θα πρόδιδε την χρήση τους την πραγματική μπορεί να κρυφτεί με επιμέλεια (Φιλίππιδης, 1984, 60).

Ενδεικτικά θα αναφερθούμε σε κάποιους ναούς που έχουν μια σημαντικότητα όπως ο Σπηλαιώδης ναός, Ασκηταριό του Αγίου Παταπίου του 12ου αι, και ο Ιερός Ναός του Αγίου Ανδρέα του 1354.

Εικόνα 19 Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάρη- Θανάσης) Πίσσια, τοιχογραφίες

Εικόνα 20 Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάη- Θανάσης) Πίσσια, τοιχογραφίες

3.15 Ιερός Ναός Αγίου Ανδρέου του 12^{ου} αι

Τα ιαματικά νερά και η ιερότητα αυτών γίνονται γνωστά από περιηγητές του 19^{ου} αι μέσα από μαρτυρίες τους για την περιοχή όπως τις επιστολές της Καλλιρόης Παρρέν 1896-1897

που επιβεβαιώνουν ότι το ιαματικό νερό θεωρείται αγίασμα και άλλες πληροφορίες (Κουκουλάς, 1991, 89-92) Ο Ιερός Ναός του Αγίου Ανδρέα του πρώτου Αποστόλου, δεσπόζει στην περιοχή του Λουτρακίου, της παλαιάς Λουτρόπολης στην παραλιακή λεωφόρο. Στην βόρεια πλευρά του ναού στο προαύλιο υπάρχουν τρία με τέσσερα σκαλοπάτια τα οποία οδηγούν στο στόμιο της σπηλιάς όπου ο Άγιος Ανδρέας βρήκε καταφύγιο καταδιωκόμενος από Ρωμαίους στρατιώτες. κατά τον διωγμό του και λόγω αυτού εις ανάμνηση το 1345 κτίστηκε από τον Ιωάννη Στ' Κατακουζηνό (<https://loutraki.gov.gr>) Σύμφωνα με την παράδοση, κατά την είσοδο του Αγίου Ανδρέα στην σπηλιά κλείστηκε το στόμιο της από πυκνό ιστό αράχνης καλύπτοντας και προστατεύοντας τον από τους διώκτες του.,

Κάτω από το ναό, υπόγεια υπάρχει φυσική πηγή ιαματικού νερού. Η ιαματικότητα των νερών του Λουτρακίου δεν σταμάτησε με το τέλος της αρχαιότητας, αλλά διατηρήθηκε, μεταλλασσόμενη, στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια. Αναφέρεται από την παράδοση η θεραπεία του Ρωμαίου Σύλλα. Στα βυζαντινά χρόνια το νερό απέκτησε νέα ιερή ταυτότητα, ως αγίασμα, την ανέγερση του ναού του Αγίου Ανδρέα (Βλαχάκης, 1969, 27, 54) — μια μετάβαση που δείχνει πώς η ιερότητα του τόπου δεν χάθηκε.

Διατηρεί τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής τεχνοτροπίας, τρίκλητη βασιλική. Πρόκειται για σταυροειδή, εγγεγραμμένο ναό με τρούλος. Το ιερό τριμερές με ημικυκλικές ανίδες και κτιστό τέμπλο. Διαθέτει σε κυλινδρικό τύμπανο με τρούλο. Οι τοιχογραφίες που ήταν διακοσμημένος καταστράφηκαν αφήνοντας να φανούν λείψανα από αυτόν τον ζωγραφικό διάκοσμο. Ο ναός δέχτηκε επεμβάσεις από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, λόγω των αλλοιώσεων του από τον σεισμό του 1981.

Ναός Αγίου Ανδρέα, Λουτράκι (ΦΕΚ 473/Β/17- 12-1962) 48

3.16 Σπηλαιώδης Ναός του Ι^{ου} αι Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου

Η περιοχή των Γερανείων φέρει διάσπαρτα μνημεία βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, μονές και νεότερα που προστατεύονται, διατηρούνται, αναπαλαιώνονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η βυζαντινή αισθητική, τα σύμβολα, οι αξίες, οι έννοιες ενυπάρχουν μέσα στα ίδια τα αρχιτεκτονικά κελύφη και τα εναπομένοντα στοιχεία της αγιογράφησης τους. Το πολιτιστικό τοπίο που διαγράφουν αυτά τα βυζαντινά απομεινάρια — πολιτιστική διαδρομή — μας αναγάγουν στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Ο μοναχισμός³⁹ αποτελούσε χαρακτηριστικό του Βυζαντίου. Αποτελούσε όμως και διαμαρτυρία και μη συμβιβασμό που η κάθε εποχή με τις εκτροπές της απέδιδε (Καραγιαννόπουλος 2001, 453-355) Έντονο ενδιαφέρον για

³⁹ Μοναχισμός εννοείται η πεποίθηση ανθρώπων ότι η απομάκρυνση από το κοινωνικό περιβάλλον που ανήκουν θα ζήσουν μοναχικά και μέσω αυτής της οδού θα επιτευχθεί η ψυχική τελείωση και σωτηρία.

αυτούς τους ναούς με τις φθορές που είχαν υποστεί, έδειξε η Εκκλησία, η οποία δημιούργησε ημερολόγιο το 1970 με πίνακα των μνημείων αυτών και η Αρχαιολογία.

Η εστίαση της προσοχής σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή σε μια ιδιαίτερη χωρική σχέση μετασχηματίζει την εμπειρία του τόπου. Το βλέμμα από το παραλιακό μέτωπο του Λουτρακίου, μπορεί να παρατηρήσει το φυσικό ανάγλυφο του τοπίου. με τις αντιθέσεις – Κορινθιακός κόλπος, Γεράνεια. Η κίνηση στο ίδιο το τοπίο δημιουργεί την απαραίτητη εμπειρία των εντάσεων, των ιδίων των πραγμάτων. Με την αλλαγή κατεύθυνσης της κίνησης του βλέμματος από κάτω προς πάνω – από το παραλιακό μέτωπο του Λουτρακίου προς το βουνό που σαν τοίχος βρίσκεται πίσω από την πόλη-αλλάζει το βάθος, και το πλάτος του οπτικού πεδίου, εναλλάσσεται η μορφή και με την κίνηση η εστίαση. Η σύνδεση αυτών και η νοηματοδότηση θα προκύψει από τον διάλογο αισθήσεων και λογικής.

Η θέση του του θρησκευτικού μνημείου του Ασκηταριού του Οσίου Παταπίου στα Γεράνεια, συγκροτεί μια εμπειρία και νοηματοδοτεί τον χώρο ως τοπίο.

Η αναζήτηση του πνευματικού – κατά τον N. Schulz- σηματοδοτεί το ποιοτικό φαινόμενο του τόπου, με όλες τις ιδιότητές του, χωρίς να αφαιρείται και το ποσοτικό λειτουργικό μέρος του ⁴⁰. Ο τόπος ως φαινόμενο ποιοτικό, ολικό, αναβιβάζεται σε χώρο με την ευρεία έννοια και ταυτίζεται και με τον υπαρξιακό χώρο του ανθρώπου.

Η αρχιτεκτονική εκφράζει και αναδεικνύει το φυσικό και ανθρωπογενή τόπο και τον χώρο της υπαρξιακής διάστασης του ανθρώπου και σαν στόχο έχει να αναδείξει το πνεύμα ως χαρακτήρα του τόπου.

Η έκφραση αυτή, του πνεύματος ιδιαίτερων τόπων, του παρελθόντος, δείχνει μια υψηλή αντίληψη του τοπίου και έναν διαισθητικό σχεδιασμό κάθε είδους αρχιτεκτονικής όπως αυτού ναού που φροντίζει να είναι συμπληρωματική και συνέχεια του φυσικού τοπίου. Σημαντική είναι η γωνία θέασης καθώς και οπτική στον χώρο.

⁴⁰ επιρροή από τον φιλόσοφο Χάιντεγκερ, και Φαινομενολογία-η ταύτιση του τόπου με την κατοίκηση με ότι συνεπάγεται αυτή

Το μοναστήρι βρίσκεται σε υψόμετρο πάνω από το Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία⁴¹, σε μία θέση που μοιάζει πραγματικά παρατηρητήριο προς την γη και τον ουρανό για ανύψωση του βλέμματος. Το βλέμμα από το ωραίο στρέφεται προς στο υψηλό.

Στον πυρήνα του μοναστηριού στέκεται ένα Μνημείο, σύμφωνα με την απόφαση που πήρε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας το 1962⁴². Πρόκειται για έναν «**σπηλαιώδη ναό του Οσίου Παταπίου**»⁴³ (Μανωλέσσου - Σιώμκος 2014, 17) με τοιχογραφίες μέσα σε βράχο, εφτακόσια μέτρα υψόμετρο σε πλαγιά αρκετά απόκρημνη.

Το ασκητήριο των Γερανείων αυτό υπήρξε μετά τον Ι΄ αιώνα⁴⁴. Υπάρχει η εκδοχή (Κουκουλάς, 1990, σελ. 476), ότι στα Γεράνεια κατέφευγαν Μοναχοί μετά από την άλωση της Πόλης. Πριν τις αρχές του 20ου αιώνα δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστα για την λειτουργία του χώρου. Διέλαθε⁴⁵ της πιο εντατικής προσοχής των επιστημόνων έως την ίδρυση της Γυναικείας Ιεράς Μονής του Οσίου Παταπίου (ΦΕΚ/286 το 1953) το 1953. Αφορμή της ίδρυσης της Μονής και της εξέτασης από την Εφορεία

⁴¹ είθισται ναός του προφήτη Ηλία να τοποθετείται στην πιο ψηλή κορυφή εδώ στο πιο ψηλό σημείο βρίσκεται το Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου

⁴² ΦΕΚ -1962-Τεύχος: Β-00473 / 17-12-1962 :Νομός Κορινθίας Περιοχή Γερανείων: 4. Ασκητήριον του Οσίου Παταπίου υπεράνω των Γερανείων.

⁴³ Μανωλέσσου –Σιώμκος Ν., (2014)Δρ. αρχαιολόγοι, 25^η Ε.Β.Α. ΑΣΚΗΤΑΡΙΟ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΥ- ΠΡΑΚΤΙΚΑ 2^{ου},

⁴⁴ Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ,(1973), σ. 18 «Μεταγενέστερα του Ι αι και μάλιστα από τους πρώτους χρόνους ύστερα από την άλωση της Βασιλευούσης ευσεβείς μοναχοί μετέφεραν το άγιο λείψανο και τοποθέτησαν αυτό στο γνωστό ασκητήριο των Γερανείων»

⁴⁵ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ – ΣΙΩΜΚΟΣ, (2014) σελ. 117, 118: «Σημειώνουμε επίσης ότι πέρα από ορισμένες περιγραφές του σπηλαίου σε προσκυνητάρια της μονής, τοπικούς οδηγούς και δημοσιεύματα ο χώρος διέλαθε ουσιαστικά της επιστημονικής προσοχής». Σε υποσημ 3. «Πρώτη έρευνα μνεία του χώρου με αναφορά σε τοιχογραφίες δίνει ο Δ.Ι. Πάλλας «Οδοιπορικό των Γερανείων» Κορινθιακή Πρωτοχρονιά 1960, 47 (στο εξής Πάλλας «Οδοιπορικό»)

⁴⁵ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ & ΣΙΩΜΚΟΣ, (2014) 117,118

Αρχαιοτήτων στάθηκε το σημαντικό γεγονός της ύπαρξης εντός του του άφθορου σκηνώματος του Οσίου Παταπίου.

Ο λόγος που βρέθηκε το σκήνωμα στην δυτική μεριά του κυρίως ναού, ήταν ο ιερέας Κ. Σουσάνης⁴⁶ ο οποίος λειτουργούσε στον χώρο. Η γνώμη μου είναι ότι δεν γίνεται τυχαία κάτι. Το 1904, ο ιερέας αισθάνθηκε την ανάγκη να ανοιχτεί ο χώρος. Η διάνοιξη του ιερού από την δυτική πλευρά απεκάλυψε το ευωδιαστό άφθορο σκήνωμα εντοιχισμένο σε κέδρινη και μαρμάρινη λάρνακα. Ξύλινος σταυρός, νομίσματα βυζαντινής περιόδου και το Όνομα γραμμένο του Οσίου σε δέρμα. Το σπηλαιώδες ασκητήριο φέρει μία είσοδο από όπου εισέρχεται και το φως εντός. Μέσα στο σπήλαιο υπάρχει τέμπλο. Στην κοιλότητα του βράχου η αγία Τράπεζα, και η πρόθεση.

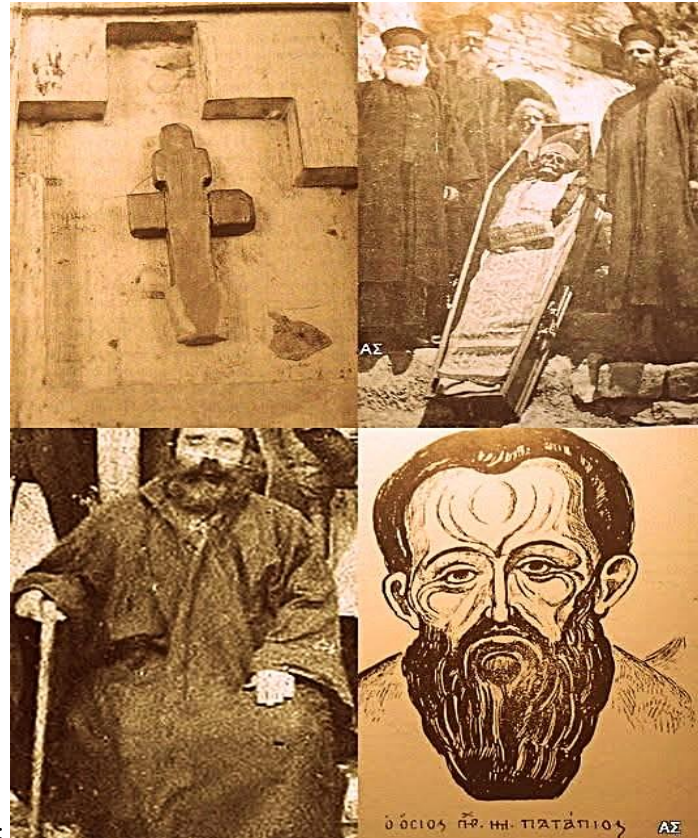
Σε χώρο εντός του σπηλαίου βρίσκεται ίσως τάφος σκεπαστός με πλάκες όπου βρέθηκαν οστά ίσως άλλων ασκητών. Ο ναός φέρει στοιχεία ίσως του 12ου αιώνα ή 13ου, σύμφωνα με τις εικονογραφήσεις όπως της Πρόκυψης Σύμβολα δυνατά για λόγους προφύλαξης του ασκητηρίου από πνεύματα πονηρά είναι ο κόμβος και ένας πεσσίσκος στην «Ωραία Πύλη»⁴⁷ με χαραγμένο χέρι στο πάνω μέρος που δείχνει να κρατά ένα σπαθί σε θήκη. Είναι και σύμβολο εξουσίας πολιτικής.

^{46 46} Α. Κουκουλά, 1990, σελ. 472: «Το σκήνωμα όπως γράφει ο Σ. Καψάσκης (Υποσημ. 20: «μουσουργός «Προσκυνητάρειον της εν Γερανείοις όρεσι παρά το Λουτράκιον Κορινθίας, Μονής του Οσίου Πατρός ημών Παταπίου», Αθήνα 1964, σελ. 2) το σκήνωμα βρέθηκε τυχαία στο Ασκηταριό – ναΐδριο. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει. Την αφορμή έδωσε ο ιερέας Κωνσταντίνος Σουσάνης που ήταν αναγκασμένος να σκύβει συνεχώς, όταν βρισκόταν στο ιερό, λόγω του αναστήματός του. Ο Βασίλειος Πρωτοπαππάς, μαρμαράς από το Λουτράκι ανέλαβε να διανοίξη το ιερό και τη δυτική πλευρά των τοιχωμάτων του κυρίως Ναού. Ενώ όμως έριχνε τον δυτικό τοίχο και τα χώματα που συγκρατούσε, ο κασμάς του σφηνώθηκε και απεκάλυψε μπροστά στα έκθαμβά μάτια του το σκήνωμα το Οσίου άθικτο και γεμάτο ευωδία. Το σκήνωμα στηριζόταν σε κέδρινη βάση προς το κεφάλι και μαρμάρινη προς τα πόδια και καλυπτόταν με σειρά από κεραμίδια. Εφερε επίσης επιτραχήλιο το σώμα του Οσίου.»

⁴⁷ Ε. Μανωλέσσου Ν. Σιώμκος, (2014), σελ. 123: (ο πεσσίσκος) «το θέμα ερμηνεύεται με χέρι που κρατάει μέσα σε θηκάρι και έχει κατ' αυτόν τον τρόπο αποτραπαϊκό χαρακτήρα σε σχέση και με την σημαντική θέση όπου βρίσκεται στην Ωραία Πύλη.»

Στην Γυναικεία Μονή του Οσίου Παταπίου φυλάσσεται και η κάρα της Οσίας Υπομονής που μεταφέρθηκε μαζί με το σκήνωμα του Οσίου Παταπίου. Η Οσία Υπομονή είναι του Μανουήλ Παλαιολόγου .

Οι τοιχογραφίες του τέμπλου της Δέησης με την Παναγία, Ιωάννη Πρόδρομο και Χριστό ένθρονο για μεσιτεία στον Θεό για σωτηρία, τον όσιο Πατάπιο, Αγία Υπομονή. Άλλες εικόνες είναι του αγίου Υπάτιου του οσίου Νίκων του νέου, του 13ου αι . Ο Χριστός κρατά Ευαγγέλιο με την φράση «Εγώ ειμί το φως του κόσμου» και τα κείμενα της Παναγίας και Προδρόμου μεσιτεύουν στον Χριστό. Στον τοίχο στην βόρεια πλευρά δίπλα στην είσοδο αγιογραφημένη η Δέηση με τους δώδεκα Αποστόλους ένθρονους επάνω και κάτω η Δευτέρα Παρουσία εικονίζοντας ένα εξαπτέρυγο ως φύλακα της εισόδου του παραδείσου και έναν άγγελο ο οποίος δείχνει αυτήν σε ιεράρχες και μοναχούς. Δυστυχώς δεν ξεχωρίζουν άλλα. Εδώ πρέπει να δούμε και την βυζαντινή τεχνοτροπία όπου διαφέρει από την οπτική θεώρηση της δύσης γιατί κρατά την παράδοση της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής. Η εικονογράφηση αγίων ενέχει το υποκειμενικό στοιχείο της θέασης. Το βλέμμα κινείται. (Λουκάκη, 2009, 72) για να δει από πολλές γωνίες για θέαση υπερβατική. Ο άνθρωπος τείνει να μετέχει στο θείο (Μιχελής, 1959, 11). Τα υλικά στοιχεία μεταβολίζονται σε πνευματικά μέσα από την ασίγαστη εσωτερική πνευματική θέαση και νοητική προσπάθεια κάθαρσης.

Εικόνα 21 Ρωσικού τύπου σταυρός, 1904. Αριστ.: σκήνωμα Οσίου Παταπίου. Δεξ.: ο π. Κώστας Σουσάνης, εφημέριος, κατά την εύρεση του σκηνώματος του Οσίου Παταπίου (Κουκουλάς Α., Στ' αχνάρια του τόπου μου, 1990, σ. 470, 496, 498-499).

3.17 Ο Όσιος Πατάπιος – μνήμη ασκητών της ερήμου του 4^{ου} αι

Ο Όσιος γεννήθηκε στην Θήβα της Αιγύπτου πιθανόν τον 4ο ή 5ο αι. (Μπούσιας, 1973, 30). Ο Όσιος ως πνευματικά εσωστρεφής, Χριστιανός Μυστικιστής κατέφυγε στην έρημο της Αιγύπτου ως ασκητής .

Η εσωτερικότητα συνήθως της χριστιανικής ηθικής αντιπαρατίθεται στην εξωτερικότητα μιας ηθικής παγανιστικής η οποία ελέγχει μόνο την ορατή έκδηλη μορφή της εκπλήρωσης των πράξεων., την συμμόρφωση με κανόνες ανάλογα με τις διαστάσεις που παίρνουν στην κοινωνία κατά την διάρκεια του χρόνου. Η χριστιανική εσωτερικότητα αποτελεί ένα τρόπο ιδιαίτερο σχέσης με τον εαυτό και περιλαμβάνει μορφές προσήλωσης ακριβείς, καθώς και αποκρυπτογράφησης, καχυποψίας, πνευματική πάλη κ.α. Εκείνο που αποκαλείται εξωτερικότητα προσδιορίζοντας την αρχαία ηθική υποδηλώνει την αρχή με διαφορετική μορφή μιας διεργασίας του εαυτού.

Η εξέλιξη από τον παγανισμό στον χριστιανισμό, συντελέστηκε με μεγάλη βραδύτητα, δεν αποτελεί μια προοδευτική ως προς τις πράξεις και τα αμαρτήματα του κανόνα εσωτερίκευση. Επιτελεί μια αναδόμηση μορφών σχέσης του εαυτού και μεταμόρφωση πρακτικών , τεχνικών που βασιζόταν η σχέση αυτή (Φουκώ, 1984,77). Η εσωτερική διαδρομή θέλει αγώνα μεγάλο για αυτό μερικά πρόσωπα θεωρούνται στους αιώνες πρότυπα.

Η μνήμη του Οσίου αυτού αναγάγει στην Αίγυπτο και στα πρότυπα του μοναχισμού που αναπτύχθηκαν. Η πολιτισμική αυτή μνήμη ενεργοποιεί σήμερα μνήμες αλλά και δημιουργεί την ανάγκη για μια εσωτερική αναζήτηση και ενός διαλόγου που αφορά ζητήματα που είναι «κοινά» και διαχρονικά. Η συντήρηση αυτού του σπηλαιώδη ναού με το σκήνωμα του Οσίου και της Αγίας Υπομονής την κára διαφυλάσσονται ως κληροδότημα για τις γενιές αφού ήδη θεωρείται μνημείο και προστατεύεται από την αρχαιολογική Υπηρεσία.

Η Αίγυπτος ήταν από την αρχή του Χριστιανισμού τόπος όπου αναπτύχθηκαν ζυμώσεις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και ο Ασκητισμός(Παπαδόπουλος, 2013, .17). Ο αναχωρητισμός φάνηκε για πρώτη φορά στις ερήμους της Θηβαΐδας. Οι πρώτοι ασκητές έπαιρναν το όνομά τους από το καταφύγιο που χρησιμοποιούσαν για να απομωνωθούν και να ασκηθούν – στυλίτες, δενδρίτες- έγκλειστοι, - και θεωρήθηκαν ως πρότυπα της άσκησης όσο μεγάλωνε η φήμη τους. μιμητές αυτών προσελκύονταν και έμεναν γύρω από τα πρότυπα ασκητών για να διδαχτούν. Στον 4^ο αι ο Παχώμιος αφού προσχώρησε στον χριστιανισμό -από ειδωλολάτρης- δημιούργησε την κοινοβιακή ζωή με ερημίτες- Το πρώτο αυτό κοινόβιο⁴⁸, ιδρύθηκε στην Άνω Αίγυπτο, στις Ταβέννες- νησάκι του Νείλου. Μετά το 348 η Αιγυπτιακή ιστορία το 400 των μοναχών αναφέρει μεγάλο αριθμό μοναχών. Διαφορετικό μοναχισμό από τον Θηβαϊκό έχουμε στην Παλασιτίνη⁴⁹, στην Μικρασία – Καππαδοκία- με το νομοθέτη του

⁴⁸Υπήρχε οργάνωση στην ζωή αυτή. Ο νεωτερισμός ήταν ότι δεν εξάλειψε τον ατομικό αναχωρητισμό, Αναπτύχθηκαν μέχρι το θάνατο του το 348, έντεκα κοινόβια με δύο γυναικεία

⁴⁹ Ως ασκητική ζωή

μοναχισμού – του βίου-τον Μέγα Βασίλειο⁵⁰ Τέλη 4^{ου} αι εξαπλώνεται ο μοναχισμός στην Κωνσταντινούπολη.(Καραγιαννόπουλος, 2001, 452-455) .

Λόγω συνθηκών αδιευκρίνιστων μετέβη στην Κωνσταντινούπολη που υπήρχε όπως είδαμε μοναχισμός. Υπάρχει η άποψη από τον Ν. Μαργιωρή (Μαργιωρής, 2005, 4) ότι μπορεί να παρέμεινε για λίγα χρόνια στα Γεράνεια όρη ασκητεύοντας και διδάσκοντας το πρότυπο ασκητισμό της Αιγύπτου. Στην Κωνσταντινούπολη δημιούργησε την Μονή των Αιγυπτίων αφιερωμένη στον Ιωάννη Πρόδρομο. Ήρθε σε επαφή λόγω της υψηλής πνευματικής γνώσης και εμπειρίας που κατείχε με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Θεοδοόσιο.

Η ζωή του ήταν όλο θαύματα και δίδασκε την χριστιανική διδασκαλία με πνευματική ενόραση. Μετά τον θάνατο του παρέμεινε άφθορο το σώμα του και πολλά θαύματα συντελούνται. Το σκήνωμα του βρέθηκε στα Γεράνεια όρη μέσα στο σπήλαιο πριν ή μετά από την άλωση της Πόλης. Υπάρχει η άποψη ότι μετέφερε το σκήνωμα και την κάρα της αγίας Υπομονής η οποία εικάζεται ότι ήταν η μητέρα του Κων/νου Παλαιολόγου, ο Αγγελής Νοταράς(Παπαδόπουλος, 2014, .37).

Ο Όσιος κήρυττε την αγάπη και με σοφία απέδιδε τον λόγο του Θεού φέρνοντας ίαση την οποία βιώνουν άνθρωποι ως σήμερα. Μία καταγεγραμμένη άποψη του Ν. Μαργιωρή⁵¹ ότι ενδέχεται να είναι ο Όσιος Πατάπιος ο συγγραφέας των ψευδεπίγραφων του Δ. Αεροπαγίτη, λόγω του Πνευματικού ύψους του μυστικισμού που φέρει.

Φυσικά υπάρχουν πολλοί και σημαντικοί Ναοί στην περιοχή όπως της Παναγίας Γιάτρισσας, του Άη Γιάννη, του Αγίου Φανουρίου, το Μοναστήρι της Αγίας Ανάστασης κ.α.

⁵⁰ Καισάρεια Καπαδοκίας

⁵¹ Στο βιβλίο του ,Μαργιωρής, (2005). *Πατάπιος ο ταπεινός*. Εκδόσεις Ν.Α.Μ., 114

3.18 Genius loci- Η μυστικιστική εγγύτητα των πολιτιστικών τοπίων και διαδρομών

Εικόνα 22 Δημοτική Πηγή Ψηφιδωτό Στέφανου Ξενοπούλου 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, <https://loutraki.gov.gr>)

Εικόνα 23 Δημοτική Πηγή- Ψηφιδωτό του Στέφανου Ξενοπούλου, 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, <https://loutraki.gov.gr>)

Εικόνα 24 Δημοτική Πηγή- Ψηφιδωτό Στέφανου Ξενόπουλου 1935-1936 (Πηγή : Δήμος Λουτρακίου – Περαχώρας – Αγίων Θεοδώρων, <https://loutraki.gov.gr>)

Η Δημοτική Ιαματική Πηγή του Λουτρακίου, μπορεί να χαρακτηριστεί ως *genius loci*, γιατί αναδεικνύει την γεωγραφική θέση, και προβάλλει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το νερό το ιαματικό. Το πνεύμα αυτού του τόπου αποτελεί και την ταυτότητα για την περιοχή. Σε αυτό συνεισέφερε ο αρχιτέκτονας Λεωνίδας Μπόνης, όπου το 1934 σχεδίασε και κατασκεύασε την ιαματική πηγή. Ένα αρχιτεκτονικό έργο που συνδέεται ιδιαίτερα με το φυσικό περιβάλλον δημιουργώντας μία ατμόσφαιρα μοναδική καθώς αναδεικνύεται η τοποθεσία, ο βράχος, και ενώνει τις χρονικές περιόδους.

Ο χαρακτηρισμός αυτός *genius loci* είχε αποδοθεί για το ναό του Επικούρειου Απόλλωνα (Βάσσες) στην Αρκαδία. Θεωρήθηκε τόπος μαγικός, τόπος ιδιαίτερος όπου η φύση, το κοινωνικό γίνεσθαι, αλλά και οι μύθοι και το θεϊκό στοιχείο συνθέτουν το ιερό πνεύμα του τόπου. Δημιουργούνται ζωγραφικοί πίνακες στην εποχή της αναγέννησης που αναδεικνύουν τον τόπο αυτό. Οι μύθοι είναι μια πολύτιμη εργαλειοθήκη για πολλές όψεις του πολιτισμού και της πολιτικής σκέψης⁵² Οι Χέγκελ

⁵² Loukaki, A. (1984) Whose Genius Loci;:Contrasting Interpretations of the “Sacred Rock of the Athenian : «Η ελληνική μυθολογία αποτελεί το οπλοστάσιο και το θεμέλιο της ελληνικής τέχνης (Rose) Griffin 1989)

και Μαρξ ασχολήθηκαν με την μυθική δύναμη που αυτή ενυπάρχει στην έννοια ενός τοπίου που πρέπει να ελέγχεται από την ανθρώπινη δύναμη.

Το Λουτράκι - Θέρμαι, η Περαία χώρα «έξω του Ισθμού Κορινθίαν» (Θουκυδίδης (Δ 42)- υπάγεται ⁵³στο Νομό Κορινθίας⁵⁴ που κατοικείται από τα νεολιθικά χρόνια 5000 π.Χ.- φέρει το όνομά της από τον Πέλοπα⁵⁵ γιο του Τάνταλου, που εγκαταστάθηκε μετά την ήττα του από τον βασιλιά της Τροίας- αποτελεί έναν σταθμό όπου πολλά τοπία μπορούν να χαρακτηριστούν ως *genius loci*, όπως ο απόκρημνος βράχος της Ακροκορίνθου μία οχυρωμένης ακρόπολης ήδη από τα τέλη 7^{ου} έως 6^{ου} αι, και του 4^{ου} αι π.Χ. γνωστή και στα μυκηναϊκά χρόνια. Το σημερινό Λουτράκι. συνδέθηκε με αρχιτεκτονικά τοπία και το πνεύμα αυτών. - το Ηραίον από το 800 π.Χ. , ο φάρος Μελαγκάβι, ο άγιος Ανδρέας, ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Παταπίου κ.α. - δείχνουν την ιστορία του τόπου αυτού.

Η Ιαματική Πηγή Λουτρακίου, - πρώην του Ε.Ο.Τ. – 1921 - 1934, αποτελεί ένα ιδιαίτερο κτήριο, σε ημικυκλική λιτή δομή, που απέδωσε ο Λεωνίδας Μπόνης, αποδίδει την έννοια του *genius loci*. Στην θέση αυτή, υπήρξε το λουτρικό κατάστημα του 1855, ένα ξύλινο περίπτερο.

Το κτίριο της Δημοτικής Ιαματικής Πηγής, Λουτρακίου βρίσκεται στην παραλιακή οδό του Λουτρακίου στους πρόποδες των Γερανείων, μαζί με τα άλλα κτίρια όπου

⁵³ στο βόρειο ανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου,

⁵⁴ « Λαχογιώργου- Ελληνικού Δ. (2002). *ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΣ* Μυθολογία και Ιστορία. Πελασγός σελ.10 : «*Η Αρχαία Κόρινθος που τα ερείπια βλέπουμε σήμερα κάτω από την Ακροκόρινθο, ήταν κτισμένη ανάμεσα στα λιμάνια του Λεχαιίου στον Κορινθιακό και των Κεγχρεών στον Σαρωνικό. .. χάρισε το δεύτερο κατά σειρά όνομά τους : Εφύρα όνομα Πελασγικό που σημαίνει παρατηρητήριο, σκοπιά, ψηλή σπηλιά. Στην βαθιά αρχαιότητα λεγόταν Σισύφια από το όνομα του ιδρυτή του μυθικού Σίσυφου.*

⁵⁵ ΚΟΥΝ Ν ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΘΡΥΛΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.»ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΕΙΨΙΑ, 158, 159:»*Μετά το θάνατο του Τάνταλου, βασιλιάς στη Σίτυλο έγινε ο γιος του ο Πέλοπας..», «ο βασιλιάς της Τροίας, σήκωσε πόλεμο εναντίον του και ο Πέλοπας νικήθηκε. Αναγκάστηκε τότε να φύγει από τη χώρα...Αραξε σε μια χερσόνησο στα νότια της Ελλάδας και εγκαταστάθηκε εκεί. Από τότε η χερσόνησος ονομάστηκε Πελοπόννησος, κατά το όνομά του»*

υπήρξε ο βασικός πυρήνας του Λουτρακίου. Χτίστηκε στην ρίζα κυριολεκτικά του «ιερού βράχου» όπως ονομάζεται. Από την αρχαιότητα θεωρείται ιερό του Απόλλωνα..

Το τοπίο γίνεται ιερό όταν ενώνεται η γεωγραφική του θέση, το αρχιτεκτονικό τοπίο, με το εφορεύον πνεύμα του τόπου ταυτίζονται στην συνείδηση αποτελώντας πια ένα αποτύπωμα όπως το δακτυλικό ⁵⁶που απηχεί στην ψυχική ζωή των ανθρώπων

Ο χώρος της ιαματικής πηγής είναι επιβλητικός. Ένα πολύ ιδιαίτερο ημικυκλικό κτίριο, το περίπτερο αυτό με ιδιαιτερότητα παρουσιάζει ως κεντρικό θέμα του τον ιερό βράχο των Γερανείων, αυτόν που αναβλύζει το ιαματικό νερό. Ο χώρος αυτός θα αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί έναν χώρο συναναστροφής με στόχο την ποσιθεραπεία για θεραπευτικούς λόγους, γιατί συνοδεύοταν και συνεχίζει να συνοδεύεται με την αντίστοιχη ανάλυση και ιατρική μελέτη για τα οφέλη του νερού στον άνθρωπο. Πέραν της ποσιθεραπείας ο ίδιος ο χώρος εμπνέει κάθε επισκέπτη δίνοντας

Η αισθητική εμπειρία σχετίζεται περισσότερο με τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο προσανατολίζει την προσοχή του, οργανώνει την αντίληψή του και συγκροτεί νοήματα μέσα από τη σχέση του με τον χώρο. γωνία θέασης που *genius loci* φορτισμένο ιστορικά, μυθολογικά και αισθητηριακά. υπό την έννοια του πνεύματος του τόπου (*genius loci*), που υπάγεται .

Η αισθητική ποιότητα δεν φαίνεται να περιορίζεται αποκλειστικά στα έργα τέχνης ή στις ανθρώπινες κατασκευές. Το φυσικό τοπίο μπορεί επίσης να αποτελέσει αντικείμενο αισθητικής εμπειρίας, όχι επειδή διαθέτει εγγενώς και μετρήσιμα χαρακτηριστικά του «ωραίου», αλλά επειδή ενεργοποιεί συγκεκριμένους τρόπους θέασης, αντίληψης και νοηματοδότησης. Το ωραίο δεν αποτελεί μια αντικειμενική ιδιότητα των πραγμάτων. Δεν πρόκειται για χαρακτηριστικό που μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε ένα αντικείμενο και να επαληθευθεί ανεξάρτητα από τον παρατηρητή.

⁵⁶ Loukaki : A. «*Whose Genius Loci;:Contrasting Interpretations of the “Sacred Rock of the Athenian Acropolis”*», 309

Ο Λεωνίδας Μπόνης παρουσιάζει δυο ενότητες με πρώτη και κύρια ενότητα το κεντρικό μέρος του βράχου, όπου αναβλύζουν από την βάση δύο είδη ιαματικών νερόναγκαλιάζοντας τον βράχο δίνοντας έτσι την έννοια της λιτότητας και της καθαρότητας των ιαματικών νερών και την συμβολή της στην ίαση. Ο βράχος περικλείεται περιμετρικά από μία ενότητα κίωνων με καθαρή διάταξη σαν αρχαίος δωρικός ναός. Η σειρά των κίωνων αυτών συγκρατούν μία θόλο ως στέψη, και φέρουν μια μετώπη. Η θόλος τονίζει την ιερότητα αυτού του βράχου που είναι συνυφασμένος από την αρχαιότητα με τον Απόλλωνα. Ταυτόχρονα τονίζει και την συμβολική αξία και την δύναμη την θεραπευτική του ιαματικού νερού. Παραπέμπει σε ρωμαϊκούς θόλους και χριστιανικούς.

Η περιμετρική δεύτερη ενότητα αποτελεί την δεύτερη ενότητα , μία ζώνη κίνησης των επισκεπτών. Η κίνηση στην ημικυκλική αυτή στοά υπενθυμίζει την κίνηση που είναι απαραίτητη μαζί με την ποσιθεραπεία. Η όλη αυτή συμβολική βιώνεται ως μυσταγωγία. Στο ημικόκλιο του κτίσματος της πηγής υπάρχουν κατακόρυφα ανοίγματα – παράθυρα- φέρνοντας σε επαφή τον έσω χώρο με τον έξω. Και στις δύο άκρες – εισόδου και εξόδου- υπάρχουν δύο κρήνες όπου προσφέρονται τα δύο είδη ιαματικού νερού.

Η δομή της ημικυκλικότητας του κτιρίου δημιουργεί την έννοια μιας κυκλικής στοάς όπου μπορούν να κινηθούν οι επισκέπτες νοιώθοντας μία ασφάλεια. Ο κυκλικός χώρος της πρώτης ενότητας δημιουργεί την αίσθηση της ροής αυτού του ζεστού νερού που μαρτυρά το γεωθερμικό πεδίο, το οποίο οφείλεται στο ρήγμα του Κορινθιακού Κόλπου. Ο βράχος αποτελεί δείγμα αυτού του γεωλογικού υποβάθρου του Κορινθιακού και ταυτόχρονα είναι σύμβολο ιερότητας, αθανασίας, (Ρωμαίος, 19., 24) αμετακίνητης θέλησης, δύναμης, κατοικία θεών

Η ημικυκλική μετώπη, φέρει εντυπωσιακές ψηφιδωτές παραστάσεις του Στέφανου Ξενόπουλου . Η θόλος κοσμείται από τον θεό Ήλο, με άρμα με τα τέσσερα άλογα⁵⁷. Υπάρχει μία κίνηση πνοής προς το βάθος. Η δομή με τα ψηφιδωτά τον `αναγάγει σε Ασκληπιακό θόλο, ιεροθεραπευτήριο. Ο θεός Απόλλωνας φώτιζε με το φως του την ημέρα, ενώ η θερμία Άρτεμη προστάτιδα της περιοχής φώτιζε την νύχτα – συμβόλιζε

⁵⁷ Πυρόεις, Ηώς, Αίθων, Φλέγων – ονόματα αλόγων

την σελήνη- θεωρείται σύμβολο ιερότητας, παρθενίας, που δεν γίνεται ορατή γιατί κρύβεται στα δάση, και εκτοξεύει βέλη με το τόξο που κρατά . Οι Πελασγοί λάτρευαν την θεά Βριτόμαρτις ως θήλεια αρχή, αγνοτητα, Οι παραστάσεις αυτές δημιουργήθηκαν 1935 – 1936 με θέματα από την αρχαία ελληνική μυθολογία όπως Νηρηίδες τον Χορό των Δρυάδων, τον θεό Ήλιο με το άρμα, και τη Νύχτα στον θόλο.

Οι παραστάσεις των ψηφιδωτών νηρηίδων που βρίσκονται στην μετώπη, είναι συνδεδεμένες στους αρχαίους θρύλους απόλυτα με τα νερά που υπάρχουν σε σπηλιές. Οι σπηλιές αυτές είναι και οι κατοικίες τους όπως πίστευαν. Η ιαματική δύναμη των σπηλαίων όπως και τα νερά των σπηλαίων είναι ευεργετικά για τους ανθρώπους από την αρχαιότητα και τα συνδέουν με λατρευτικές συνήθειες. Αυτή η αντίληψη συνεχίζει μέσα στην παράδοση και οι νηρηίδες μετατρέπονται σε νεράιδες , νύμφες και ξωτικά και κατοικούν σε πηγές, τρεχούμενα νερά, σπηλιές στα νερά (Ρωμαίος, 1969, σ. 238). Η τέλεση των χορών των νηρηίδων υπό των ήχων των νερών που κυλούν, των θαλάσσιων κυμματισμών και του αέρα δημιουργούν μία τελετουργική διαδικασία πομπής, εορτής. Κάτι που αναζωογονεί και παραπέμπει τους ανθρώπους στο να φέρει τον άνθρωπο σε επαφή με την φύση για να νοιώθει ανακούφιση και ίαση. Στο περιβάλλον αυτό δημιουργείται ένας ηχότοπος όπως σε τοπίο των σπηλαίων, των νερών, του θαλασσινού νερού, για αυτό στήθηκε και ο Απόλλωνας όπου με την λύρα του ενεργοποιούσε τον άνθρωπο για να επανέλθει σε αρμονία. Οι μύθοι αποκαλύπτουν το φιλοσοφικό υποβαθρό.

Το πνευματικό σηματοδοτεί N. Schulz το ποιοτικό φαινόμενο του τόπου, με τις ιδιότητές του,- με το ποσοτικό λειτουργικό μέρος του μαζί – σύμφωνα και με τον Χάιντεγκερ, και την Φαινομενολογία- ταύτιση του τόπου με την κατοίκηση με ότι συνεπάγεται αυτή. Ο τόπος ως ολικό ποιοτικό φαινόμενο αναβιβάζεται σε χώρο σε υπαρξιακό χώρο του ανθρώπου.

Η εστίαση της προσοχής σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή σε μια ιδιαίτερη χωρική σχέση μετασχηματίζει την εμπειρία του τόπου. Στην περίπτωση αυτή εστιάζεται στο σημείο που αναβλύζει το νερό.

Πρότυπα ως προς τον σχεδιασμό τοπίου, στην περιοχή αυτή φέρουν ταυτόχρονα το φως του ελληνικού μυστικισμού και του ορθολογισμού που πυροδότησε το τοπίο ως προίκα με ιδιότητες μεταφυσικές και φανταστικά κινήματα του νου. Το genius loci- η

έννοια *genius loci* αναφέρθηκε το 1980 από το N. Schulz (Schulz, 2009) και αναλύθηκε⁵⁸ και στο βιβλίο του⁵⁹, - ως κατανόηση και έκφραση του πνεύματος ιδιαίτερων τόπων θεωρήθηκε το κληροδότημα της Ελλάδας στην αρχιτεκτονική τοπίου. (Ανανιάδου – Τζημοπούλου, 1992, 24-26).⁶⁰

Η θέαση του κόσμου σε πολλά επίπεδα έπαιξε ρόλο στην ελληνική πολιτισμική διαδρομή. Η διαχρονική μυστηριακή έως και μυστικιστική εγγύτητα μερικών τοπίων φυσικών ή ανθρωπογενών, τα αναγάγουν σε τοπία υπό τον χαρακτηρισμό «*genius loci*» (Λουκάκη, 2009, 30) Ενσωματώνεται στην σύγχρονη εποχή σε άλλα πλαίσια. Αυτό όμως που παραμένει ίδιο είναι η μυστικιστική έλξη για το υπερφυσικό, που βρίσκει τρόπο να εκφραστεί μέσα από ένα τοπίο φυσικό και ανθρωπογενές. Σε αυτό συμβάλλει και η αρχιτεκτονική.

.Η ρωμαϊκή έννοια αρχικά τόνιζε την θεϊκή παρουσία⁶¹ και την ιερότητα που είχε ο τόπος λόγω αυτού. Η έννοια αυτή συνεχίζει να υπάρχει μέχρι σήμερα. Η αρχιτεκτονική αναδεικνύει την ιστορικότητα του χώρου, την αύρα, την ενέργεια, την αισθητική προσέγγιση, την αλληλεπίδραση με την κοινωνική συνθήκη, τις επιστημονικές προσεγγίσεις και εξελίξεις, την θρησκευτικότητα δίνουν μια ταυτότητα αποτυπώματος ιερού, σε έναν χώρο όταν συνδυάζονται πολλοί από αυτούς τους παράγοντες. που μπορεί να αναδεικνύει ένα οικοδόμημα όπως η Ακρόπολη⁶² Αυτό μπορεί να θεωρηθεί

⁵⁸ και το 1988 αναφέρεται το «spirit of the place»

⁵⁹ Schulz, C.N. (2009). *Genius Loci Το πνεύμα του Τόπου Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ. σελ. 5,6

⁶⁰ Ανανιάδου- Τζημοπούλου (1992), *Αρχιτεκτονική Τοπίου Σχεδιασμός Αστικών Χώρων*. Ζήτη 22, Μια ακόμα σύγχρονη έννοια σχεδιασμού, το *spirit of the place*, πνεύμα του τόπου, για την αρχιτεκτονική τοπίου στο XXV συνέδριο της στη Βοστώνη το 1988, αλλά και το *genius loci* κατά τον N. Schulz και την αρχιτεκτονική του 1980, βρίσκεται επίσης με άλλο νόημα, στο παρελθόν.»

⁶¹ ⁶¹ Α. Λουκάκη : «ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΠΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ»

⁶² ⁶² A.Loukaki: «*Whose Genius Loci;: Contrasting Interpretations of the "Sacred Rock of the Athenian Acropolis"*», 30

σύμβολο διαχρονικό υψηλών ιδανικών και αξιών. Η χωρική σχέση ως αντιληπτικός και νοηματικός άξονας, η οποία συνήθως εξετάζεται σε σχέση με μια έντεχνη κατασκευή, όπως ένα κτίριο ή ένα αρχιτεκτονικό σύνολο, μπορεί να αναζητηθεί και στο φυσικό τοπίο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο οι ίδιες αισθητικές αρχές που συμβάλλουν στην κατανόηση ενός αρχιτεκτονικού έργου μπορούν να αναγνωριστούν και στη σχέση ανάμεσα σε φυσικά και ανθρωπογενή στοιχεία ενός τόπου.

3.19 Ως χωρογραφία -χωρική σχέση και νόημα - Περιπατητική προς το Ασκηταριό του Οσίου Παταπίου

Ως χωρογραφία νοείται η περιγραφή ενός χώρου και ταυτόχρονα αναγάγει στην αισθητική -όχι του ωραίου ως ιδιότητα -μέσα από εμπειρία. (Beurdsley, 1981 Πεπονής, 1997, 14) Το τοπίο δεν συγκροτείται μόνο μέσα από την αισθητηριακή παρουσίαση, την άμεση βιωματική πρόσληψη μορφών, χρωμάτων και φωτός αλλά και μέσα από την λογική κατανόηση που ακολουθεί, όπου η εμπειρία αυτή φορτίζεται μ- νόημα, ιστορία, συμβολισμό και ταυτότητα. Η αισθητηριακή εμπειρία και η λογική φόρτιση εναλλάσσονται ως κινήσεις στον χώρο(Πεπονής, 1997, 13-14).

Η κατανόηση των εναλλαγών των θεάσεων που οι αισθήσεις λαμβάνουν ως ξεχωριστές, απαιτεί διάλογο με τη σκέψη για να γίνουν αντιληπτές ως όψεις μιας ενιαίας μορφής. Η εμπειρία μέσα στο τοπίο ενθαρρύνει αυτόν τον διάλογο και η περιπατητική (η βιωματική εμπειρία μέσα στο τοπίο) αποτελεί την διαμεσολάβηση του διαλόγου. (Πεπονής, 1997, 29-21).

Ας μεταφερθούμε στην περιοχή του Λουτρακίου. Η ανάγκη για βίωμα, κινεί το βλέμμα προς αναζήτηση του αξιοπρόσεκτου⁶³ στο αστικό και φυσικό τοπίο για να ακολουθήσει η θέληση για κίνηση. Και η αλήθεια είναι ότι το σκηνικό του Κορινθιακού κόλπου, καθηλώνει με το ημικυκλικό σχήμα του και ανασαίνοντας ο παρατηρητής από γοητεία για το τοπίο μα και τον ανθρώπινο παλμό του Λουτρακίου ανασηκώνει το βλέμμα του διεisdυτικά στον ανάγλυφο ορεινό όγκο των Γερανείων 1369 μ. ψηλαφώντας το. Στη μέση αυτού, ως υπενθύμιση του μέτρου, ξεχωρίζει μία λευκή σιλουέτα ενός μοναστηριού όπου φέρει στον πυρήνα του μνημείο του Γ' αι, το βυζαντινό μνημείο του σπηλαιώδη ναού, όπου φυλάσσεται το σκήνωμα του Οσίου

63

Παταπίου εξ Αιγύπτου. Η θέαση από χαμηλά δημιουργεί την ανάγκη για βίωμα ανάβασης προς το μνημείο, η οποία ξεκινά από το αστικό περιβάλλον του Λουτρακίου. Η συνέχεια της κίνησης στο ελικοειδές ανηφορικό μονοπάτι δημιουργεί την εμπειρία της έντασης και εξοικείωσης με της θέας την ασυνέχεια.

Κάθε βήμα ανάλογα χαράσσει νέες συντεταγμένες, νέα οπτική γωνία, ανάλογα τις φωτοσκιάσεις στον χώρο, ενεργοποιώντας τον διάλογο της πανοραμικής θέασης του τοπίου μέσω φαντασίας και μνήμης με την πραγματική όψη αυτού μέσω της εμπειρίας της περιπατητικής με ενδυνάμωση των αισθήσεων και σκέψης. Η αρχιτεκτονική των Γερανείων, σύνθεση ορεινού όγκου με νεογέννητη βλάστηση πευκοειδών, θαμνώδη έως σπάνια ενδημική βλάστηση⁶⁴, λιμνοθάλασσας, Μελαγκάβι- ακρωτήριο όπου το Ηραίο 800 π.Χ. και ο Φάρος, πλάι στον Κορινθιακό και Σαρωνικό κόλπο, τον Ισθμό, εγείρει την διαλεκτική ως προς την αισθητική και την φύση του ωραίου. Η προσέγγιση του στόχου -μνημείο, δυναμώνει την κλίμακα της υπομονής, θέλησης, και εφιστά την προσοχή στο συνταίριασμα της συγκέντρωσης του νου με την κίνηση, την ανάσα⁶⁵ και τον ρυθμό-χρόνο, για ενδυνάμωση της αντίληψης και αφομοίωση του ουσιαστικού.

⁶⁴ 950 είδη που είναι και αυτός ένας από τους λόγους όπου η περιοχή αυτή εντάχθηκε στο Natura "Όρη Γεράνεια (GR2530005) Κωδικός, ονομασία περιοχής Natura 20002000 ORI GERANEIA

⁶⁴ Μαργιωρή, Ν. (2000). ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΔΙΧΩΣ ΔΑΣΚΑΛΟ ΤΗΣ ΣΩΜΑΤΟΨΥΧΙΚΗΣ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗΣ ΚΡΙΓΙΑ ΓΙΟΓΚΑ. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή, 37: Η ανάσα βαθαίνει και αποκτά τακτικό ρυθμό. Εισπνοή κράτημα του αέρα εκπνοή και χωρίς αέρα... με μια αναλογία ... Τα κρατήματα του αέρα είναι παύσεις. Βοηθά στην ειρήνευση και ενεργοποίηση του νευρικού και μυϊκού συστήματος για να δώσει στο νου την κατάλληλη και σωστή ενδυνάμωση για αντίληψη τόσο στην συνείδηση όσο και στην υποσυνείδηση της υψηλής αίσθησης και υπεραίσθησης για μελέτη ...»

⁶⁵ Μαργιωρή, Ν. (2000). ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΔΙΧΩΣ ΔΑΣΚΑΛΟ ΤΗΣ ΣΩΜΑΤΟΨΥΧΙΚΗΣ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗΣ ΚΡΙΓΙΑ ΓΙΟΓΚΑ. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή, 37: Η ανάσα βαθαίνει και αποκτά τακτικό ρυθμό. Εισπνοή κράτημα του αέρα εκπνοή και χωρίς αέρα... με μια αναλογία ... Τα κρατήματα του αέρα είναι παύσεις. Βοηθά στην ειρήνευση και ενεργοποίηση του νευρικού και μυϊκού συστήματος για να δώσει στο νου την κατάλληλη και σωστή ενδυνάμωση για αντίληψη τόσο στην συνείδηση όσο και στην υποσυνείδηση της υψηλής αίσθησης και υπεραίσθησης για μελέτη ...»

Το μοναστήρι είναι τοποθετημένο σε απότομη πλαγιά των Γερανείων (το βουνό βρίσκεται προς τον Βορρά) στη μέση του, στα 700 περίπου μέτρα υψόμετρο. Με την κλήση αυτή και σε σχέση με το σχήμα του μοναστηριού, - ορθογώνιο ο κεντρικός πυρήνας και βεράντα- μοιάζει να επεκτείνεται στον ορίζοντα, τον εξωτερικό και βαθμιαία στον πνευματικό. Η αρχική του μορφή ήταν μόνο ο σπηλαιώδης ναός του Ι΄ αι και από την δεκαετία του 1950 σιγά σιγά επεκτάθηκε η μονή. Το σχήμα του κεντρικού πυρήνα της μονής ολόκληρης είναι σαν ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Τα κτίρια βρίσκονται γύρω από μία αυλή – βεράντα – ως ένα ελεύθερο πεδίο που επιτρέπει και ένα ανοιχτό πεδίο προς τον Κορινθιακό κόλπο και τον Σαρωνικό, την Ακροκόρινθο έως πιο μακρινές βουνοκορφές της Πελοποννήσου από αυτό το ύψος.

Το τοπίο δεν γίνεται αντιληπτό αισθητηριακά μόνο ως πανόραμα γιατί μέσω και φαντασίας που ενεργοποιείται υπάρχει η διαλεκτική σχέση νου αισθήσεων για κατανόηση και νοηματοδότηση σχετικά με την τάξη οργάνωση του χώρου και τις χωρικές σχέσεις που προκύπτουν (Πεπονής, 1997, 74-77).

Το τελικό επίκεντρο της προσοχής είναι το ίδιο ασκηταριό ο σπηλαιώδης ναός του Οσίου Παταπίου. Το ιδιαίτερο αυτό σπήλαιο φέρει και μια αρχιτεκτονική ποιότητα, που υπενθυμίζει ότι είναι τέχνη και λογική όπου αναγνωρίζονται οι σχέσεις εξάρτησης ως προς τα μέρη του που συνδυάζονται με σεβασμό απόλυτα με το φυσικό βράχο- ιερό καταφύγιο.

Ο σπηλαιώδης ναός- μνημείο ασκητήριο Ι΄ αι, ως ολόκληρος θεμελιώνεται στον ίδιο τον βράχο. Ο νεότερος ναός θεμελιώνεται κανονικά σε βράχο αλλά είναι κτισμένος. Δίνει προοπτική υψηλής διαβάθμισης αντίληψης ως την εσχατολογική σκέψη, το υπεραισθητό, την θέωση. Ο χώρος ως αποτέλεσμα του χρόνου και το υλικό μέρος ως απόρροια του θεϊκού, δρα καταλυτικά στην ανθρώπινη υπόσταση. Η ποιότητα αυτού του σπηλαίου ανταποκρίνεται ως έννοια στον υπαρξιακό ανθρώπινο χωρόχρονο. Η ιερότητα του χώρου αυτού διαχρονική.

Ως αποτύπωμα «δακτυλικό», ο σπηλαιώδης ναός με το Ιερό σκήνωμα απηχεί την πνευματική δύναμη στην ψυχή. Στοιχεία βυζαντινής τεχνοτροπίας του ναού, διάφορης της οπτικής και φιλοσοφικής θεώρησης της δύσης, ενέχει τον υποκειμενικό τρόπο θέασης και βοηθά το βλέμμα να κινηθεί πολυπρισματικά για υπερβατική πνευματική

θέαση και μεταβολισμό του υλικού σε πνευματικό. Ἡ θεία Υπόσταση υμνείται από την αρχαιότητα .

Η περιπατητική εκφράζεται είτε με την εμπειρία της κίνησης σε συγκεκριμένο χρόνο στον χώρο είτε επεκτείνοντας νου και αισθήσεις ψηλαφώντας νοερά σπιθαμή προς σπιθαμή. Η ενεργοποίηση προσφέρει εμπειρία και ενδυνάμωση της νόησης μέσω της διανοητικής κάθαρσης και λειτουργεί ως πρόδρομος της στοχαστικής και διαλεκτικής έκφρασης.

«Ο πολιτισμός αφορά τόσο στην συλλογική νοηματοδοτική χαρτογράφηση του κόσμου όσο και την προσωπική θέση του ατόμου μέσα σ' αυτόν» (Λουκάκη Α. (2009). Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και αισθητική της ανάπτυξης, Καρδαμίτσα, 53)

Το σπήλαιο ασκητήριο, φέρει την πνευματική δύναμη του Οσίου. Τόπος Ίασης, λειτουργίας, θρησκευτικότητας, στοχασμού, ηρεμίας, πνευματικότητας. Ο τάφος με το άφθορο σώμα του Οσίου, οι αγιογραφίες της Δέησης με την πύλη του Παραδείσου ανοιχτή για τους ταπεινούς στρατιώτες της πνευματικής οδού, καθαρούς στην καρδιά ,δίπλα ακριβώς στην είσοδο της του σπηλαίου προκαλεί ταραγμό στην ψυχή βοηθώντας τον άνθρωπο να συναισθανθεί να αφυπνιστεί πνευματικά.

Η ανάπτυξη ενός τόπου πρέπει να φέρει τον σεβασμό για το φυσικό περιβάλλον του, για την ιστορική μνήμη και των μνημείων του, το πολιτισμικό προφίλ, για την κατοίκηση. Το σπήλαιο, ναός, ασκητήριο είναι διαχρονικό σύμβολο καταφύγιο των ανθρώπων από την εμφάνιση τους στην γη.

Η αρχαιολογική μελέτη και έρευνα συνεχίζοντας το έργο της θα δώσει στο μέλλον ίσως και άλλα ευρήματα που θα δια φωτίσουν καλύτερα το μέρος αυτό. Ο χώρος αυτός που περιέχει το ανεκτίμητο μνημείο του Ασκηταριού με το σκήνωμα του Οσίου Παταπίου, χρειάζεται μέσα από την συνεργασία φορέων να για να προστατευτεί και να αναδειχτεί. Το φυσικό τοπίο των Γερανείων που φιλοξενεί την μονή, δημιουργεί την ανάγκη των απαραίτητων ενεργειών για πυροπροστασία , μέσα από συντονισμένες ενέργειες φορέων.

3.20 Παναγία η Γιάτρισσα – ζωντανές μνήμες

Η ονομασία «Θέρμαι»⁶⁶, αν και φαινομενικά περιγράφει μια απλή φυσική ιδιότητα — τη θερμότητα των πηγών— συνιστά στην πραγματικότητα μια πράξη νοηματοδότησης: η απόδοση της προστασίας του τόπου στη Θερμία Άρτεμη που αποδίδει την ιδιαίτερη παρθένα φύση, η οποία συνοδεύεται από του Απόλλωνα το φως, αποκαλύπτει ότι η αρχαία κοινότητα δεν αντιλαμβανόταν το ιαματικό νερό ως ουδέτερο φυσικό δεδομένο, αλλά ως εκδήλωση θεϊκής χάριτος, εντάσσοντάς το σε ένα ευρύτερο θρησκευτικό και συμβολικό πλαίσιο. Το όνομα λειτουργεί, έτσι, ως το πρώτο ίχνος μετάβασης από τον τόπο στο τοπίο: η ίδια η ονοματοδοσία αποτελεί ήδη πράξη πολιτισμικής κατασκευής, μέσα από την οποία ο φυσικός χώρος αποκτά ιερότητα, ταυτότητα και μνήμη, στοιχεία που θα διατηρηθούν —μεταλλασσόμενα— μέχρι τη σύγχρονη λατρεία της Παναγίας της Γιάτρισσας. Η θήλεια αρχή από την αρχαιότητα δίνει το παρόν της και η Παναγία αποτέλεσε και αποτελεί το πνευματικό πρότυπο, αλλά ταυτόχρονα και το πρότυπο της Θείας μάνας, της αγνότητας, της Γιάτρισσας.

Ο ναός αυτός συνδέει έντονες μνήμες και παραδόσεις, μιας άλλης εποχής.

Στην περιοχή του Λουτρακίου υπάρχουν αρκετοί ναοί και μοναστήρια. Ένας ξεχωριστός ναός για την περιοχή του Λουτρακίου και ευρύτερα, είναι ο ναός της Παναγίας της Γιάτρισσας όπου φυλάσσεται η εικόνα της Παναγίας της Γιάτρισσας η οποία είναι θαυματουργή. Εορτάζει στις 8 Σεπτεμβρίου – Γενέσιον της Θεοτόκου – συνυφασμένη με την ελπίδα και την σωτηρία του ανθρώπου. Ας δούμε το ιστορικό του Ναού της Παναγίας της Γιάτρισσας διότι φέρει μια ενδιαφέρουσα ιστορία και συνέχεια που σχετίζεται με την εικόνα.

Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τους Βαλκανικούς πολέμους από το 1919, υπήρξαν άσχημες επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία. Η Μεγάλη Ιδέα δεν εκπληρώθηκε και τέθηκε τέρμα στην ελληνική παρουσία των χιλίων χρόνων στην Μικρά Ασία. Οι συνέπειες αυτών ήταν δέκα χρόνια κοινωνικές ταραχές, πολιτικό χάος, και καταστροφές και ασθένειες (Gallant, 2017, 310). Η Κόρινθος και το Λουτράκι δέχεται μεγάλο αριθμό προσφύγων.

⁶⁶ Θέρμαι η αρχαία ονομασία του Λουτρακίου

Μέσα σε αυτές τις εξελίξεις το Λουτράκι και η Περαιχώρα είχε αποκτήσει διεθνή φήμη για την ιαματικότητα των νερών.

Η ιστορία της εικόνας της Παναγίας, ξεκινά την εποχή αυτή. Ανήκε σε μια γυναίκα η οποία ονομαζόταν Μαρία. Αυτή η γυναίκα από το 1920, επισκεπτόταν το καλοκαίρι το Λουτράκι, για τις διακοπές και έμενε στο σπίτι της ηλικιωμένης κυρίας Μαρίας Σιώκου. Σε κάποιο ταξίδι της δώρισε στην κ. Μαρία Σιώκου την εικόνα (διαστάσεις εικόνας: 0,57X0,49μ.) η οποία απεικόνιζε σε νεαρή ηλικία την Παναγία να κρατά το θείο βρέφος. Η Μαρία είχε προμαντέψει ότι σε είκοσι μέρες μετά την παράδοση της εικόνας θα πέθαινε και η κ. Μαρία Σιώκου θα έπρεπε να ανάβει το καντήλι της συνεχώς. Η εικόνα με το καντήλι αναμμένο παρέμεναν στο σπίτι της και άρχισαν να συντελούνται θαύματα συνεχώς κάνοντας γνωστή την εικόνα και πέραν του Λουτρακίου.

Στις 22 με 23 Απριλίου του 1928 τη νύκτα στην περιοχή της Κορινθίας η Κόρινθος, το Λουτράκι, η Περαιχώρα, μεταβάλλονται σε άμορφη μάζα ερειπίων (ε ερείπια. Η Κορινθία δια μέσω των αιώνων έχει υποστεί καταστροφή από μεγάλους σεισμούς όπως αυτόν στις 8 2 1858, -η Αρχαία Κόρινθος στους πρόποδες της Ακροκορίνθου πρόποδες καταστρέφεται ολοσχερώς και συνέπεια αυτού είναι κτιστεί η Νέα πόλη της Κορίνθου στην παραλία η οποία το 1928, καταστρέφεται (Κόλλιας, 1975, 48-50. (Το 1981 επαναλαμβάνεται -σεισμός της τάξεως 6, 6 ρίχτερ με επίκεντρο τις Αλκυονίδες και καταστρέφει Λουτράκι Περαιχώρα, και δημιουργεί πολλά προβλήματα στην περιοχή της Κορίνθου.

Ο Μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός (Κόλλιας, 1975, 63) βοήθησε και στήριξε τους ανθρώπους ιδίως μετά την καταστροφή με πάρα πολλές σημαντικές ενέργειες. Η απόφασή του να θεμελιώσει ένα ναό στο Λουτράκι, την ίδια χρονιά το 1928 που θα στέγαζε μέσα τη εικόνα, αφού έμαθε για πληθώρα θαυμάτων που είχαν γίνει, ήταν σημαντική. Η πρώτη εκκλησία ήταν μικρή και από μπαγκλατί, τοποθετώντας ένα ξύλινο προσκυνητάριο, με την Βρεφοκρατούσα Παναγία που της δόθηκε το προσωνόμιο Γιάτρισσα, και η εορτή της ορίστηκε 8 Σεπτέμβρη, το Γενέθλιον της Παναγίας. Στις 10 Μαρτίου του 1960, νέα εκκλησία – τρίκλιτη Βασιλική με τρούλο-θεμελιώνεται νέα εκκλησία από τον Μητροπολίτη Προκίπιο Θεμελιώνεται η νέα εκκλησία.

Η ανέγερση μεγαλύτερου ναού, δίπλα από τον προηγούμενο, κρίθηκε επιβεβλημένη και από τον Μητροπολίτη Προκόπιο, στην δεκαετία του 1960. Η εικόνα τοποθετήθηκε στο ίδιο το παλιό θαυμαστό ξύλινο τέμπλο, με πλήθος αφιερωμάτων και ευγνωμοσύνης των πιστών.

Στην εορτή της, που τελείται έως σήμερα, εντάσσεται ένα πανηγύρι διάρκειας τουλάχιστον τριών ημερών. Η θρησκευτική αυτή γιορτή, με τη συρροή κόσμου και εμπορευμάτων που τη συνοδεύει, θυμίζει τις εμποροπανηγύρεις και τα καραβάνια που γνώριζαν ιδιαίτερη ανάπτυξη τον 18ο αιώνα, κινούμενα σε τακτές ημερομηνίες ανάμεσα σε κωμοπόλεις και εξασφαλίζοντας έτσι τη ροή εμπορευμάτων, ιδεών και πληροφοριών. Η εμποροπανήγυρη αυτή εκτός από την εξασφάλιση των της ροή των εμπορευμάτων προϋποθέτει ταυτόχρονα και ένα δίκτυο μεταφοράς που σε κάθε εποχή γινόταν ανάλογα (Τσιώμης, 2021, 107). Οι ομάδες αυτές αποτελούν στον χώρο στοιχεία οργάνωσης ως κινητές εμπορικές φόρμες.⁶⁷

4. Historypin

4.1 Εφαρμογή Historypin: ψηφιακή ανάδειξη πολιτιστικών διαδρομών στο Λουτράκι

Η αξιοποίηση της πλατφόρμας Historypin στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας αποτελεί την πρακτική εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου που αναπτύχθηκε στο Κεφάλαιο 1 και εμπλουτίστηκε με τα εμπειρικά δεδομένα του παρόντος κεφαλαίου. Το Historypin, ως ψηφιακή πλατφόρμα γεωχωρικής αφήγησης (Historypin, 2011), επιτρέπει τη μετατροπή του πολιτιστικού τοπίου του Λουτρακίου από θεωρητική κατηγορία σε βιώσιμη ψηφιακή εμπειρία: τα ιστορικά στρώματα που αναλύθηκαν στις προηγούμενες ενότητες καθίστανται ορατά, διαδραστικά και προσβάσιμα μέσα από γεωχωρικά τοποθετημένο φωτογραφικό, οπτικοακουστικό και αρχειακό υλικό.

Η μεθοδολογία συγκρότησης της συλλογής ακολούθησε συγκεκριμένες αρχές. Δημιουργήθηκε ενιαία θεματική συλλογή αφιερωμένη στον Δήμο Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων, που περιλαμβάνει 75 ψηφιακά σημεία (pins) με

⁶⁷ Ο Τυργκό, στην Εγκυκλοπαίδεια, ήταν κατά των εμποροπανηγύρεων θεωρώντας τας ως τροχοπέδη στην ελευθερία του εμπορίου

φωτογραφίες, χάρτες και περιγραφικά κείμενα. Η επιλογή ενιαίας συλλογής — αντί πολλαπλών ανεξάρτητων καταχωρίσεων — αντανακλά μια συνειδητή μεθοδολογική απόφαση: η συλλογή ως σύνολο καθίσταται αναγνώσιμη ως πολιτισμικό επιχείρημα — μια οπτική και αφηγηματική τεκμηρίωση του βάθους και του πλούτου του πολιτιστικού τοπίου — αντί για ασύντακτη συσσώρευση μεμονωμένων τεκμηρίων (Ridge, 2014, σ. 75).

Το φωτογραφικό και οπτικό υλικό που αποτελεί τον πυρήνα της συλλογής προήλθε από το προσωπικό ψηφιακό αρχείο του Ανδρέα Σιώκου, τοπικού δημιουργού περιεχομένου του οποίου η συλλογή αποτελεί άτυπο αλλά εξαιρετικά πλούσιο αποθετήριο ιστορικής εικονογραφίας του Λουτρακίου — ιαματικές εγκαταστάσεις, παραλιακός περίπατος, θρησκευτικοί χώροι, καθημερινή κοινωνική ζωή. Όλο το υλικό χρησιμοποιήθηκε κατόπιν ρητής άδειας. Η αξιοποίηση υλικού από ιδιώτη φορέα τοπικής μνήμης υλοποιεί αμέσως τη φιλοσοφία της συμμετοχικής τεκμηρίωσης (Oomen & Aroyo, 2011, σ. 30): η κληρονομιά δεν ανήκει μόνο στους θεσμούς αλλά στις κοινότητες που τη ζουν και τη θυμούνται.

Κάθε καταχώριση (pin) διαμορφώθηκε με βάση συνεκτικό πρωτόκολλο: τίτλος που προσδιορίζει το θέμα, περιγραφικό κείμενο που εντάσσει την εικόνα στο ευρύτερο πολιτισμικό τοπίο, χρονολόγηση με επίπεδο ακρίβειας ανάλογο των διαθέσιμων τεκμηρίων — εύρος ετών όταν η ακριβής χρονολογία ήταν αδύνατη — θεματικές ετικέτες (θερμαλισμός, θρησκευτική κληρονομιά, φυσικό τοπίο, κοινωνική ιστορία, αρχιτεκτονική) και γεωγραφική τοποθέτηση με ακρίβεια ανάλογη της τεκμηρίωσης. Αυτή η διαβαθμισμένη προσέγγιση ευθυγραμμίζεται με τις καλές πρακτικές της ιστορικής αρχειοθέτησης και διασφαλίζει ότι η πληροφορία αποδίδει όχι μόνο το τι είναι γνωστό αλλά και τον βαθμό βεβαιότητας με τον οποίο είναι γνωστό (Terras, 2016, σ. 432).

Η συλλογή οργανώθηκε σε τρεις θεματικές διαδρομές που αντιστοιχούν στις βασικές διαστάσεις του πολιτιστικού τοπίου της περιοχής. Η πρώτη διαδρομή εστιάζει στον θερμαλισμό και την ιαματική παράδοση — από τις αρχαίες Θέρμες έως τη σύγχρονη λουτρόπολη. Η δεύτερη καλύπτει τα αρχαιολογικά και ιστορικά τοπία — Ηραίο, Δίολκος, Ίσθμια, ναός Ποσειδώνα. Η τρίτη αναδεικνύει τη βυζαντινή και νεότερη κληρονομιά — θρησκευτικά μνημεία, αστική ανάπτυξη, κοινωνική ζωή. Μαζί, οι τρεις διαδρομές συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο ψηφιακό αφήγημα του πολιτιστικού τοπίου-

παλιμψήστου της περιοχής, συνδέοντας αυτό που ο Nora (1984, σ. XX) αποκαλεί ζωντανή μνήμη με την τεκμηριωμένη ιστορία.

Η εφαρμογή του Historypin στην περιοχή του Λουτρακίου επαληθεύει στην πράξη τη θεωρητική θέση των Božić & Tomić (2024, σ. XX) ότι η ψηφιακή χαρτογράφηση ενισχύει την ενοποίηση υλικών και άυλων στοιχείων κληρονομιάς σε συνεκτικό σύστημα νοήματος. Η πλατφόρμα λειτουργεί ταυτόχρονα ως εργαλείο τεκμηρίωσης για τον ερευνητή, ως εκπαιδευτικό εργαλείο για τον επισκέπτη και ως εργαλείο κοινοτικής μνήμης για τον κάτοικο — αντιμετωπίζοντας έτσι το ερώτημα που ο Benjamin έθεσε για την αυθεντικότητα στην εποχή της αναπαραγωγής: η ψηφιακή εμπειρία δεν υποκαθιστά την άμεση επαφή με τον τόπο αλλά λειτουργεί ως γέφυρα προς αυτήν, εμπλουτίζοντας τη θέαση με ιστορικά στρώματα που δεν είναι ορατά με γυμνό μάτι (Benjamin, 1936, σ. XX· NEH, 2015).

Συνολικά, η εφαρμογή του Historypin στον Δήμο Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων αποδεικνύει ότι ένας τόπος με πολυστρωματική ιστορική κληρονομιά — από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα — μπορεί να αναδειχθεί μέσα από σύγχρονα ψηφιακά εργαλεία με τρόπο που σέβεται την πολυπλοκότητά του, τιμά τη συμμετοχή της τοπικής κοινότητας και δημιουργεί βιώσιμες πολιτιστικές διαδρομές για τον σύγχρονο πολιτιστικό τουρισμό. Τα ευρήματα αυτά συζητούνται στο επόμενο κεφάλαιο των συμπερασμάτων

4.2 Πολιτιστικές διαδρομές και πολιτιστικά τοπία του Λουτρακίου: συστηματική ανάλυση μέσω Historypin

Το σύνολο του ψηφιακού υλικού είναι διαθέσιμο στη συλλογή «Φωτογραφίες από τις Πολιτιστικές Διαδρομές του Λουτρακίου» στην πλατφόρμα Historypin (<https://historypin.org/collections/25704/>).

Η συστηματική ανάλυση των πολιτιστικών τοπίων που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες — Ηραίο, Δίολκος, Ίσθμια, λίμνη Βουλιαγμένης, βυζαντινά μνημεία, θερμαλιστικές εγκαταστάσεις — αποκτά πλήρες νόημα μόνο όταν τα επιμέρους στοιχεία οργανωθούν σε συγκροτημένες πολιτιστικές διαδρομές. Σύμφωνα με τον Suarez-Inclan (2005), η αξία μιας διαδρομής δεν προκύπτει από το άθροισμα των μεμονωμένων σημείων αλλά από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους — κάθε στοιχείο αποκτά πρόσθετο νόημα μέσα από τη θέση του στο ευρύτερο

αφηγηματικό σύνολο. Η ψηφιακή πλατφόρμα Historypin προσφέρει το κατάλληλο εργαλείο για αυτή τη συστηματοποίηση, καθώς επιτρέπει τη γεωχωρική σύνδεση επιμέρους σημείων σε ενιαίες θεματικές αφηγήσεις (Ridge, 2014, σ. 80 · Božić & Tomić, 2024, σ. 70). Μπορούν να δοθούν και μεμονωμένα τα σημεία αφήνοντας τον αναζητητή να συνθέσει ελεύθερα την διαδρομή.

Με βάση τη μεθοδολογία που περιγράφηκε στην ενότητα 2.8, η συλλογή του Historypin για τον Δήμο Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων οργανώθηκε σε τρεις διακριτές αλλά αλληλοσυνδεόμενες πολιτιστικές διαδρομές, καθεμία από τις οποίες αντιστοιχεί σε μία διάσταση του πολιτιστικού τοπίου της περιοχής.

Η πρώτη διαδρομή, η Διαδρομή του Ιερού Τοπίου, συνδέει τα Ίσθμια, το Ηραίο της Περαχώρας με τον Φάρο Μελαγκάβι, τη λίμνη Βουλιαγμένης — δηλαδή τα σημεία λατρείας και θρησκευτικής δραστηριότητας της αρχαιότητας. Η διαδρομή αυτή ακολουθεί τη λογική της «διπολικής διευθέτησης» που περιγράφηκε στην ενότητα 3.11, αναδεικνύοντας τη χωρική αντίθεση και συμπληρωματικότητα μεταξύ του γυναικείου, εμπορικού ιερού της Ήρας και του ανδρικού, πολεμικού ιερού του Ποσειδώνα (Cosgrove, 1984, σ. XX). Η γεωχωρική τεκμηρίωση μέσω Historypin επιτρέπει στον χρήστη να βιώσει αυτή την αντίθεση ως χωρική εμπειρία, μετακινούμενος ψηφιακά μεταξύ των δύο πόλων του ιερού τοπίου.

Η δεύτερη διαδρομή, η Διαδρομή της Βυζαντινής Κληρονομιάς, συνδέει τον Ναό του Αγίου Ανδρέα στο Λουτράκι με το Ασκητήριο του Οσίου Παταπίου, τη Μονή της Παναγίας Πράθι και τα υπόλοιπα βυζαντινά μνημεία της περιοχής. Η διαδρομή αυτή αναδεικνύει τη συνέχεια της βυζαντινής αισθητικής παράδοσης από τον 11ο έως τον 18ο αιώνα, επαληθεύοντας τη θέση ότι η κληρονομιά είναι ζωντανή διαδικασία και όχι στατικό κατάλοιπο (Harrison, 2013, σ. XX). Η ψηφιακή χαρτογράφηση επιτρέπει τη σύνδεση αυτών των γεωγραφικά διάσπαρτων μνημείων σε ένα ενιαίο αφήγημα θρησκευτικής συνέχειας.

Η τρίτη διαδρομή, η Διαδρομή του Θερμαλισμού, συνδέει τις αρχαίες Θέρμες με τη σύγχρονη λουτρόπολη, μέσα από αρχειακό φωτογραφικό υλικό λουτρικών εγκαταστάσεων διαφορετικών εποχών. Η διαδρομή αυτή αναδεικνύει τη διαχρονική σχέση ανθρώπου και ιαματικού πόρου, αξιοποιώντας ιδιαίτερα το αρχείο του Ανδρέα

Σιώκου που περιγράφει στην ενότητα 3.13, και αποτυπώνει την εξέλιξη του θερμαλισμού ως πολιτισμικής πρακτικής (Bouchenaki, 2015, σ. 1).

Η οργάνωση των τριών αυτών διαδρομών σε ενιαία ψηφιακή πλατφόρμα δεν αποτελεί απλώς τεχνική επιλογή αλλά εφαρμογή της θεωρητικής αρχής που διατρέχει την παρούσα εργασία: το πολιτιστικό τοπίο λειτουργεί ως παλίμψηστο (Λουκάκη, 2009, σ. 53), και οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν το εργαλείο μέσω του οποίου τα διάσπαρτα στρώματα αυτού του παλίμψηστου καθίστανται αναγνώσιμα ως ενιαίο σύνολο. Κάθε διαδρομή αντιστοιχεί σε ένα διαφορετικό «ανάγνωσμα» του ίδιου τόπου — θρησκευτικό, βυζαντινό, θερμαλιστικό — χωρίς να αναιρεί τη συνολική, ενιαία ταυτότητα του πολιτιστικού τοπίου της περιοχής.

Σε συνέχεια της πρότασης του ICOMOS (2008) ότι η αξία μιας πολιτιστικής διαδρομής ενισχύεται όσο τα επιμέρους στοιχεία της εντάσσονται σε ευρύτερα δίκτυα, η σύνδεση των τριών διαδρομών του Λουτρακίου με ευρωπαϊκά δίκτυα πολιτιστικών διαδρομών — ιδίως εκείνα που σχετίζονται με την ελληνορωμαϊκή κληρονομιά και τον ιαματικό τουρισμό — αποτελεί προοπτική για μελλοντική ανάπτυξη. Η ψηφιακή τεκμηρίωση μέσω Historypin συνιστά το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, δημιουργώντας μια βάση δεδομένων αξιοποιήσιμη τόσο από την ερευνητική κοινότητα όσο και από φορείς πολιτιστικού τουρισμού (Oikonomopoulou et al., 2017, σ.67).

4.3 Φωτογραφίες μέσα από την συλλογή του Historypin

Οι φωτογραφίες δεν ακολουθούν συγκριμένη χρονική ακολουθία. Ο λόγος είναι για να δημιουργηθεί ένα συγκριτικό ενδιαφέρον, για το τοπίο και τις αλλαγές που παρουσιάζει στο πέρασμα των χρόνων.

Οι φωτογραφίες αγγίζουν ποικίλα θέματα αλλά όλες έχουν σαν κεντρικό πυρήνα την περιοχή του Λουτρακίου. Η πηγή σε κάθε φωτογραφία αναφέρεται και συμπίπτει να είναι κυρίως ο Andreas Siokos στο Facebook.

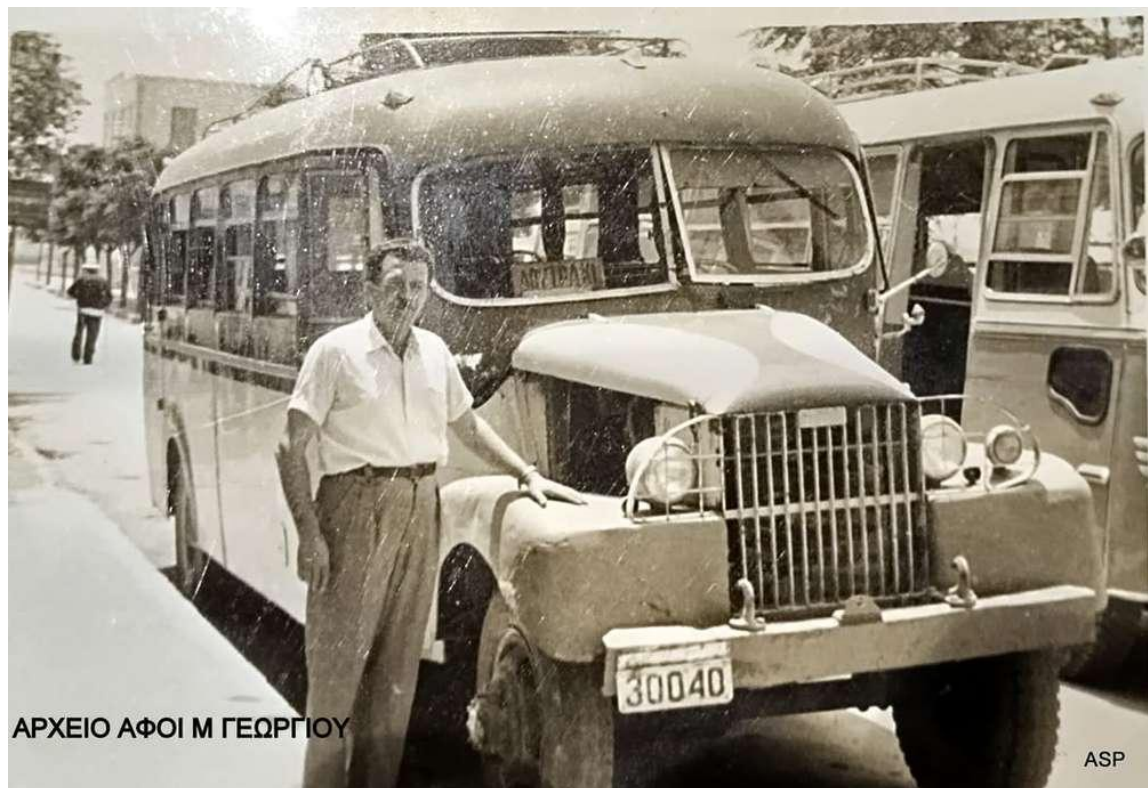
Εικόνα 25 Λουτράκι, δεκαετία 1960, πλαζ ΕΟΤ. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook: Siokos, A. (16 Ιουλίου 2025). Η φωτογραφία έχει υποστεί βελτίωση από τον Nabi Karabulut.

Εικόνα 26 Λουτράκι, δεκαετία 1980, παραλιακή ζώνη. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 27 Λουτράκι, δεκαετία 1950, ξενοδοχείο «Πηγαί». Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (2 Νοεμβρίου 2025).

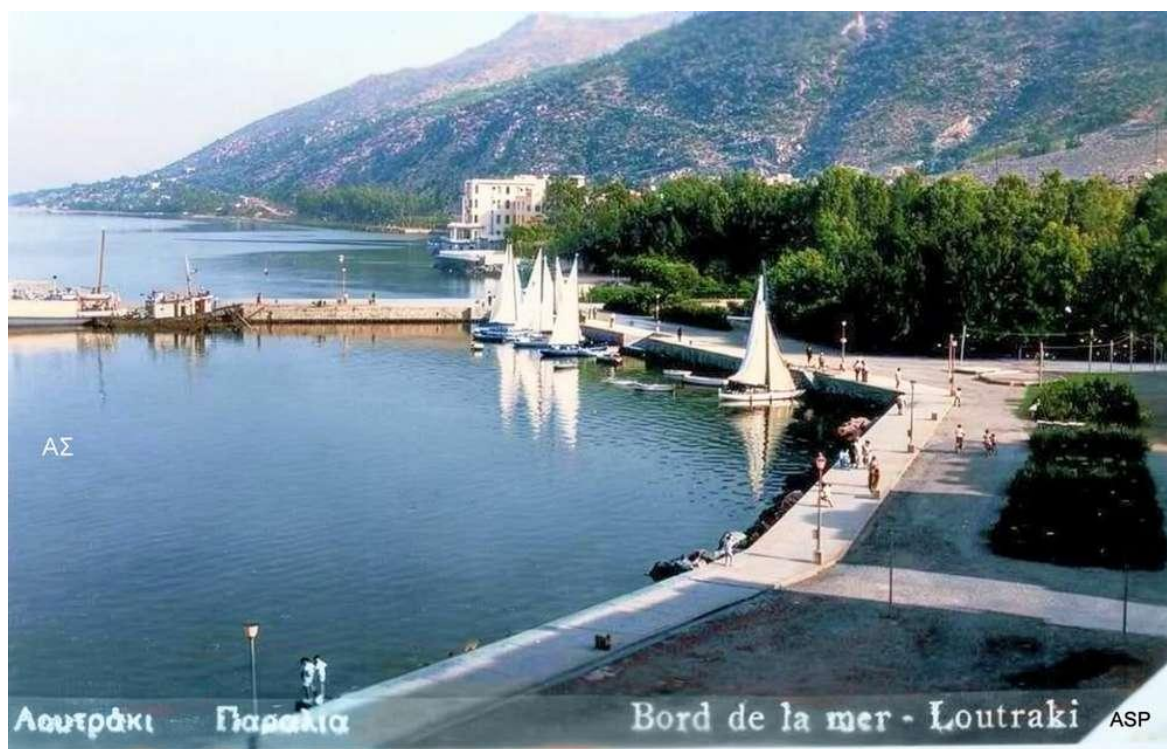
Εικόνα 28 Λουτράκι, δεκαετία 1950, το πρώτο λεωφορείο στη διαδρομή Λουτράκι–Αθήνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (22 Μαΐου 2025).

Εικόνα 29 Λουτράκι, πηγές Καραντάνη και Οικονόμου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (6 Αυγούστου 2025).

Εικόνα 30 Άποψη του Λουτρακίου, ξενοδοχεία και ταβέρνα (Ξενοδοχείο «Καρέλλειο», «Μάριον», ταβέρνα Α. Κολιάκου). Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos. Η φωτογραφία έχει βελτιωθεί από τον Nabi Karabulut.

Εικόνα 31 Λουτράκι, δεκαετία 1960, το λιμάνι της πόλης. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (20 Οκτωβρίου 2022). Αρχική φωτογραφία του Α. Σπύρου, σε ασπρόμαυρη εκτύπωση.

Εικόνα 32 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos

Εικόνα 33 Ισθμός Κορίνθου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (12 Μαρτίου 2025).

Εικόνα 34 Περαχώρα Κορινθίας. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

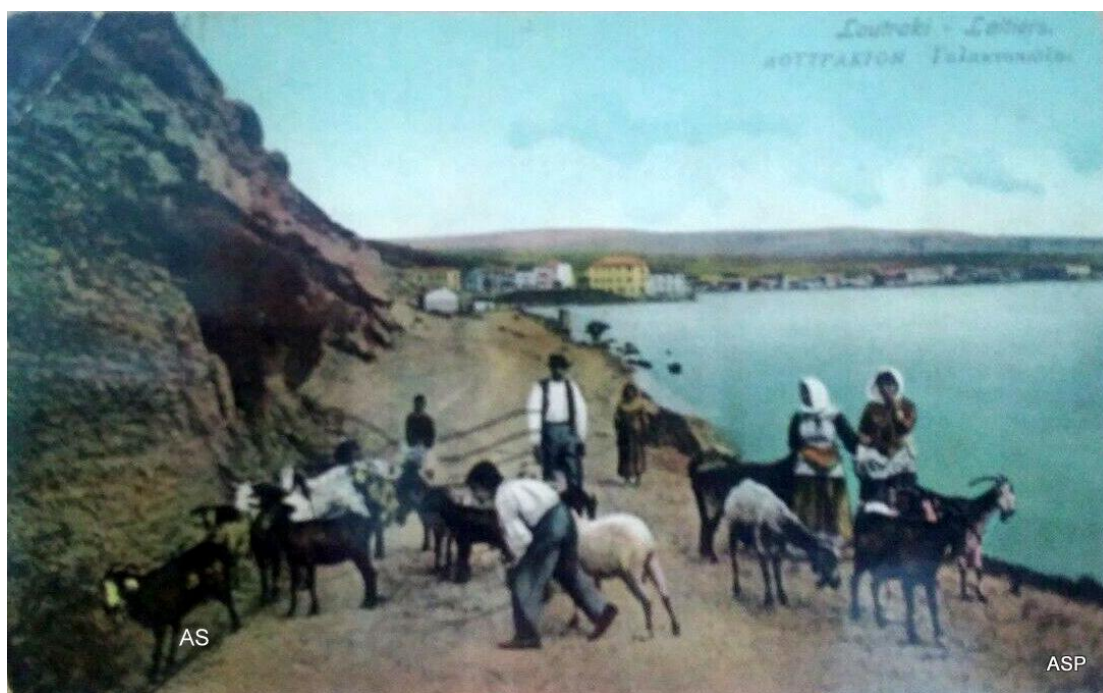
Εικόνα 35 Λουτράκι, αρχές 20ού αιώνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 36 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 37 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 38 Λουτράκι, αρχές 20ού αιώνα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 39 Πλατεία Λουτρακίου, 1924. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 40 Σεισμός της 23ης Απριλίου 1928, άποψη από την Περachώρα. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos (2026).

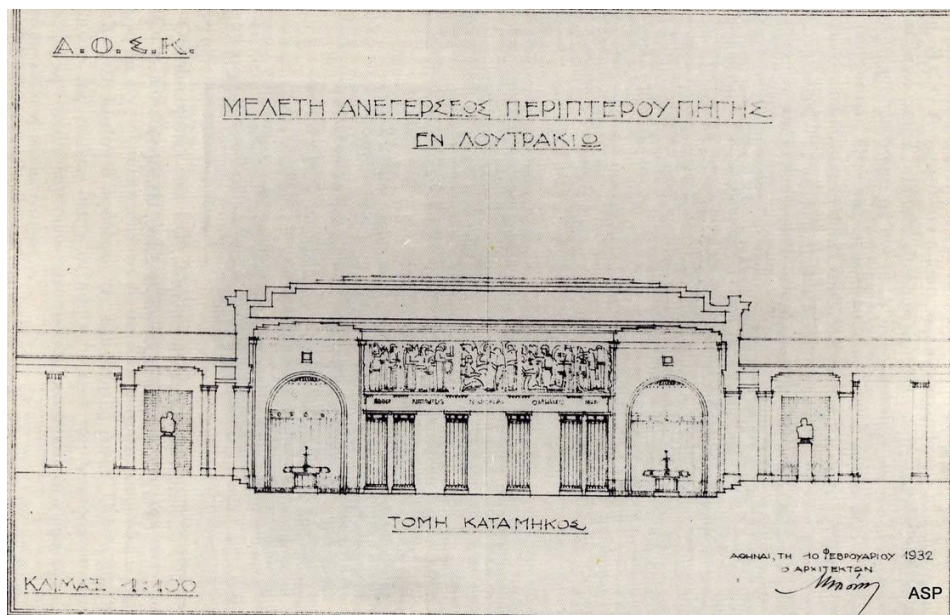
Εικόνα 41 Ιαματικά Λουτρά Λουτρακίου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 42 Ιαματικά Λουτρά Λουτρακίου. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

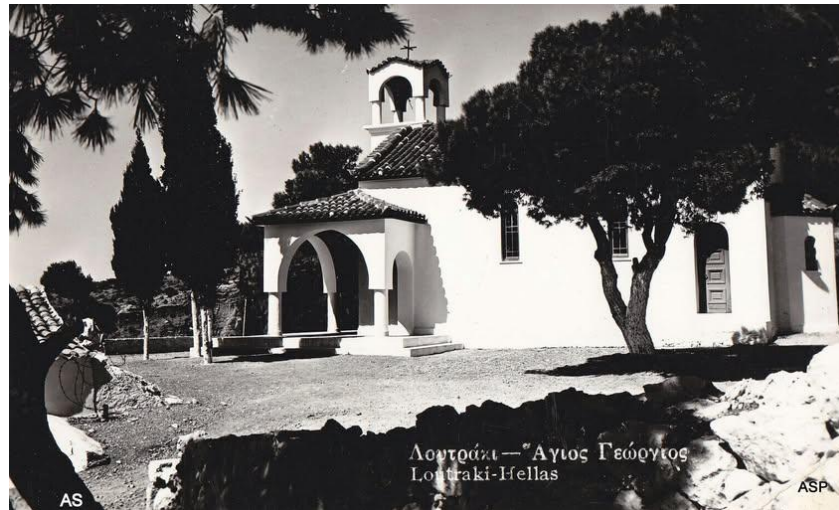
Εικόνα 43 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 44 Μελέτη ανέγερσης περιπτέρου της Πηγής Λουτρακίου. Φωτογραφική/αρχειακή ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 45 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 46 Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου, Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 47 Λουτράκι. Φωτογραφική ανάρτηση στο Facebook του Andreas Siokos.

Εικόνα 48 Μονή Οσίου Παταπίου, Λουτράκι. Αρχείο Νίκης Νικολέτας Φούφα.

Εικόνα 49 Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου (Μάη Θανάσης), Πίσσια. Πηγή: Δήμος Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων (loutraki.gov.gr).

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία διερεύνησε τη δυναμική και τις διαστάσεις του πολιτιστικού τοπίου στην περιοχή του Λουτρακίου, μέσα από τη συνδυαστική αξιοποίηση θεωρητικού πλαισίου, εμπειρικής ανάλυσης του τόπου και ψηφιακής εφαρμογής στην πλατφόρμα Historypin. Η διερεύνηση αυτή επιβεβαίωσε την κεντρική θεωρητική υπόθεση που διατρέχει το σύνολο της εργασίας: το πολιτιστικό τοπίο δεν αποτελεί στατικό δεδομένο αλλά δυναμικό, εξελισσόμενο σύστημα — ένα παλίμψηστο αλληπάλληλων ιστορικών, αισθητικών και κοινωνικών στρωμάτων (Λουκάκη, 2009, σ. 53). Το τοπίο απεικονίζει το πολιτιστικό γίνεσθαι και αντιπροσωπεύει την ανάγκη της δημιουργίας νοήματος τόσο ατομικού όσο και συλλογικού και την απεικόνιση αυτού τόσο συλλογικά όσο και ατομικά. Το τοπίο μέσα από ένα πλαίσιο, συνδέεται με το νόημα που δίνεται και φέρει την σύγκλιση της φύσης και του πολιτισμού. Κάθε πολιτισμός δημιουργεί την δική του κοσμοαντίληψη με εικόνες και σύμβολα που περιέχουν το συλλογικό και το ατομικό γίνεσθαι. Και οι μύθοι που στην αρχαιότητα υπερίσχυαν όπως βλέπουμε και στην περιοχή εδώ, θεωρείται ως πηγή πολιτιστικών χαρακτηριστικών που αντιπροσωπεύουν τον λαό (Λουκάκη, 2009, σελ.63).

Η θεώρηση του τοπίου και κατά συνέπεια της διαδρομής λειτουργεί μέσα από την αντίληψη και του χώρου. Η αισθητική θεώρηση αφορά τον τρόπο αντίληψης, σύνδεσης και εμπειρίας. Η αισθητική αντίληψη των αντικειμένων τέχνης προτρέπει σε μία αντίληψη και πέραν της υλικής υπόστασης αυτών. Τους αποδίδονται πολλαπλοί τρόποι ύπαρξης όπως δράση και επιτέλεση. Τα αντικείμενα τέχνης διαθέτουν ευελιξία στο πέρασμα του χρόνου με μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά (Thomasson, 2004 ; Δρίνης, κ.α., 2007, σ. 64). Επομένως και η υλική πολιτιστική κληρονομιά, δεν αφορά στατικά αντικείμενα χωρίς χρονική διάσταση. Τα αντικείμενα αυτής στο πλαίσιο της δράσης και επιτέλεσης, καθίστανται ορατά και η φύση τους με το πέρασμα του χρόνου σχηματίζεται, μετασχηματίζεται εντός του πολιτισμικού τους και κοινωνικού πλαισίου.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η εργασία ανέδειξε ότι η κατανόηση του πολιτιστικού τοπίου προϋποθέτει τη σύνθεση πολλαπλών επιστημονικών παραδόσεων: τη φιλοσοφική διερεύνηση χώρου και χρόνου, την ανθρωπολογική θεώρηση πολιτισμού και κουλτούρας, την ιστορία της αισθητικής αντίληψης του τοπίου,. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη συγκριτική διάσταση μεταξύ δυτικής και ελληνικής εμπειρίας: ενώ η Δύση ανέπτυξε τη νεωτερική αντίληψη του τοπίου μέσα από τη γραμμική προοπτική και

τον Ρομαντισμό, η Ελλάδα βίωνε μια παράλληλη αλλά ετερόχρονη πορεία, με τη βυζαντινή αισθητική να διατηρείται ζωντανή ως πράξη πολιτισμικής συνέχειας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Είναι σημαντικό να σκεφτούμε ως τοπική κοινωνία την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος που συνδέεται με την περιοχή του Λουτρακίου, ειδικά αυτήν την περίοδο που ο τόπος έχει να αντιμετωπίσει την απειλή της τοποθέτησης των ανεμογεννητριών στα Γεράνεια όρη και αυτό θα επιφέρει αλλοίωση έως και καταστροφή στο περιβάλλον του βουνού.

Η φύση ως υλικός κόσμος που τα περιβάλλει όλα, επενδύεται με νοήματα από την κοινωνία όπως κάθε υλική συνθήκη και αυτό συνιστά πολιτισμό δημιουργώντας ερωτήματα περί διάκρισης και ορίων. Η οικειοποίηση με συλλογικό χαρακτήρα, της φύσης διαμορφώνει και μετασχηματίζει το περιβάλλον με πρακτικές διανοητικού, πνευματικού τύπου. Αυτό εντάσσεται στον πολιτισμό και τον υλικό βίο και αποτελούν πρακτικές οι οποίες είναι πολιτισμικές κληρονομίες που ως όρος αντικαθιστά σιγά σιγά την έννοια της παράδοσης λόγω της έννοιας το ότι εμπεριέχει και την έννοια της κληρονομιάς σαν όρος. Ως έννοια η βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη ήδη από το 1960 (Διεθνή Ένωση Διατήρησης της Φύσης) υπήρξε και το ενδιαφέρον με τις δεκαετίες διευρύνεται παρουσιάζοντας το 2001 ο J Hawkes το μοντέλο των τεσσάρων πυλώνων (four-pillar model), προσθέτοντας την πολιτιστική συνιστώσα τονίζοντας την πολιτιστική πολυμορφία την σημασία της πολιτιστικής ανάπτυξης όσο και της περιβαλλοντικής για μια βιώσιμη κοινωνία. (Στην «Χάρτα της Γης», το 2000) υπήρξε ως ηθική υποχρέωση. Η αύξηση του ενδιαφέροντος για την πολιτιστική κληρονομιά την τουριστική ανάπτυξη και ταυτόχρονα υπάρχει μεταξύ κοινωνικής, οικονομικής, πολιτιστικής περιβαλλοντικής βιωσιμότητας αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια μεθοδολογίες αξιολόγησης πρακτικού και θεωρητικού επιπέδου για έργα πολιτιστικής υποδομής και έχουν αρχίσει μελέτες για την αειφόρο ανάπτυξη ακόμα δίνεται σημασία την συντήρηση, προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς και ενεργειακής βιωσιμότητας(Λεκάκης, Σ. & Πάντζου Ν. (επιμ.), 2020, σελ 479).

Πρέπει να τονίσουμε ότι στην Περαχώρα έχει δημιουργηθεί το Λαογραφικό Μουσείο της Περαχώρας» (web :www.laografiko.perachoras@gmail.com) όπου συντηρεί μια πλούσια συλλογή με ποικιλόμορφα θέματα, που αντιπροσωπεύουν την περιοχή. Η Περαχώρα φέρει πλούσια λαογραφική κληρονομιά σε αντικείμενα, έθιμα, ήθη,

παραδόσεις όπως την μουσικορευτική, παραδοσιακά τραγούδια του τόπου, τοπική κουζίνα. Οι καταβολές τόσο αρχαιοελληνικές όσο και βυζαντινές συναντώνται επάνω στην φορεσιά της Μουντάφισσας. όπως η φορεσιά της Μουντάφισσας βρίσκουμε καταβολές αρχαιοελληνικές και βυζαντινές.

Στην εργασία αυτή έγινε προσπάθεια να γίνει η επαλήθευση της θεωρητικής με την εμπειρική ανάλυση πάνω στην δυναμική και στις διαστάσεις του πολιτιστικού τοπίου και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η εμπειρική ανάλυση της περιοχής του Λουτρακίου επαλήθευσε εμπράκτως το θεωρητικό πλαίσιο. Η περιοχή αναδείχθηκε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα πολυστρωματικού πολιτιστικού τοπίου, στο οποίο συνυπάρχουν ορατά: η προϊστορική κατοίκηση, το αρχαϊκό ιερό τοπίο ήδη από το 3000 π.Χ. (Βουλιαγμένη, Ηραίο Περαχώρας, Ίσθμια), η ρωμαϊκή όπως η Ρωμαϊκή Έπαυλη σε περιοχή του Λουτρακίου, την βυζαντινά μοναστήρια και τους ναούς, καθώς και τη νεώτερη κληρονομιά, ταυτότητα της πρώτης ελληνικής λουτρόπολης. Η μελέτη του αρχαιολογικού έργου του Humfry Payne (1902-1936) στο Ηραίο ανέδειξε επιπλέον τη σημασία της κοινοτικής συμμετοχής στην ανάδειξη της κληρονομιάς. Φυσικά υπάρχει μαζί με την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά.

Η ανάλυση του φυσικού ανάγλυφου, του Ισθμού, της λίμνης Βουλιαγμένης και του θερμαλισμού ανέδειξε ότι η φύση στην περιοχή δεν αποτελεί απλώς υπόβαθρο της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά ενεργό συστατικό της πολιτισμικής ταυτότητας — μια σχέση που επαληθεύει τη θεωρητική θέση του Sauer (1925) και τη σύγχρονη αντίληψη της UNESCO (1992) για το πολιτιστικό τοπίο ως «κοινό δημιούργημα ανθρώπου και φύσης». Η αισθητική ανάλυση της εξέλιξης του τοπίου, από το αστικό σχέδιο του 1880 έως τη σύγχρονη πολλαπλότητα αισθητικών στρωμάτων, ανέδειξε ότι η αισθητική εμπειρία του τόπου δεν είναι ενιαία αλλά σύνθεση διαδοχικών παραδόσεων.

Η εφαρμογή της πλατφόρμας Historypin αποτέλεσε την πρακτική επαλήθευση της δυνατότητας ψηφιακών εργαλείων να αναδείξουν αυτή την πολυπλοκότητα. Μέσα από 75 ψηφιακά σημεία οργανωμένα σε τρεις θεματικές διαδρομές — ιερό τοπίο, βυζαντινή κληρονομιά, θερμαλισμός — η ψηφιακή τεκμηρίωση κατέστησε ορατά τα ιστορικά στρώματα του τόπου, ενσωματώνοντας ταυτόχρονα θεσμικό αρχειακό υλικό και προσωπικές συλλογές κατοίκων, σε αντιστοιχία με τη φιλοσοφία της συμμετοχικής τεκμηρίωσης (Ridge, 2014, σ. XX· Oomen & Aroyo, 2011, σ. XX). Η προσέγγιση αυτή

απάντησε έμπρακτα στο ερώτημα που έθεσε ο Benjamin (1936) για την αυθεντικότητα στην εποχή της αναπαραγωγής: η ψηφιακή εμπειρία δεν υποκατέστησε αλλά εμπλούτισε τη σχέση του επισκέπτη με τον πραγματικό τόπο.

Από πρακτική σκοπιά, η εργασία ανέδειξε ότι ο Δήμος Λουτρακίου-Περαχώρας-Αγίων Θεοδώρων διαθέτει πλούσιο πολιτιστικό κεφάλαιο, του οποίου η οργανωμένη αξιοποίηση παραμένει υποβαθμισμένη σε σχέση με τις δυνατότητες. Η ανάγκη για ολοκληρωμένη διαχείριση —που να συνδυάζει αρχαιολογική έρευνα, θρησκευτική κληρονομιά, φυσικό περιβάλλον και σύγχρονο πολιτιστικό τουρισμό— αναδείχθηκε ως κρίσιμη προτεραιότητα. Η ψηφιακή ανάδειξη μέσω Historypin συνιστά ένα πρώτο, εφικτό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, που θα μπορούσε να επεκταθεί μέσα από στενότερη συνεργασία Δήμου, Εφορείας Αρχαιοτήτων, Εκκλησίας και τοπικής κοινότητας.

Συνολικά, η παρούσα εργασία τεκμηρίωσε ότι η περιοχή του Λουτρακίου αποτελεί ζωντανό παράδειγμα των θεωρητικών εννοιών που αναπτύχθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο: πολιτιστικό τοπίο, πολιτιστική διαδρομή, πολιτιστική κληρονομιά. Η μελέτη ανέδειξε ότι η αξία ενός τόπου δεν εξαντλείται στα μεμονωμένα μνημεία του αλλά αναδύεται από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ φυσικού περιβάλλοντος, ιστορικής μνήμης και ανθρώπινης εμπειρίας — σχέσεις που η σύγχρονη ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να αναδείξει χωρίς να υποκαταστήσει την άμεση, βιωματική επαφή με τον τόπο. Μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να επεκτείνει την παρούσα προσέγγιση σε ευρύτερη κλίμακα, συνδέοντας την περιοχή με γειτονικούς δήμους της Κορινθίας σε ένα ενιαίο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών περιφερειακής εμβέλειας.

Βιβλιογραφία

1821 Ψηφιακό Αρχείο. (χ.χ.). 1821 Ψηφιακό Αρχείο.

Αγγελίδης, Ζ. (2008), *Ιαματικοί φυσικοί πόροι και θερμαλισμός* ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΚΟΡΔΕΛΙΟΥ, Θεσσαλονίκη

Adler, N. J. (1997). *International dimensions of organizational behavior* (3η έκδ.). South-Western College Publishing.

Ανανιάδου Μ. – Τζημοπούλου.(1997). *Αρχιτεκτονική Τοπίου Σχεδιασμός Αστικών Χώρων*. Ζήτη

Appleton, J. (1996). *The experience of landscape*. Wiley.

Arnheim, R. (2007). *Οπτική σκέψη*. University Studio Press.

Βακαλόπουλος, Α. κ.α.(2000). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.

Baumgarten, A.(2009) *Meditationes philosophicae de nonnullis od poema pertinetibus.1735*

Beardsley, M. C. (1989). *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*. Νεφέλη.

Beltramo, S. (2015). European cultural routes: A tool for landscape enhancement. Στο R. Gambino & A. Peano (Επιμ.), *Nature policies and landscape policies*. Springer.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The social construction of reality*. Allen Lane.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Νήσος.

Bergson, H. (1998). *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης* (Κ. Παπαγιώργης, Μετ.). Καστανιώτης. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1889).

Berland, L. (2004). Critical inquiry, affirmative culture. *Critical Inquiry*.

Berleant, A. (2010). *Η αισθητική του περιβάλλοντος*. Ίδρυμα Μιχελή.

Berque, A. (1995). *Les raisons du paysage*. Hazan.

Bonnefoy, Y. (1981). *Οι τάφοι της Ραβέννας* (Χ. Λιοντάκης, Μετ.). Γνώση.

Bonnet, A. (2010). *Γεωγραφία: Μια εισαγωγή*. Κριτική.

- Βλαχάκης, Ν. (1969). *Λουτράκι - Περαχώρα, Ιστορία - Τουρισμός - Τέχνη* Αθήνα: Εθνικόν.
- Brunswik, E. (1943). Organismic achievement and environmental probability. *Psychological Review*, 50, 255–272.
- Brunswik, E. (1955). Representative design and probabilistic theory in a functional psychology. *Psychological Review*, 62, 193–217.
- Chemetoff, A. (1981). *Entre paysagistes*.
- Cosgrove, D. E. (1998). *Social formation and symbolic landscape*. University of Wisconsin Press. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1984).
- Darwin, C. (1998). *Η καταγωγή των ειδών*. Ελληνικές Εκδόσεις.
- Δούκας, (2022). *Αποκωδικοποιώντας την Τελετουργία του Θερμαλισμού, με Αφορμή την Ιαματική Παράδοση του Λουτρακίου*
- Elias, N. (1998). *Η διαδικασία του πολιτισμού*. Αλεξάνδρεια.
- Fabian, J. (1983). *Time and the other*. Columbia University Press.
- Sustainable Meeting Grounds Walnut Creek*. Left Coast Press Inc
- Gaile, G., & Willmott, C. (1989). *Geography in America*. Merrill Publishing Company.
- Gallant, T. W. (2017). *Νεότερη Ελλάδα: Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*. Πεδίο.
- Gambino, R., & Peano, A. (Επιμ.). (2015). *Nature policies and landscape policies: Towards an alliance*. Springer.
- Golledge, R., & Garling, T. (1987). Environmental perception and cognition. Στο *Advances in environment, behavior and design* (Τόμ. 2). Plenum Press.
- Gombrich, E. H. (2006). *Το χρονικό της τέχνης*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hall, S. (1977). Rethinking the “base-and-superstructure” metaphor. Στο *Class, hegemony and party*.
- Hirsch, E., & O’Hanlon, M. (1995). *The anthropology of landscape*. Clarendon Press.
- Ingold, T. (2016). *Η αντίληψη του περιβάλλοντος*. Αλεξάνδρεια.

- Ittelson, W. H. (1973). *Environment and cognition*. Seminar Press.
- Jaeger, W. (1959). *Paideia*. Εκδόσεις Παιδεία.
- Johnson, M. (1987). *The body in the mind*. University of Chicago Press.
- Kant, I. (2001). *Παρατηρήσεις πάνω στο αίσθημα του ωραίου και του υπέροχου*. Printa.
- Kant, I. (2020). *Κριτική της κριτικής ικανότητας* (Χ. Τασκάκος, Μετ.). Ελληνικές Εκδόσεις.
- Kirk, W. (1951). Historical geography and the concept of the behavioural environment. *Indian Geographical Journal, Silver Jubilee Volume*, 152–160.
- Kirk, W. (1963). Problems of geography. *Geography*, 48, 357–371.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1980).
- Last, J. (1995). The nature of history. Στο I. Hodder κ.ά. (Επιμ.), *Interpreting archaeology: Finding meaning in the past*. Routledge.
- Latsis Foundation. (2010). *Το σύγχρονο ελληνικό πολιτισμικό τοπίο: Ένας αεροφωτογραφικός άτλαντας*. Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- Lewin, K. (1943). Defining the “field at a given time”. *Psychological Review*, 50(3), 292–310.
- Lewin, K. (1948). *Resolving social conflicts: Selected papers on group dynamics*. Harper & Row.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. Harper & Row.
- Lickorish, L., & Jenkins, C. (2004). *Μια εισαγωγή στον τουρισμό*. Κριτική.
- Λουκάκη Α. (2009). *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και Αισθητική της Ανάπτυξης Η περίπτωση του Ρεθύμνου*. Καρδαμίτσα

Loukaki, A. (2015). Byzantium–Baroque: Shaping and overcoming aesthetic boundaries.

Loukaki : A. Whose Genius Loci;:Contrasting Interpretations of the “Sacred Rock of the Athenian Acropolis. <http://login.proxy.eap.gr/login?url=https://doi-org.proxy.eap.gr/10.1111/0004-5608.872055>

Lucas, G. (2005). The archaeology of time. Routledge.

Lucas, G. (2012). Understanding the archaeological record. Cambridge University Press.

Mandler, J. M. (1983). Representation. Στο P. H. Mussen (Επιμ.), Handbook of child psychology (Τόμ. 3, σσ. 420–494). John Wiley & Sons.

Marx, K. (2012). Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844. Ελληνικές Εκδόσεις.

Merleau-Ponty, M. (2016). Φαινομενολογία της αντίληψης (Κ. Καψαμπέλης, Μετ.). Νήσος. (Πρωτότυπο έργο δημοσιευμένο το 1945).

Murray, T. (Επιμ.). (2014). Time and archaeology. Routledge.

Mussen, P. H. (Επιμ.). (1983). Handbook of child psychology (Τόμ. 3). John Wiley & Sons.

Μπούσιας, (2004). Ο Όσιος Πατάπιος ο θαυματουργός . Βίος, Θαύματα και Ακολουθία του χαριτοβρύτου κλέους των Γερανείων. Έκδοση Ιεράς Μονής Οσίου Παταπίου Λουτρακίου.

Nash, R. F. (1967). Wilderness and the American mind. Yale University Press.

NaturaGraeca. (2026). Γεράνεια – Natura 2000. <https://www.naturagraeca.com>

Neer, R. T. (2018). Τέχνη και αρχαιολογία του ελληνικού κόσμου (περ. 2500–150 π.Χ.). Καρδαμίτσα.

Norberg-Schulz, C. (2009). Genius Loci Το πνεύμα του Τόπου Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π.

Ori, G. G., Roveri, M., & Nichols, G. (1991). Architectural patterns in large-scale Gilbert-type delta complexes... Στο The three-dimensional facies architecture... (σσ. 207–216). SEPM.

- Pelagos Cetacean Research Institute. (χ.χ.). *Pelagos Cetacean Research Institute*.
<http://www.pelagosinstitute.gr>
- Peponis, G. (2018). *Χωρογραφίες*.
- Richards, G. (2021a). *Rethinking cultural tourism*. Edward Elgar.
- Richards, G. (2021b). *Creativity in the making of tourist destinations*.
https://www.academia.edu/45653067/Creativity_in_the_making_of_tourist_destinations
- Ritter, J. (2004). Το τοπίο: Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία. Στο G. Simmel, J. Ritter & E. H. Gombrich, *Το τοπίο* (σσ. 35–97). Ποταμός.
- Santayana, G. (1995). *The sense of beauty: Being the outline of aesthetic theory*. Dover Publications.
- Sauer, C. O. (1969). The morphology of landscape. Στο J. Leighly (Επιμ.), *Land and life: A selection from the writings of Carl Ortwin Sauer* (σσ. 315–350). University of California Press.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1987). *Social theory and archaeology*. Polity Press.
- Simmel, G., Ritter, J., & Gombrich, E. H. (2004). *Το τοπίο*. Ποταμός.
- Smith, P. (2006). *Πολιτισμική θεωρία: Μια εισαγωγή*. Κριτική.
- Thomas, K. (1983). *Man and the natural world*. Pantheon Books.
- Thomas, K. (1994). Discourse, totalization and “the Neolithic”. Στο C. Tilley (Επιμ.), *Interpretive archaeologies*. Berg.
- Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline and industrial capitalism. *Past & Present*, 38, 56–97.
- Tilley, C. (1994). *A phenomenology of landscape*. Berg.
- Tonelli, G. (2023). *Χρόνος: Από τον μύθο του Κρόνου στο CERN*. Διόπτρα.
- Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.-C., & Touchais, G. (2015). *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*. Καρδαμίτσα.
- Tuan, Y.-F. (1974). *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes, and values*. Prentice-Hall.

- Tuan, Y.-F. (1975). Place: An experiential perspective. *The Geographical Review*, 65(2), 151–165.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Edward Arnold.
- Tuan, Y.-F. (1982). *Segmented worlds and self: Group life and individual consciousness*. University of Minnesota Press.
- Tuan, Y.-F. (1992). Place and culture: Analeptic for individuality and the world's indifference. Στο W. Franklin & M. Steiner (Επιμ.), *Mapping American culture* (σσ. 27–49). University of Iowa Press.
- Tuan, Y.-F. (2002). Progress and anxiety. Στο R. D. Sack (Επιμ.), *Progress: Geographical essays* (σσ. 78–96). Johns Hopkins University Press.
- Tuan, Y.-F. (2004). Home. Στο S. Harrison, S. Pile & N. Thrift (Επιμ.), *Patterned ground: Entanglements of nature and culture* (σσ. 164–165). Reaktion Books.
- United Nations World Tourism Organization. (2008). *Understanding tourism: Basic glossary*. UNWTO.
- Uttarakhand Open University. (χ.χ.). *History of travel agency and tour operation*. <https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/ETS-103.pdf>
- Votaniki.gr. (2026). *Δίκτυο Natura 2000*. <http://votaniki.gr>
- ULRICH WILCEN (1976). *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Παπαζήση*
- Zucker, F. (1928). Syneidesis–Conscientia: Ein Versuch zur Geschichte des sittlichen Bewußtseins im griechischen und im griechisch-römischen Altertum. Στο *Semantica, Rhetorica, Ethica*. Akademie-Verlag.
- Αγγελίδης, Ζ. (2008). *Ιαματικοί φυσικοί πόροι και θερμαλισμός*. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ελευθερίου Κορδελιού, Εθνικό Δίκτυο Σχολείων «Θερμαλισμός – Οικολογία – Πολιτισμός».
- Αίσωπος, Γ. (Επιμ.). (2015). *Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*. Δομές.
- Αιγινήτης, Ν. (1929). *Γενικάί αρχαί τουριστικής επιστήμης*. Πυρσός.
- Ακολουθία του Οσίου Πατρός ημών Παταπίου του Θαυματουργού*. (χ.χ.).

Ανανιάδου-Τζημοπούλου, Μ. (1997). *Αρχιτεκτονική τοπίου: Σχεδιασμός αστικών χώρων* (Τόμ. Α΄, 2η έκδ.). Ζήτη.

Ανανιάδου-Τζημοπούλου, Μ. (2005). Από την επικαιρότητα του σχεδιασμού τοπίου. *Αρχιτέκτονες*.

Αυγερινού-Κολώνια, Σ., & Τουφεγγοπούλου, Α. (2012). Ο σχεδιασμός της πολιτιστικής κληρονομιάς με όρους βιωσιμότητας: Οι επιπτώσεις του στην τουριστική εικόνα και την ανάπτυξη του αστικού χώρου μέσα από την εμπειρία της Κέρκυρας. Στο Α. Δέφνερ & Ν. Καραχάλης (Επιμ.), *Marketing και branding τόπου*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Βασιλειάδη, Α. (2018). *Οι πολιτιστικές διαδρομές ως φορέας ανάπτυξης και πολιτιστικής διαχείρισης: Οι προσπάθειες παρουσίασης της πολιτιστικής διαδρομής των ιαματικών πηγών στην Ελλάδα* [Διπλωματική εργασία]. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων.

Βασιλόπουλος, Α. (2024). *Βιώσιμη ανάπτυξη σε τουριστικές περιοχές μέσα από συνδυασμένο πολεοδομικό και κυκλοφοριακό σχεδιασμό: Η περίπτωση της Κορίνθου–Λουτρακίου* [Διπλωματική εργασία]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών Γεωπληροφορικής.

Βασιλόπουλος, Γ. Χ. (1967). *Η Ελλάς και ο τουρισμός*. Γ. Βουλγαρίδης & Δ. Χατζηστυλιάνης.

Βλάχος, Α. (2013). *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στην σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*.

Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βλάχος, Α. Φ. (2013). *ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ και ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ στη ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ (1914–1950) Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βουτυρά, Π. & Πολίτη, Κ. (2015-1016). *Τοπίο και μνήμη σε μεγάλο αστικό κέντρο: Τα μονοπάτια του Δ. Πικιώνη*. Academia.edu. <https://www.academia.edu>

Gallant, T. (2017). *Νεότερη Ελλάδα Από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις ημέρες μας*. Πεδίο

Γέρου, Α. Π. (2025). *Ανάπτυξη, προώθηση και δημιουργία ταυτότητας του προορισμού με έμφαση στη βιωσιμότητα: Η περίπτωση του Λουτρακίου Κορινθίας* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων.

Γερμανός, Δ. (2002). *Οι τοίχοι της γνώσης*. Gutenberg.

Γιανναράκης, Α. (2019). *Η σχέση θεολογίας και φιλοσοφίας στη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας.

Γκαντζιάς, Γ. (2010). *Πολιτιστική πολιτική, χορηγία και εταιρική κοινωνική ευθύνη*. Παπασωτηρίου.

Γκαντζιάς, Γ. (2015). *Πολιτιστική πολιτική, διαχείριση και γενικό (δημόσιο) συμφέρον* [Σημειώσεις μαθήματος]. <http://www.xrigies.com>

Γκαντζιάς, Γ. (2020). *Πολιτιστική πολιτική, χορηγία και εταιρική κοινωνική ευθύνη: Ψηφιακός μετασχηματισμός, διοίκηση και οικονομία του πολιτισμού* (2η έκδ.). Παπασωτηρίου.

Γκαντζιάς, Γ., & Κορρές, Γ. (2011). *Πολιτιστική οικονομία και χορηγίες: Οικονομική διαχείριση και ανάπτυξη πολιτιστικών μονάδων*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Γκιζέλης, Γ. (1980). *Το πολιτισμικό σύστημα και ο επικοινωνιακός του χαρακτήρας*. Γρηγορόπουλος.

Δαλέζιος, Ο. (1891). *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*. Εκ. τυπογρ. Παρασκευά Λεώνη

Δαλέζιος, Α. (1930). *Αγίου Αυγουστίνου αι εξομολογήσεις*. Πολυβιοτεχνική

Δαλίπη, Ε. (2016). *Τοπίο και εθνική ταυτότητα: Από το εδαφικό έθνος του πολίτη στο τοπίο του ελληνισμού* [Διπλωματική εργασία]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

Δαμβέργης, Α. (1906). *Περί των ιαματικών υδάτων της Ελλάδας*.

Δαμβέργης, Α. (1919). *Περί της σκοπιμωτέρας διευθετήσεως των εν Ελλάδι ιαματικών πηγών*.

Δαφέρμος, Μ. (2002). *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*. Ατραπός.

Δειλάκη, Μ. Π. (2018). *Σύγχρονες προσεγγίσεις εφαρμογών πολιτιστικής πληροφορικής στο Κέντρο Τεκμηρίωσης και Εκπαίδευσης του Σπηλαίου Θεόπετρας Καλαμπάκας* [Μεταπτυχιακή εργασία]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Διάζωμα. (2025). *Πολιτιστικές διαδρομές και πάρκα: Πράσινες πολιτιστικές διαδρομές*. Υπουργείο Πολιτισμού.

Δούκας, (2022). Αποκωδικοποιώντας την Τελετουργία του Θερμαλισμού, με Αφορμή την Ιαματική Παράδοση του Λουτρακίου.ΕΜΠ

Δρίτσα, Μ. (2025) *Περιηγητισμός*. Μουσείο Τουρισμού.
<https://tourismmuseum.gr/periegetism>

Εμμανουηλίδου, Χ. Χ (2021). *Πρόταση πολιτιστικών διαδρομών στη Θεσσαλονίκη: Η ανάδειξη του ιστορικού και πολιτιστικού αποτυπώματος των Εβραίων στην πόλη στο πλαίσιο της βιώσιμης τουριστικής και τοπικής ανάπτυξης* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ζόγκας, Δ. (2015). *Πρόβλεψη Υδατικών Αναγκών στο Λοτυράκι Κορινθίας*. Διπλωματική Εργασία, Χανιά Σχολή Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Πολυτεχνείο Κρήτης

Ζορμπά, Μ. (2014). *Πολιτική του πολιτισμού: Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*. Πατάκης.

Θεοδωρακόπουλος Ι. (1965). *Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής*. Ελληνικές Εκδόσεις

Καλεσίου, Ν. (χ.χ.). *Εξερευνώντας τους γεωλογικούς και πολιτιστικούς θησαυρούς του νομού Κορινθίας: Μια προοπτική γεωτουρισμού* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Καρακατσούλη, Α. (Επιμ.). (2023). *Πολιτισμός και πολιτιστική πολιτική*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τράπεζα Πειραιώς.

Καραγιαννόπουλος, Ι. (2001). *ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ*» Εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ Θεσσαλονίκη 2001

Καραμανωλάκης, Β. Δ. (2006). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837–1932)*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Καταπότη, Δ., Σκουνάκη, Ι., & Γκουμποπούλου, Γ. (χ.χ.). *Ο ανοικτός αρχαιολογικός χώρος ως εναλλακτικό μοντέλο διαχείρισης σε αστικό περιβάλλον: Ακαδημία Πλάτωνος και Λόφος Φιλοπάππου*. Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες.

Καυταντζόγλου, Ι. (1995). *Ο κύκλος και η γραμμή: Όψεις του κοινωνικού χρόνου*. Εξάντας.

Καψάσκης, Σ. (1964). *Προσκυνητάριον της εν Γερανίοις όρεση Μονής του Οσίου Παταπίου*.

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. (1998). Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής: λήμμα «τουρισμός». <https://www.greeklanguage.gr>

Κίζος, Α. (χ.χ.). *Ανάλυση και αντίληψη του τοπίου: Η πολιτισμική ανάγνωση του τοπίου* [Σημειώσεις μαθήματος]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. <https://eclass.aegean.gr>

Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. (2010). *Το σύγχρονο ελληνικό πολιτισμικό τοπίο: Ένας αεροφωτογραφικός άτλαντας*.

Κοκκωνάκης, Σ. Ε. (2022). *Αρχαίοι αθλητικοί αγώνες: Αγωνίσματα, πρωταθλητές, ποίηση και τέχνες*. Πολύφωγος.

Κονδύλης, Π. (1987). *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός* (Τόμ. Α΄–Β΄). Θεμέλιο.

Κονδύλης, Π. (1988). *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός*. Θεμέλιο.

Κόνσολα, Ν. (1982). *Διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*. Παπαζήσης.

Κόνσολα, Ν. (2006). *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*. Παπαζήσης.

Κόντογλου, Φ. (1993). *Έκφρασις της ορθοδόξου εικονογραφίας*. Άστυρ.

Κουκουλάς, Α. (1991). *Λουτράκι και Θερμαλισμός Ιστορική εξέλιξη του τουρισμού υγείας στην πρώτη ελληνική λουτρόπολη*. Δήμος Λουτρακίου&Περαχώρας

Κουκουλάς, Α. (1990). *Στ' αγνάρια του τόπου μου*. Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Λουτρακίου - Περαχώρας

Κουτρούλης, Σ. (2015, 25 Μαΐου). Δημήτρης Πικιώνης: Μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. *Αντίφωνο*.

Κώστα, Ε. (2021). *Πολιτιστικές διαδρομές, ως μια πολυδιάστατη προοπτική. Η περίπτωση της Ελλάδας* (Διδακτορική διατριβή). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/50536>

Λαζαρέτου, Σ. (2014). *Η έξυπνη οικονομία: «Πολιτιστικές» και «δημιουργικές» βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδος.

Λαζαρέτου, Σ. (2014). *Η έξυπνη οικονομία: «Πολιτιστικές» και «δημιουργικές» βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Δοκίμια Εργασίας, 175. Τράπεζα της Ελλάδος.

Λαχογιώργου, Δ. (2002). *ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΣ Μυθολογία και Ιστορία*. Πελασγός 2002

Henry George Liddell & Robert Scott. (2007). *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας*. Πελεκάνος

Λουκάκη, Α. Β. (2007). *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και αισθητική της ανάπτυξης: Η περίπτωση του Ρεθύμνου*. Καρδαμίτσα.

Μάντης, Α. (2008). *Humfry Payne ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του μεσοπολέμου*. ΦΟΙΝΙΚΑ

Μαργιωρή, Ν. Α. (1997). *Στις μέρες του μεγάλου βασιλιά της Κρήτης Μίνωα*. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή.

Μαργιωρή, Ν. Α. (2004). *Η πυθαγόρεια αριθμοσοφία*. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή.

Μαργιωρή, Ν. Α. (2005). *Πατάπιος, ο ταπεινός ο εξ Αιγύπτου φιλόσοφος και όσιος*. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή.

Μαργιωρή, Ν. Α. (1991). *Μέθοδος Ψυχοθεραπευτικής με δίχως φάρμακα*. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή.

Μαργιωρή, Ν. Α. (2010). *Αποσυμβολισμός της ελληνικής μυθολογίας*. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή.

Μαργιωρή, Ν.Α. (1991). *ΜΕΘΟΔΟΣ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΔΙΧΩΣ ΦΑΡΜΑΚΑ*. Εκδόσεις Νικολάου Α. Μαργιωρή

- Μαργιωρήs Ν.Α.(1990). ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΔΙΧΩΣ ΦΑΡΜΑΚΑ. Εκδόσεις Νικολάου Α. Μαργιωρή
- Μαργιωρήs, Ν.Α. (1996). ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΔΙΧΩΣ ΦΑΡΜΑΚΑ ΧΕΙΡΟΠΛΑΣΤΙΚΗ, ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ. Εκδόσεις Κληρονόμων Νικολάου Α. Μαργιωρή
- Μεράντζας, Χ. (2015). *Κοσμολογικά και ανθρωπολογικά θέματα του χρόνου στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό πολιτισμό*.
- Μήτσιου, Κ. Α. (2025, 27 Ιουλίου). *Πρόταση για ανάδειξη σπηλαίων της Ελλάδας μέσα από τη δημιουργία μιας πολιτιστικής διαδρομής* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Μιχελής, Π. (2006). *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*. ΙΔΡΥΜΑ ΜΙΧΕΛΗ
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2006). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2η έκδ., 3η ανατύπ.). Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπιτσάνη, Ε. (2004). *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη: Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*. Διόνικος.
- Μπορνόβας, Ι., Γαιτανάκης, Π., & Σπυριδόπουλος, Κ. (1984). *Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδας κλίμακας 1:50.000: Φύλλο Περαχώρα*. ΙΓΜΕ.
- Μπουμπλάρη, Ν. (2020). *Οι λειτουργικές τέχνες και η αισθητική τους ως παράγοντας αγωγής* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μπουρατινός, Α. (1997). *Περιβάλλον και συνείδηση στην αρχαία Ελλάδα*. Ελληνικές Εκδόσεις.
- Μπουρατινός, Α. (1998). *Μινωική θρησκεία: Η μυστική διάσταση*. Ελληνικές Εκδόσεις.
- Μπούσιας, Μ. Χ. (2002). *Δέλτος θαυμάτων του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Παταπίου του θαυματουργού* (2η έκδ.). Ιερά Μονή Οσίου Παταπίου Λουτρακίου.
- Μωραΐτης, Κ. (2000). Αισθητική αντιμετώπιση. Στο Ι. Στεφάνου, *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης* (σσ. 41–62). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο & ΥΠΕΧΩΔΕ.
- Μωραΐτης, Κ. (2004). Ο σχεδιασμός του τοπίου και η αρχιτεκτονική παιδεία. *Αρχιτέκτονες*, 44, 66–68.

- Μωραΐτης, Κ. (2005). Σημειώσεις για την πόλη ως φυσικό υπόβαθρο της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Στο Χ. Καλιμπάρη & Κ. Ντάφλος (Επιμ.), *Η μετάβαση της Αθήνας* (σσ. 146–149). Futura.
- Μωραΐτης, Κ. (2005). *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: Σημειώσεις για τη νεότερη τοπιακή επεξεργασία του τόπου*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ.
- Μωραΐτης, Κ. (2006). Ο πολιτιστικός έλεγχος του τοπίου και οι τρόποι παράστασής του. Στο *Η αναπαράσταση ως όχημα αρχιτεκτονικής σκέψης*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Μωραΐτης, Κ. (2015). *Το τοπίο: Πολιτιστικός προσδιορισμός*. Ι. Σιδέρης.
- Νιτσιάκος, Β. (2023). *Χτίζοντας τον χώρο και τον χρόνο*. Ισνάφι.
- Νιτσιάκος, Β., Δρίνης, Γ. Ν., & Ποτηρόπουλος, Π. (2022). *Πολιτιστικές κληρονομίες: Νέες αναγνώσεις – Κριτικές προσεγγίσεις*. Ars Nova.
- Ντόλας, Ν. (χ.χ.). *Το πρόβλημα της ηθικής στον Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο*. Academia.edu. <https://www.academia.edu>
- Packer, J. & Ballantyne, R. (2016). *Conceptualizing the visitor experience: A review of literature and development of a multifaceted model*. Visitor Studies. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.1080/10645578.2016.1144023>
- Πάντζου, Ν. (2020). Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (Επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς: Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα*
- Πάντζου, Ν. (2020). Το πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς σε διεθνές επίπεδο. Στο Σ. Λεκάκης & Ν. Πάντζου (Επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς* (σσ. xx–xx). Ασίνη.
- Παπαχατζής, Ν. (1976). *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά και Λακωνικά* (τόμος2). Εκδοτική Αθηνών
- Πέτρου, Α. (Επιμ.). (2015). *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*. Το Βήμα.
- Παπαδημητρίου, Ν., & Αναγνωστόπουλος, Α. (Επιμ.). (χ.χ.). *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 117–135). Καστανιώτης.
- Παπαδόπουλου Σ. (2014). *Ο ΟΣΙΟΣ ΠΑΤΑΠΙΟΣ*. Ουρανός

- Παπακώστας, Α. (1939). *Ο Όσιος Πατάπιος: Το εις Γεράνια ασκητήριον και οι περί αυτού παραδόσεις*. ΑΘΗΝΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ
- Πεπονής, Γ. (1997). *Χωρογραφίες: Ο αρχιτεκτονικός σχηματισμός του νοήματος*. Αλεξάνδρεια.
- Πικιώνης, Δ. (1935). *Συναισθηματική τοπογραφία*.
- Πικιώνης, Δ. (1989). *Demetres Pikionis, Architect 1887–1968: A sentimental topography*. Architectural Association.
- Πικιώνης, Δ. (1985). *Κείμενα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*
- Πικιώνης, Δ. (χ.χ.). *Συναισθηματική τοπογραφία*. WWF Ελλάς. <https://www.wwf.gr>
- Πλάντζος, Δ. (2014). *Οι αρχαιολογίες του κλασικού: Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Πλάντζος, Δ. (2015). Σκηνές από την ελληνική ετεροτοπία. Στο Γ. Αίσωπος (Επιμ.), *Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα* (σσ. 206–217). Δομές.
- Πλάντζος, Δ. (2016). *Το πρόσφατο μέλλον: Η κλασική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο*. Νεφέλη.
- Πολεμικό Ναυτικό <https://yf.hellenicnavy.gr> › faros-melagavi-loutraki)
- Σεφέρης, Γ. (1973). *Μέρες 1945–1951*. Ίκαρος.
- Schulz, C.N. (2009). *Genius Loci Το πνεύμα του Τόπου Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ.
- Shusterman R (2012). *Thinking Through the Body, Essays in Somaesthetics* New York: Cambridge University Press
- Στεργόπουλος, Β. (2025, 28 Αυγούστου). Δημήτρης Πικιώνης: Συνομιλία του ανθρώπου με τον Θεό και του αρχιτέκτονα με τον άνθρωπο. *Stories*.
- Στεφάνου, Ι. (2001), *Η φυσιογνωμία ενός τόπου. Ο χαρακτήρας της ελληνικής πόλης τον 21^ο αι*. Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ.
- Στουφή Πουλημένου, Ι. (χ.χ.). *Βυζαντινή ζωγραφική: Η τέχνη και η θεολογία των εικόνων*.

- Στούρνας, Κ. (χ.χ.). *Το φιλολογικό μνημόσυνο της ΟΕΣ: Τέσσερις πνευματικοί πρωτοπόροι του εσωτερικού τουρισμού*. Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Σφαέλλος, Χ. Α. (1991). *Αρχιτεκτονική: Η μορφή της σκέψης στον φυσικό χώρο*. Γνώση.
- Τερκενλή, Θ. Σ. (1996). *Το πολιτισμικό τοπίο: Γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Παπαζήσης.
- Τερκενλή, Θ. Σ., Ιωσηφίδης, Θ., & Χωριανόπουλος, Ι. (Επιμ.). (2007). *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*. Κριτική.
- Τρατσέλα, Μ. (2012). Ιστορικότητα και τοπίο: Σύγχρονοι προβληματισμοί για τον σχεδιασμό αρχαιολογικών χώρων. *Ανάσκεμμα: Ανασκαφικό Περιοδικό Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 6.
- Treuil R., Darcque P., Poursat J.- C L, Touchais. G. (2015). *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*. (Μετάφραση) Πολυχρονοπούλου Ο. & Touchais Α. Φ. Καρδαμίτσας
- Τριβυζαλάκης, Ν. (χ.χ.). *Βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη: Εικονογραφία των προσωποποιήσεων στην τέχνη των Παλαιολόγων (1204–1453)*. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/30277>
- Τσάρτας, Π. (1996). *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*. Εξάντας.
- Τσάρτας, Π., Μανώλογλου, Ε., & Μάρκου, Α. (2001). *Ποιοτικά χαρακτηριστικά και τάσεις ζήτησης εσωτερικού τουρισμού*. ΕΚΚΕ.
- Τσαούσης, Δ. (Επιμ.). (1988). *Ελληνισμός, ελληνικότητα*. Εστία.
- Ττσακουμάκας Πρ. Αρχιμανδρίτης (1970). *Η μονή του Οσίου Παταπίου της Ιεράς Μητροπόλεως Κορινθίας: ιστορία της μονής, βίος, θαύματα και ακολουθία του Οσίου*. Ιερά Μονή Οσίου Παταπίου
- Τσουκαλά, Α. (2025, Ιούνιος). *Βιομηχανική κληρονομιά και συλλογική μνήμη: Δημιουργία πολιτιστικού τόπου μνήμης ενέργειας στον ΑΗΣ Πτολεμαΐδας* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- ULRICH WILCEN(1976).*ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ*. ΠΑΠΑΖΗΣΗ
- Υπουργείο Πολιτισμού. (χ.χ.). *Πολιτιστικές διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης*.
- ΦΕΚ 204/Β/21-9-1953

ΦΕΚ 473/Β/17- 12-1962

ΦΕΚ 473/Β/17-12-1962

ΦΕΚ 473/Β/17-12-1962

ΦΕΚ 473/Β/ 17-12-1962

ΦΕΚ 473/Β/17-12-1962

ΦΕΚ -1962-Τεύχος Β-00473 / 17-12-1962 :Νομός Κορινθίας Περιοχή Γερανείων: 4. Ασκητήριον του Οσίου Παταπίου υπεράνω των Γερανείων.

ΦΕΚ 1491/Β/6-11-2001

ΦΕΚ1370/Β/18-10-2001 Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο Φάρος στο ακρωτήριο Μελαγάβι

ΦΕΚ 3899/Β'/05.12.2016(Νερό Υδρογεώτρησης Ι-ΙΑΜ-1 Λουτρακίου Περαιχώρας

Ελένη Γ. Μανωλέσσου – Νικόλαος Σιώγκος Δρ. αρχαιολόγοι, 25^η Ε.Β.Α. «ΑΣΚΗΤΑΡΙΟ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΥ- ΠΡΑΚΤΙΚΑ 2^{ου} ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ» ΚΟΡΙΝΘΟΣ 7-9 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2011 ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΩΝ/ΚΟΡΙΝΘΟΣ 2014/ ΑΝΑΤΥΠΟΝ

ΦΕΚ -1962-Τεύχος Β-00473 / 17-12-1962 :Νομός Κορινθίας Περιοχή Γερανείων: 4. Ασκητήριον του Οσίου Παταπίου υπεράνω των Γερανείων.

Φιλιππίδης, Δ. (1984). *ΝΕΟΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*. Μέλισσα

Foucault, M. (1986). *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*. Diacritics

Φουκώ, Μ. (1984). *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. Εκδόσεις Ράππα

Φωτίου, Ι. Μ. (2005). *Ιστορική εξέλιξη του τουρισμού και αλλαγή στις μορφές του* [Διπλωματική εργασία]. Πανεπιστήμιο Πειραιά.

Φωτόπουλος, Ν., & Κωτόπουλος, Τ. Η. (2017). *Μιλώντας για την τέχνη, τον πολιτισμό, τη δημιουργική γραφή... με τον Θάνο Μικρούτσικο*. Πατάκης.

Χαριτάκης, Κ. (1935). *Αι ιαματικά πηγαί και λουτροπόλεις της Ελλάδας*. Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια.

http://odysseus.culture.gr/h/3/gh355.jsp?obj_id=2669 Υπουργείο Πολιτισμού – Ιερό Ποσειδώνα στην Ισθμία

Ιστορία της Μονής-ΒΙΟΣ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ. Φύλλον Εφημερίδος της
Κυβερνήσεως 286 της 17-10-1953 (1973)